

g.k. chesterton
omul etern

Cel mai rău judecător dintre toți este omul cel mai pripit în judecata sa: creștinul prost educat, care se transformă treptat într-un agnostic tăfnos, captiv în stărsitul unei dușmăanii căreia nu i-a înțeles niciodată începutul, distrus de un soi de plictiseală ereditară, cauzată năci el nu știe de ce, și deja prea istovit să mai audă ce nu a auzit niciodată.

G. K. Chesterton

Omul etern

**Traducere și note de
Delia Aurora Varga**

**EDITURA ALL
2016**

**G. K. Chesterton
THE EVERLASTING MAN**

OMUL ETERN

G. K. Chesterton
Copyright © 2016 Editura ALL

ISBN ePub: 978-606-587-434-3

ISBN PDF: 978-606-587-433-6

ISBN Print: 978-606-587-053-6

Redactare: Ana-Maria Datcu

Tehnoredactare: Liviu Stoica

Design copertă: Alex Novac

Editura ALL

Bd. Constructorilor nr. 20A, et. 3,
sector 6, cod 060512, București

Tel.: 021 402 26 00

Fax: 021 402 26 10

Distribuție:

021 402 26 30; 021 402 26 33

Comenzi:

comenzi@all.ro

www.all.ro

Această carte în format digital intră sub incidența drepturilor de autor și a fost creată exclusiv pentru a fi citită utilizând dispozitivul personal pe care a fost descărcată. Oricare alte metode de utilizare, dintre care fac parte împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială a textului, punerea acestuia la dispoziția publicului, inclusiv prin intermediul Internetului sau a rețelelor de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme – altele decât cele pe care a fost descărcată – care permit recuperarea informațiilor, revânzarea sau comercializarea sub orice

formă a acestui text, precum și alte fapte similare, săvârșite fără acordul scris al persoanei care deține drepturile de autor, sunt o încălcare a legislației referitoare la proprietatea intelectuală și vor fi pedepsite penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura digitală protejează mediul

Versiune digitală realizată de elefant.ro

1925

NOTĂ PRELIMINARĂ

Această carte are nevoie de o notă preliminară pentru ca scopul ei să nu fie înțeles greșit. Perspectiva sugerată este mai degrabă istorică decât teologică ; cartea nu tratează direct acea schimbare religioasă care constituie evenimentul principal din viața mea și despre care scriu deja un volum mai apologetic. Oricărui catolic îi este imposibil, sper eu, să scrie o carte fără a-și demonstra catolicismul, indiferent de subiectul cărții, cu atât mai mult cu cât subiectul este asemănător cu acela al lucrării de față ; însă acest studiu nu privește în mod special diferențele dintre catolici și protestanți. O parte substanțială este dedicată păgânilor de multe feluri, mai curând decât creștinilor de orice fel ; teza cărții este că aceia care spun despre Hristos și religia Lui că are același statut cu al altor mituri și religii asemănătoare nu fac decât să repete o formulă răsuflată, contrazisă de un fapt cât se poate de izbitor. Pentru a demonstra acest lucru nu trebuie să depășesc cu mult granița unor cunoștințe generale ; nu am nicio pretenție că aș fi vreun erudit și depind în anumite privințe de aceia care sunt mai învățați decât mine, după cum se obișnuiește acum. Întrucât m-am aflat de mai multe ori în dezacord cu domnul H. G. Wells privind perspectiva lui asupra istoriei, se cuvine cu atât mai mult să îl felicit aici pentru curajul și imaginația constructivă care i-au dus la bun sfârșit opera vastă, variată și foarte interesantă și mai ales pentru susținerea dreptului rezonabil al amatorului de a face doar atât cât poate cu faptele furnizate de specialiști.

INTRODUCERE

Planul cărții de față

Există două căi de a ajunge acasă, una dintre acestea fiind să rămâi acasă. Cealaltă este să faci înconjurul lumii și să te întorci în punctul de pornire. Eu am încercat să trasez o astfel de călătorie într-o poveste scrisă cândva. Totuși, este o ușurare să mă întorc de la acel subiect spre o altă poveste, pe care nu am scris-o niciodată. Ca toate cărțile pe care nu le-am scris niciodată, este de departe cea mai bună, comparativ cu tot ce am scris. Probabil că nici n-o voi scrie vreodată, așa că o voi folosi în mod simbolic aici pentru că stă mărturie pentru același adevăr. Am conceput-o ca pe o poveste romanțată a vastelor văi povârnite, ca acelea de-a lungul cărora se conturează încă din vechime caii albi din Wessex¹. În poveste este vorba despre un flăcău a cărui fermă sau căsuță se află pe o coastă de deal. Flăcăul pornește într-o călătorie pentru a găsi ceva anume, cum ar fi efigia sau mormântul unui uriaș, și, când se găsește destul de departe de casă, privește în urmă și vede că ferma și grădina lui de legume, care străluceau pe deal precum culorile și partițiile unui scut, erau doar părți ale unei siluete gigantice pe care el trăise dintotdeauna, dar care fusese prea mare și prea apropiată ca s-o vadă. Această metaforă, cred eu, dă seamă de progresul real al spiritelor cu adevărat independente din ziua de azi. Și aceasta este esența cărții de față.

Cu alte cuvinte, ideea lucrării este următoarea : cea mai bună poziție pe care o poți avea față de creștinătate, în afară de a te găsi în interiorul ei, este chiar aceea de a te afla cu adevărat în afara ei. O altă chestiune legată de acest lucru este că aceia care critică religia creștină nu se află, de fapt, în afara ei, ci pe un teren discutabil, în toate

¹ Calul alb din Uffington este o figură datând din Epoca Bronzului, intens stilizată, formată din șanțuri adânci pline de calcar, situată pe dealul White Horse din Uffington, ținutul Oxfordshire, Anglia.

sensurile cuvântului. Îndoielile sunt ele însele îndoielnice. Critica acestor oameni adoptă un ton ciudat, de hărțuială ignorantă și haotică. De pildă, ei consideră că actualul fariseism anticlerical este un fel de cozerie. Se plâng că preoții se îmbracă după cinul lor, de parcă am fi cu un dram mai liberi dacă polițiștii care ne urmăresc sau ne iau de guler ar purta costume de civili. Se plâng că o predică nu poate fi întreruptă. Spun că amvonul este fortăreața fricoșilor, deși nu afirmă același lucru și despre biroul editorilor. Ar fi nedrept atât pentru ziaristi, cât și pentru preoți, dar mult mai adevărat în ceea ce îi privește pe primii. Clericul apare în persoană și poți să-i dai cu ușurință un șut atunci când iese din biserică ; ziaristul își ascunde până și numele ca să nu-l poată lovi nimeni. Acești critici scriu în presă articole și scrisori furtunoase și fără rost despre motivul pentru care sunt goale bisericile și nici măcar nu merg să vadă dacă sunt într-adevăr goale și care anume dintre ele nu sunt frecventate. Fac sugestii mai nesărate și mai goale de conținut decât cel mai insipid diacon dintr-o farsă în trei acte și ne determină să-l consolăm în stilul diaconului din *The Bab Ballads* : „Diacul Hopley Porter e mai sec decât tine.”² Așadar, am putea cu siguranță să îi spunem celui mai slab dintre clerici : „Nu ești la fel de sărac cu duhul precum Mireanul Indignat, Omul Simplu sau Omul de pe Stradă ori precum toți criticii tăi de prin ziare, pentru că ei nu au nici cea mai vagă idee despre ce vor ei înșiși, darămite despre ce s-ar cuveni să le dai tu.” Ei se răsucesc pe călcâie și ponegresc Biserica pentru că nu a împiedicat războiul, pe care tot ei nu au vrut să-l împiedice și pe care nimeni nu a declarat că

² *The Bab Ballads* este volumul de versuri umoristice a lui W. S. Gilbert (1836-1911), autor dramatic, libretist și poet englez, creatorul operelor comice *Pirații din Penzance* și *Mikado*. Versul citat face parte din balada *The Rival Curates*, publicată în 1867.

poate să-l împiedice, nimeni cu excepția școlii de sceptici progresiști și cosmopoliți care sunt inamicii principali ai Bisericii. Tocmai lumea anticlericală și agnostică profetea mereu venirea păcii universale și tocmai această lume s-a rușinat și s-a zăpăcit – sau ar fi trebuit să o facă – la venirea războiului universal. Cât privește opinia generală că Biserica a fost discreditată de război, la fel de bine s-ar putea spune că Arca a fost discreditată de Potop. De fapt, când lumea merge rău se dovedește că Biserica are dreptate. Biserica are noimă nu pentru că fiii ei nu păcătuiesc, ci tocmai pentru că o fac. Însă acest lucru le marchează criticilor starea de spirit față de întreaga tradiție religioasă, împotriva căreia reacționează. Flăcăului îi era bine pe pământul tatălui său și tot bine îi era și când se afla destul de departe ca să îl vadă ca întreg. Însă oamenii aceștia au intrat într-o stare intermediară, au căzut într-o vale de mijloc din adâncul căreia nu văd nici culmile din fața lor, nici pe acelea din spate. Ei nu pot ieși din penumbra controverselor creștine. Nu pot fi creștini, dar nici nu pot lepăda anticreștinismul. Atmosfera în care trăiesc este profund antitetică : îmbufnare, perversitate, critică meschină. Trăind în continuare în umbra credinței, acești oameni i-au pierdut lumina.

Cea mai bună relație dintre noi și căminul nostru spiritual se creează atunci când suntem suficient de aproape de el ca să îl iubim. Dacă nu suntem aproape, cel mai bun lucru este să fim destul de departe pentru a nu-l urî. Argumentul paginilor de față este că cel mai bun judecător al creștinătății este creștinul însuși și că, în absența lui, rolul i-ar putea fi îndeplinit mai degrabă de un confucianist. Cel mai rău judecător dintre toți este omul cel mai pripit în judecata sa : creștinul prost educat, care se transformă treptat într-un agnostic țăfnos, captiv în sfârșitul unei dușmării căreia nu i-a înțeles niciodată

Începutul, distrus de un soi de plictiseală ereditară, cauzată nici el nu știe de ce, și deja prea istovit să mai audă ce nu a auzit niciodată. El nu consideră creștinismul cu calmul unui confucianist și nici cum ar considera doctrina confucianistă. Este incapabil de efortul imaginativ de a situa Biserica Catolică la mii de kilometri depărtare, sub straniile ceruri ale dimineții, și de a o judeca folosind imparțialitatea pe care o aplică unei pagode chinezești. Se spune că efortul marelui sfânt Francisco de Xavier³ de a înălța turnul Bisericii deasupra tuturor pagodelor a fost zădărnicit în parte de acuzele aduse discipolilor săi de către confrății misionari, cum că i-ar fi reprezentat pe cei doisprezece apostoli cu veșminte și trăsături chinezești. Însă ar fi mult mai bine să-i privim ca și cum ar fi chinezi și să-i judecăm cu imparțialitate, decât să-i vedem ca idoli fără chip, meniți atacurilor iconoclaștilor, ori ca ținte la care să tragă mahalagii de cea mai joasă speță. Ar fi mai bine să privim totul ca și cum ar fi un cult asiatic îndepărtat : mitra episcopală poate fi socotită acoperământul semeț al bonzilor misterioși, cârja pastorală poate avea rolul bețelor răsucite șerpește purtate în procesiunile asiatice, cartea de rugăciuni pare la fel de fantastică precum roata rugilor, iar Crucea încârligată este echivalabilă cu svastica.⁴ Și atunci măcar nu ne vom pierde firea, cum se pare că și-o pierde unii dintre criticii sceptici (care își pierd și mințile). Anticlericalismul lor a generat o atmosferă de negare și ostilitate de care nu se mai pot elibera. Decât așa, ar fi

³ Misionar romano-catolic (1506-1552), cofondator al Societății lui Isus. A desfășurat o intensă activitate misionară în India, Indonezia, Japonia și Borneo. Sanctificat în 1619, este considerat ocrotitorul misionarilor romano-catolici aflați în țări străine.

⁴ Îi reamintim cititorului anul apariției acestei cărți, 1925, când svastica nu se încârcase cu simbolismul asociat nazismului. (N. red.)

mai bine să vedem totul ca și cum ar aparține altui continent sau altei planete. Ar fi mai filosofic să-i privim pe bonzi cu indiferență decât să-i bombănim veșnic și fără rost pe episcopi. În loc să rămânem mereu în tindă, neputând nici să intrăm și să dăm o mână de ajutor, nici să ieșim și să uităm, ar fi mai bine să trecem pe lângă biserici așa cum am trece pe lângă o pagodă. Acelora în care o simplă reacție s-a transformat în obsesie le recomand cu seriozitate efortul de a-i imagina pe cei doisprezece apostoli ca fiind chinezi. Altfel spus, le recomand acestor critici să încerce a le acorda la fel de multă cinste sfinților creștini precum înțelepților păgâni.

Și astfel ajungem la chestiunea finală și vitală pe care voi încerca să o demonstrez în paginile de față, și anume că, atunci când facem efortul de imaginație de a vedea totul din exterior, descoperim că în interior lucrurile arată într-adevăr așa cum se consideră în mod tradițional că ar arăta. În clipa în care flăcăul se îndepărtează îndeajuns pentru a vedea uriașul, el descoperă că este cu adevărat un uriaș. În clipa în care vedem în sfârșit biserica creștină în depărtare, sub cerurile limpezi și uniforme ale Orientului, descoperim că este cu adevărat Biserica lui Hristos. Pe scurt, înțelegem de ce sunt oamenii părtinitori în momentul în care suntem cu adevărat nepărtinitori. Însă această afirmație secundă necesită o discuție mai serioasă, de care mă voi ocupa acum.

De îndată ce mi s-a limpezit în minte conceptul unui fapt solid în caracterul solitar și unic al istoriei divine, m-a izbit ideea existenței aceluiasi caracter straniu și, cu toate acestea, solid în istoria umană care o generase, și aceasta pentru că istoria umană are și ea o rădăcină divină. Vreau să spun că, la fel cum Biserica pare să devină și mai remarcabilă atunci când o comparăm, pe bună dreptate, cu viața religioasă comună a omenirii, tot astfel omenirea

Însăși pare a-și spori caracterul remarcabil atunci când o comparăm cu viața comună a naturii. Am mai observat că istoria modernă, în cea mai mare parte a ei, se îndreaptă spre un fel de sofistică, în primul rând pentru a atenua tranziția bruscă de la animal la om, iar apoi pentru a face la fel cu tranziția bruscă de la păgân la creștin. Cu cât le studiem mai mult și mai realist, cu atât mai subite ne apar aceste două tranziții. Criticii nu percep această detașare tocmai fiindcă ei înșiși nu sunt detașați ; ei nu disting albul de negru tocmai pentru că nu văd lucrurile într-o lumină clară. Motivul pentru care acești critici consideră că albul este gri-cenușiu și că negrul nu este chiar la fel de negru cum se spune este exact starea lor aparte de reacție și revoltă. Eu nu spun că nu există explicații omenesti pentru revolta lor, nu spun nici că această revoltă nu inspiră, în anume feluri, înțelegere, ci afirm că ea nu este deloc științifică. Iconoclastul poate fi indignat și are dreptate în indignarea lui, însă nu este imparțial. Iar pretenția că nouă zecimi dintre criticii de vârf, oamenii de știință evoluționiști și profesorii universitari de religie comparată sunt în cea mai mică măsură imparțiali este de o ipocrizie desăvârșită. De ce ar fi astfel și ce sens mai are imparțialitatea când lumea întreagă se războiește cu privire la natura de superstiție devoratoare sau de speranță divină a unui anumit lucru ? Eu nu pretind că sunt nepărtinitor susținând că actul final de credință ar angaja mintea umană prin a-i oferi acesteia satisfacție intelectuală, însă declar că sunt mult mai nepărtinitor decât criticii prin aceea că spun povestea cu justete, imaginându-mi că toate taberele au dreptate, ceea ce ei nu fac. Eu susțin că sunt imparțial în sensul în care mie mi-ar fi rușine să spun despre Dalai Lama prostiile pe care le spun ei despre Papa de la Roma

ori să am pentru Iulian Apostatul⁵ puțina înțelegere pe care o au ei pentru Societatea lui Isus. Ei nu sunt așa. Nu țin deloc talgerele balanței istorice în echilibru și, mai presus de toate, nu sunt niciodată imparțiali în ceea ce privește chestiunea evoluției și tranziției. Acești critici sugerează pretutindeni gradațiile cenușii ale crepusculului pentru că ei îl cred a fi amurgul zeilor. Eu îmi propun să susțin că, indiferent dacă este sau nu amurgul zeilor, acest crepuscul nu este tot una cu zorii omenirii.

Susțin că există două lucruri care, odată aduse la lumină, apar cu totul stranii și unice și că doar pe fundalul falsului amurg al unei perioade imagine de tranziție pot fi asemănate cu orice altceva. Primul lucru este creatura numită om, iar al doilea este omul numit Hristos. Prin urmare, am divizat cartea în două părți : prima este o schiță a călătoriei centrale a rasei umane pe durata păgânismului ei, iar a doua este un rezumat al schimbării cruciale care s-a produs când aceasta a devenit creștină. Ambele motive necesită metode specifice, care sunt greu de controlat și încă și mai greu de definit sau argumentat.

Pentru a atinge nota imparțialității în singurul mod rațional sau posibil este necesară atingerea punctului sensibil al noutății. Vreau să spun că, într-un fel, noi vedem lucrurile cu justețe atunci când le vedem pentru prima dată. De aceea – și remarc aceasta în trecere – copiii în general întâmpină foarte puține dificultăți în legătură cu dogmele Bisericii. Însă Biserica, fiind un lucru foarte practic în muncă și în luptă, este în mod necesar destinată și adulților, nu doar copiilor. În cadrul ei trebuie să existe, în scop funcțional, un nivel înalt de tradiție, de familiaritate, de rutină chiar. Poate că aceasta este chiar

⁵ Ultimul conducător necreștin al Imperiului Roman. Respingerea creștinismului în favoarea păgânismului neoplatonician a determinat Biserica să-l declare apostat.

starea normală a lucrurilor, cu condiția ca fundamentele Bisericii să fie adoptate sincer. Însă când ele sunt puse la îndoială, cum se întâmplă în prezent, trebuie să încercăm recuperarea candorii și a uimirii specifice copilului, a realismului nepervers și a inocenței obiective. Sau, dacă acest lucru ne este imposibil, să încercăm cel puțin să destrăăm norul simplei obișnuințe, văzând astfel noutatea lucrurilor fie și numai prin perceperea caracterului lor nenatural. Acele lucruri cărora li se permite păstrarea caracterului familiar cât timp familiaritatea dă naștere afecțiunii ar fi bine să își piardă acest caracter când familiaritatea produce dispreț. Fiindcă în relație cu măreția aspectelor discutate aici, indiferent de opinia noastră despre ele, disprețul trebuie să fie o greșală. Într-adevăr, disprețul trebuie să fie o iluzie. Trebuie să invocăm cea mai dezlănțuită și avântată imaginație, aceea care vede ceea ce există.

Unicul mod de a sugera această idee este un exemplu - aproape că nu contează care - de ceva considerat frumos sau minunat. George Wyndham⁶ mi-a spus odată că a văzut unul dintre cele dintâi aeroplanе înălțându-se în primul său zbor și că fusese minunat, însă nu pe cât de minunat este un cal care îi îngăduie omului să-l încalece. Altcineva a spus că un om de ispravă călărind un armăsar frumos este cea mai nobilă creatură din lume. Cât timp oamenii apreciază aceasta așa cum trebuie, totul este bine. Prima și cea mai bună apreciere provine de la oamenii care au deja o tradiție în tratarea animalelor cu respect, de la oamenii care au relații corecte cu caii. Băiatul care își amintește că tatăl lui era un călăreț bun și că se îngrijea de calul său va ști că relația poate oferi satisfacție și va fi mulțumit. Știind cum se cuvine să fie

⁶ George Wyndham (1863-1913), politician conservator și om de literă britanic.

îngrijiți caii, va fi cu atât mai indignat văzându-i maltratați, însă într-un om care călărește nu va vedea nimic nepotrivit. Nu-l va asculta pe marele filosof modernist care îi explică de ce s-ar cuveni să fie calul în spinarea omului. El nu va urma fantezia pesimistă a lui Swift, spunând că oamenii trebuie disprețuiți precum maimuțele, iar caii, venerați ca zeii.⁷ Întrucât pentru el omul și calul alcătuiesc împreună o imagine umană și civilizată, îi va fi ușor să-i înalțe la un nivel eroic sau simbolic, ca o viziune a Sfântului Gheorghe printre nori. Fabula calului înaripat nu i se va părea complet fantezistă și va ști de ce Ariosto și-a așezat atâția eroi creștini în șeile văzduhului, făcându-i călăreți cerești. Nestăpânit, calul se înalță împreună cu omul în chiar cuvântul „cavalerism”. Stării și semnificației omenești celei mai înalte i-a fost dat chiar numele calului, deci aproape că am putea spune că lauda cea mai aleasă pentru un om este să-l numești cal.

Însă, dacă un om se află în starea în care îi este peste putință să aprecieze o astfel de minune, vindecarea trebuie să înceapă de la celălalt capăt. Trebuie să presupunem că el a fost purtat în derivă către o stare de monotonie în care un bărbat călare nu înseamnă mai mult decât un om așezat pe scaun. Minunea despre care vorbea Wyndham – frumusețea care îl asemena unei statui ecvestre, sensul călărețului cavaler – se poate să se fi transformat pentru el într-o simplă convenție plicticoasă. O fi fost doar o modă ; s-o fi demodat. S-o fi vorbit prea mult sau prea greșit despre această minune, așa încât i-o fi venit greu să-i pese de cai fără a se expune oribilului risc de a deveni el însuși cabalin. Oricum, acest om a ajuns într-o stare în care nu-i pasă de caii cu aripi mai mult decât

⁷ Aluzie la *Călătoriile lui Gulliver*. În partea a patra, *Călătorie în țara cailor*, eroul descoperă o populație umană degenerată, condusă de cai.

de caii cu mânere. Lupta bunicului său în bătălia de la Balaclava⁸ îi pare la fel de plicticoasă și prăfuită ca albumul cu portrete de familie. O astfel de persoană nu se luminează privind albumul ; dimpotrivă, ochii îi sunt orbiți de praf. Ajunsă la acest grad de orbire, nu va putea să se uite la cai sau călăreți până nu va fi văzut totul ca și cum ar fi ceva complet nefamiliar și aproape nepământesc.

În zorii unei zile străvechi, dintr-o pădure întunecată vine înspre noi, cu mișcări stângace, dar în pași de dans, una dintre cele mai ciudate creaturi preistorice. Vedem pentru prima oară capul ciudat de mic așezat pe un gât mai lung și mai gros decât el, ca figura unui gargui țâșnind dintr-un burlan, coama disproporționată care se ondulează pe greabănul puternic, ca o barbă așezată greșit, și picioarele ca niște bețe din lemn tare de corn, complet diferite de cele ale vitelor ; astfel, adevărata panică se naște la vederea copitei, nu a celei despicate, ci a celei nedespicate. Să-l privim așa, ca monstru în unicitatea sa ; nu este doar o fantezie verbală, pentru că, într-un fel, monstruozitatea înseamnă unicitate. Și el este într-adevăr unic. Însă ideea este că, atunci când îl vedem așa cum l-a văzut omul primordial, începem să intuim semnificația primului galop al acestuia. Se poate să ne apară urât, dar cu siguranță că ne impresionează, și el, și stârpitura pe două picioare care i se suie în spinare. Rătăcind astfel pe un drum mai lung, ajungem din nou la aceeași minune a omului călare, iar minunea este, dacă putem spune așa, chiar mai minunată. Îl întrezărim încă o dată pe Sfântul Gheorghe, sporit în glorie, fiindcă nu un armăsar încalecă el, ci un balaur.

În acest exemplu, pe care l-am folosit ca atare, se poate observa că nu sugerez despre coșmarul primului om al

⁸ Bătălia de la Balaclava a avut loc în 25 octombrie 1854, în timpul Războiului Crimeii, între Alianța anglo-franco-otomană și Imperiul Rus.

pădurii că ar fi mai adevărat ori mai minunat decât „proiecția normală” despre grajduri a omului civilizat, care poate aprecia ce este normalitatea. Dintre cele două extreme, eu cred că în general este mai potrivită percepția tradițională a adevărului, dar spun că adevărul se află la una dintre cele două extreme și se pierde în acea stare intermediară de istovire și uitare a tradiției. Cu alte cuvinte, afirm că este mai bine să privim calul ca monstru decât ca substitut mai lent al automobilului. Dacă ne aflăm în starea de spirit în care percepem doar banalitatea calului, este mult mai bine să ajungem la a ne teme de noutatea lui.

Lucrurile stau la fel cu monstrul numit cal și cu monstrul numit om. În opinia mea, condiția ideală este, desigur, ca omul să fie privit conform filosofiei mele. Acela care are o perspectivă creștină și catolică asupra naturii umane este sigur de caracterul universal și, prin urmare, rațional al acestei perspective și este mulțumit. Dacă pierde această perspectivă rațională, o poate recâștiga doar printr-una aproape nebunească, și anume prin a-l percepe pe om ca animal ciudat și a înțelege cât de ciudat este. Însă, la fel cum perceperea calului drept minune preistorică a condus în cele din urmă la admirație – și nu la dispreț – pentru măiestria omului, tot așa și examinarea detașată a straniului parcurs al omului va conduce la credința cea veche în planurile întunecate ale lui Dumnezeu, și nu la îndepărtarea de ea. Altfel spus, când vedem cât de straniu este patrupedul, îl lăudăm pe omul din șa ; când vedem cât de ciudat este bipedul, lăudăm Providența care l-a creat. Pe scurt, această introducere are ca scop susținerea tezei că, atunci când privim omul ca animal, știm că el nu este așa ceva. Când încercăm să ni-l imaginăm ca un soi de cal ridicat pe picioarele dinapoi, ne dăm seama dintr-o dată că este ceva miraculos, precum calul înaripat care s-a

Înălțat spre cer. Toate drumurile duc la Roma și toate căile, inclusiv aceasta, care trece prin ținutul spiridușilor și printr-o lume cu susul în jos, conduc spre o filosofie centrală și civilizată. Însă poate că este chiar mai bine să nu fi părăsit tărâmul tradiției raționale, unde oamenii călăresc cu ușurință și sunt vânători puternici înaintea Domnului. Deci, în special în cazul creștinismului, trebuie să reacționăm împotriva apăsătoarei prejudecăți date de istovire. Este aproape imposibil să se insufle viață faptelor pentru că faptele sunt familiare, iar pentru omenirea căzută familiaritatea înseamnă adesea istovire. Eu sunt convins că, dacă am putea spune povestea supranaturală a lui Hristos ca erou chinez, dacă l-am putea numi Fiul Cerului în loc de Fiul lui Dumnezeu, dacă i-am descoperi nimbul de raze în firul de aur al broderiilor sau în lacul ceramicii chinezești, și nu în foița de aur a vechilor noastre picturi catolice, atunci am avea mărturia unanimă despre puritatea spirituală a acestei povești. Atunci nu ne-ar mai ajunge la urechi nimic despre nedreptatea substituirii sau despre lipsa de logică a ispășirii, despre exagerarea superstițioasă a poverii păcatului sau despre imposibila insolență a încălcării legilor naturii. Am admira cavalerismul concepției chinezești despre zeul care cade din cer pentru a se lupta cu dragonii și pentru a-i salva pe cei răi de la a fi devorați de propriile vină și nebulie. Am aprecia subtilitatea perspectivei chinezești asupra vieții, conform căreia toate imperfecțiunile umane sunt, de fapt, strigătoare la cer. Am admira înțelepciunea ezoterică superioară a chinezilor, care susține existența unor legi cosmice mai înalte decât cele omenești. Doar credem în orice scamator indian de rând care hotărăște să vină la noi și să ne vorbească astfel. Dacă ar fi creștinismul doar o nouă modă orientală, atunci nu i s-ar reproșa niciodată esența de veche credință răsăriteană. În această carte nu

Îmi propun să urmez amintitul exemplu al Sfântului Francisco de Xavier și să-i transform pe cei doisprezece apostoli în mandarini ; intenționez contrariul : să-i fac să semene cu străinii mai mult decât cu băștinașii. Nu îmi propun să montez o farsă care ar avea un foarte mare succes, aceea de a plasa întreaga poveste a Evangheliei și a Bisericii pe un fundal de pagode și cozi împletite, observând cu perfidie amuzată cât de admirată este ea ca poveste păgână chiar în cercurile care o condamnă ca poveste creștină. Ceea ce îmi propun este să ating, oriunde am posibilitatea, o notă de noutate și straniețate ; din acest motiv, abordarea unui subiect serios ca acesta ar putea deveni uneori în mod deliberat grotescă și fantezistă. Îmi doresc cu adevărat să-l ajut pe cititor să vadă creștinătatea din exterior, în sensul perceperii sale ca întreg, pe fundalul altor aspecte istorice, tot așa cum îmi doresc ca el să vadă umanitatea ca întreg pe fundalul aspectelor naturale. Susțin că, văzute astfel, ambele ies puternic în evidență, ca două lucruri supranaturale. Nu se estompează în fundal precum culorile impresioniste, ci se reliefează ca nuanțele heraldice, intense ca o cruce roșie pe un scut alb⁹ sau ca leul negru pe fond auriu. Tot astfel se conturează argila roșie pe câmpul verde sau Hristos cel alb pe fundalul de argilă roșie al rasei sale.

Pentru a vedea aceste două lucruri cu limpezime, trebuie să le considerăm în integralitatea lor. Să cercetăm cum au început și cum s-au dezvoltat, întrucât cea mai incredibilă parte a poveștii este că un anumit început a condus la o anumită dezvoltare a lor. Aceia care aleg să se lase purtați de valul imaginației își închipuie că s-au întâmplat și alte lucruri și că s-au dezvoltat și alte entități. Gândindu-se la ce ar fi putut avea loc, oricine poate concepe un soi de egalitate evolutivă, însă, pus în fața a

⁹ Crucea Sfântului Gheorghe, care constituie și steagul Angliei.

ceea ce s-a petrecut cu adevărat, se confruntă cu excepționalul și cu miraculosul. Dacă a existat vreodată un moment în care omul să fi fost doar un animal, putem, dacă vrem, să ne reprezentăm imaginea fantezistă a parcursului său transferată altui animal. Putem să ne amuzăm imaginându-ne cum și-ar crea elefanții arhitectura lor elefantină, cu turnuri și turnulețe în formă de trompă sau fildeș și cu orașe de proporții mai mult decât gigantice. Putem gândi o fabulă plăcută în care vaca își face un costum și încalță patru cizme și două perechi de pantaloni. Ne putem imagina o Supermămuță, mai minunată decât orice Supraom, o creatură cu patru membre, care sculptează și pictează cu mâinile, gătește și face tâmplărie cu picioarele. Însă, dacă examinăm ceea ce s-a întâmplat în realitate, vom hotărî cu siguranță că omul a pus între sine și toate celelalte lucruri distanța spațiilor astronomice, mișcându-se cu viteza de fulger silențios a luminii. Și tot așa, întrucât putem, dacă vrem, să așezăm Biserica într-o gloată de superstiții mithraice sau maniheiste, care se ciondănesc și se omoară una pe alta la marginea Imperiului, să ne-o închipuim ucisă în luptă și un cult oarecare luându-i locul, atunci vom fi cu atât mai surprinși (și, foarte posibil, nedumeriți) să o întâlnim două mii de ani mai târziu, năpustindu-se prin timp precum fulgerul înaripat al gândului și al avântului veșnic, un lucru fără rival ori asemănare, la fel de nou pe cât este de vechi.

Partea I

Despre creatura numită om

I. OMUL DIN PEȘTERĂ

Foarte departe, într-o constelație stranie, în ceruri infinit de îndepărtate, se află o mică planetă, pe care astronomii s-ar putea să o descopere într-o bună zi. Eu, cel puțin, n-am observat în expresia sau în comportamentul majorității astronomilor sau oamenilor de știință vreo dovadă că ar fi descoperit-o, cu toate că, de fapt, au umblat tot timpul pe suprafața ei. Planeta aceasta dă naștere unor plante și animale extrem de stranii, însă niciunele mai stranii decât oamenii de știință. Cel puțin așa ar trebui să încep o istorie a lumii dacă ar fi să respect cutuma științifică, de a porni la drum cu o descriere a universului astronomic. M-aș strădui chiar să privesc Pământul din exterior, neinsistând asupra conceptului tocit al poziției sale față de Soare, ci făcând efortul de a-mi imagina poziția sa îndepărtată de spectatorul dezumanizat. Or eu nu cred că pentru a studia umanitatea este necesară dezumanizarea. Nu cred în insistența asupra distanțelor care ar trebui să micșoreze lumea, ba sunt de părere că încercarea de a insulta spiritul prin preocuparea pentru dimensiuni are în ea un sâmbure de vulgaritate. Iar întrucât prima idee, aceea de a privi Pământul ca pe o planetă stranie pentru a-i conferi semnificație, nu este realizabilă, nu mă voi coborî nici la trucul transformării lui într-o planetă mică, pentru a-l lipsi de însemnătate. Aș insista mai curând asupra faptului că nici măcar nu știm dacă este într-adevăr o planetă, în sensul în care știm despre el că este un loc în spațiu, și chiar un loc extraordinar. În nota aceasta vreau să încep, într-un mod puțin mai familiar, dacă nu astronomic.

Una dintre primele experiențe sau accidente jurnalistice pe care le-am trăit a implicat un comentariu despre Grant Allen¹⁰, care scrisese o carte despre evoluția ideii de Dumnezeu. Am făcut remarcă întâmplătoare că ar fi mult mai interesant dacă Dumnezeu ar scrie o carte despre evoluția ideii de Grant Allen și îmi amintesc că editorul a obiectat împotriva spuselor mele pe motiv că erau blasfematoare, ceea ce sigur că m-a amuzat, și nu puțin. Desigur, poanta era că nu-i trecuse prin cap să studieze titlul cărții în cauză, care era cu adevărat blasfemator. Iată-l cum suna, într-o parafrază pe înțelesul tuturor : „Vă voi demonstra cum s-a dezvoltat în rândul oamenilor noțiunea aceasta stupidă a existenței lui Dumnezeu.” Remarca mea fusese strict pioasă, mărturisirea cuvenită a scopului divin existent chiar și în manifestările sale cele mai întunecate sau ne semnificative în aparență. În ora aceea am învățat multe, inclusiv faptul că există un aspect pur acustic în mare parte din reverența agnostică demonstrată atunci. Editorul nu prinsese ideea pentru că titlul cărții începea cu un cuvânt lung și se sfârșea cu unul scurt, pe când în comentariul meu cuvântul scurt se găsea la început, șocându-l întrucâtva. Am observat că, dacă se alătură într-o propoziție cuvintele „zeu” și „zmeu”, aceste vocabule ascuțite și abrupte au asupra oamenilor efectul unor împușcături de pistol. Nu pare să conteze dacă se spune că zeul a creat zmeul sau invers ; aceasta este doar una dintre disputele sterile ale teologilor dăruți cu prea multă subtilitate. Însă, dacă se începe cu un cuvânt lung, cum ar fi „evoluție”, restul construcției va curge apoi cu nevinovăție. Foarte probabil că editorul nu citise întregul titlu, pentru că acesta era cam lung, iar el însuși era extrem de ocupat.

¹⁰ Grant Allen (1848-1899), autor de romane și cărți științifice, susținător al teoriei evoluționiste.

Acest mic incident îmi stăruie mereu în minte ca un fel de parabolă. Majoritatea istoriilor moderne ale omenirii încep cu termenul „evoluție” și cu o expunere foarte prolixă a conceptului, în mare măsură din același motiv ca în cazul de față. Cuvântul și chiar ideea conțin ceva lent, liniștitor și gradual. De fapt, cuvântul nu este foarte practic și nici ideea foarte profitabilă în abordarea acestor lucruri fundamentale. Nimeni nu-și poate imagina cum nimicul se transformă în ceva. Nimeni nu ajunge cu un pas mai aproape de adevăr explicând cum ceva se transformă în altceva. Este mult mai logic să începi prin a spune „La început Dumnezeu a făcut cerul și pământul”, chiar dacă prin aceasta nu spui decât că „La început o putere de neconceput a inițiat un proces de neconceput”. Dumnezeu este prin natura Sa un nume al tainei ; nimeni nu a crezut vreodată că omul este în stare să își imagineze crearea lumii, tot așa cum nu este în stare s-o creeze el însuși. Este adevărat că se oferă evoluția ca explicație, lucru care are calitatea fatală de a le induce multora ideea că înțeleg această evoluție și toate celelalte lucruri asociate ei, tot așa cum mulți trăiesc cu iluzia că au citit *Originea speciilor*.

Ideea aceasta de lentoare și netezime, ca un urcuș lin, face parte din iluzie. Este o iluzie în aceeași măsură în care este și o lipsă de logică, pentru că lentoarea nu are nicio legătură cu logica. Ritmul unui eveniment nu îi conferă intrinsec inteligibilitate sau absența acesteia. Un miracol lent este la fel de incredibil ca unul rapid pentru cineva care nu crede în miracole. I-o fi prefăcut vrăjitoarea grecoaică pe marinari în porci printr-o singură mișcare de baghetă¹¹, dar nu ar fi deloc mai liniștitor să vedem cum un navigator respectabil, pe care îl cunoaștem, aduce din

¹¹ Aluzie la Circe, zeiță a magiei în mitologia greacă, faimoasă pentru rolul ei în aventurile lui Ulise.

zi în zi mai mult cu porcul, până îi cresc patru copite și o coadă răsucită. Ar fi chiar mai sinistru și mai nefiresc. O fi zburat vrăjitorul medieval din vârful turnului, dar observarea plimbării tihnite și lenevoase prin aer a unui domn în vârstă pare să necesite o oarecare explicație. Cu toate acestea, circulă în ansamblul abordării raționale a istoriei această idee ciudată și confuză a evitării dificultății sau chiar a eliminării misterului prin insistența asupra simplei întârzieri procesuale ori asupra unui atribut dilatator al acestor procese. Ar mai fi de dat câteva exemple, însă nu aici ; problema în discuție este falsă atmosferă de facilitate și de tihnă dată de simpla sugestie a parcursului lent al lucrurilor, asemănătoare consolării oferite unei femei în vârstă, emoționată la prima ei călătorie cu automobilul.

Domnul H. G. Wells a mărturisit despre sine că este profet. În chestiunea de față, domnia-sa profețește pe socoteala lui. Curios este că prima lui ficțiune¹² răspunde tuturor întrebărilor din ultima lui carte de istorie¹³. *Mașina timpului* distruge în avans toate concluziile confortabile bazate pe simpla relativitate temporală. În acest sublim coșmar, eroul vede cum țâșnesc pomii ca niște rachete verzi, cum se răspândește vegetația ca un incendiu de mari proporții și cum fulgeră Soarele de la est la vest cu iuțeala unui meteorit. Și totuși, în opinia autorului, lucrurile rămân naturale când evoluează rapid, precum în exemplul nostru de mai devreme, când ne păreau supranaturale atunci când decurgeau lent. Problema de căpătâi este *de ce o fac*, iar oricine înțelege aceasta știe că este și va fi mereu o chestiune religioasă sau, în orice caz, una

¹² *Mașina timpului*, publicată în 1895.

¹³ *The Outline of History* („Schiță a istoriei”), publicată în 1920. Cartea de față este, în parte, și o replică dată lucrării lui H. G. Wells.

filosofică sau metafizică. Acela cu siguranță nu va crede că răspunsul este dat de pura înlocuire a schimbării abrupte cu una treptată sau, cu alte cuvinte, de simpla relativitate a modului - trăgănat sau turuit - în care se spune povestea, cum se procedează la cinematograf prin învârtirea mânerului.

Existența primitivă are nevoie de ceva apropiat unui spirit primitiv. Conjurând viziunea lucrurilor primordiale, rog cititorul să facă împreună cu mine un experiment al simplității. „Simplitate” nu în sensul de „stupiditate”, ci, mai degrabă, în sensul clarității cu care lucrurile sunt percepute ca aspecte ale vieții, și nu ca simple cuvinte, cum ar fi „evoluție”. În acest scop, ar fi bine să învârtim un pic mai iute mânerul Mașinii Timpului și să vedem cum crește iarba și cum țâșnesc pomii spre cer dacă acest experiment ar avea capacitatea de a contracta, concentra și însufleți rezultatul final. Ceea ce știm, în ideea în care nu știm nimic altceva, este că iarba și pomii chiar cresc și că se mai întâmplă și alte lucruri extraordinare, că unele creaturi stranie se mențin în aer lovindu-l cu evantaie de o fantastică varietate, că alte făpturi stranie își croiesc drum și rămân în viață sub puterea grea a apelor, că un alt soi de creaturi stranie umblă pe patru picioare și că făptura cea mai stranie dintre toate umblă în două. Acestea sunt fapte, nu teorii. În comparație cu ele, evoluția, atomul și chiar sistemul solar devin simple teorii. Problema de față este istorică, nu filosofică, astfel încât este nevoie să menționăm doar faptul că niciun filosof nu neagă misterul încă atașat celor două mari tranziții : originea universului însuși și originea principiului vieții ca atare. Majoritatea filosofilor sunt destul de luminați să adauge că înseși originii omului i se atașează al treilea mister. Altfel spus, când au luat naștere voința și rațiunea, s-a construit a treia punte peste al treilea hău de necuprins cu mintea.

Omul nu se reduce la simpla evoluție ; el este o revoluție. Este evident că șira spinării – sau alte părți ale trupului – se aseamănă cu a păsărilor ori a peștilor, orice ar însemna aceasta. Însă, dacă încercăm să considerăm omul drept un patruped ridicat pe picioarele dinapoi, atunci vom ajunge să considerăm ceea ce urmează mai fantastic și mai subversiv decât statul lui în cap.

Mă voi folosi de un exemplu pentru a realiza introducerea la această istorie a omului. El îmi ilustrează ideea susținând că, pentru a percepe adevărul despre copilăria lumii, este necesară o anumită franchețe copilărească și că un amestec de știință populară și de jargon jurnalistic au creat confuzie cu privire la lucrurile primordiale, astfel încât nu mai vedem care dintre ele are întâietate. Acest exemplu îmi ilustrează, printr-o singură imagine convenabilă, ideea despre necesitatea de a percepe diferențele clare care dau formă istoriei și de a nu ne scufunda în generalizări despre lentoare și uniformitate. Avem într-adevăr nevoie, după cum spune domnul Wells, de o schiță a istoriei. Însă ne putem hazarda să zicem, cum s-ar exprima domnul Mantalini¹⁴, că schița istoriei evoluției nu are contur sau are unul estompat. Dar, mai presus de toate, acest exemplu îmi ilustrează ideea că omul ne va apărea cu atât mai puțin un animal cu cât îl privim mai mult astfel.

Toate romanele și ziarele din ziua de azi colcăie de nenumărate aluzii la un personaj popular, numit Omul Cavernelor. Acest personaj ni se pare destul de cunoscut, nu doar în ipostaza lui publică, ci și în cea privată. Literatura de ficțiune psihologică și lucrările medicale îi analizează la modul serios psihologia. Din câte înțeleg eu, ocupația lui principală în viață era să dea cu nevasta de pereți ori să aibă în general față de femeii comportamentul

¹⁴ Personaj al romanului *Nicholas Nickleby*, scris de Charles Dickens.

descrie în filme drept „violență fizică”. Nu mi s-a întâmplat niciodată să dau peste dovezi în sprijinul acestei idei și nu știu pe ce jurnale sau rapoarte de divorț preistorice se bazează ea. Și, după cum am explicat în altă parte, n-am sesizat niciodată probabilitatea acestui fapt, fie ea și apriorică. Ni se spune mereu, fără a ni se da explicații sau argumente, că omul primitiv își învârtea măciuca deasupra capului, își lovea femeia și o ducea pe sus în peșteră. Folosind însă analogia cu animalele, s-ar părea că insistența continuă a doamnei de a fi lovită înainte să consimtă la răpire constituie o dovadă de reticență și de modestie aproape morbide. Și, repet, nu înțeleg cum de un mascul atât de grosolan putea să aibă o femelă așa de rafinată. O fi fost omul cavernelor o brută, însă nu există niciun motiv să fi întrecut în brutalitate animalele. Amorisurile girafelor și poveștile de dragoste acvatice ale hipopotamilor se petrec fără tot acest tărăboi și sfadă premergătoare. N-o fi fost omul cavernelor mai breaz decât ursul de peșteră, însă fetița-ursoaică, atât de faimoasă în imnologie¹⁵, sigur nu era pregătită să aibă atare înclinații pentru statutul de fată bătrână. Pe scurt, detaliile despre viața domestică a peșterii mă nedumeresc fie în ipoteza lor revoluționară, fie în cea statică. În orice caz, mi-aș dori să studiez dovezile existente, însă, din nefericire, nu am reușit să găsesc nici una. Este curios faptul că zece mii de voci de bârfitori – oameni de știință sau literați, mai mult sau mai puțin – par a vorbi toate deodată despre nefericitul care poartă numele de Om al Cavernelor, dar că singurul domeniu în care discuția despre el devine relevantă și rațională este oarecum neglijat. Oamenii folosesc termenul acesta vag într-un mod la fel de vag, însă nu l-au studiat niciodată pentru a învăța cu adevărat ceva din el.

¹⁵ Aluzie la un imn anglican, popular în anii 1890. (N. red.)

De fapt, lumea este interesată de absolut orice are legătură cu omul cavernelor, mai puțin de ce făcea el acolo, în condițiile în care întâmplător chiar există dovezi despre activitatea acestuia. Dovezile sunt insuficiente, ca toate mărturiile preistorice, însă ele se referă la omul cavernelor și la sălașul lui din realitate, nu la conceptul literar de Om al Cavernelor, cu măciuca lui cu tot. Simpla analiză a dovezilor reale, fără a depăși limitele acestora, este un instrument prețios pentru percepția noastră asupra realității. În peșteră nu s-a găsit măciuca, oribilul ciomag scrijelit cu numărul femeilor lovite în cap. Caverna nu era Cămara lui Barbă-Albastră, plină cu schelete de soții măcelărite, și nu era ticsită de tigve de femeie crăpate precum coaja de ou și așezate rânduri-rânduri. Acolo se afla ceva fără legătură, într-un fel sau altul, cu declarațiile moderne, implicațiile filosofice și rumorile literare care conferă un caracter confuz întregii probleme. Dacă dorim să surprindem licărirea autentică a zorilor lumii, atunci ar fi mult mai bine să concepem însăși descoperirea misterului din peșteră ca o legendă aurorală. Să spunem istoria a ceea ce s-a aflat acolo pe cât de simplu s-a depănat povestea eroilor care au găsit Lâna de Aur sau Grădina Hesperidelor, dacă așa am putea pași din ceața teoriilor controversate în culorile limpezi și în contururile clare ale zorilor. Măcar poezii din vechime știau cum se spun poveștile ; or fi fost ele vânătorești, dar niciodată nu erau sucite, chinuite în esența lor ca să se potrivească teoriilor și filosofilor inventate sute de ani după aceea. Ar fi bine dacă exploratorii moderni și-ar descrie descoperirile în stilul narativ nepretențios al primilor călători, renunțând la cuvintele lungi și aluzive care debordează de implicații și sugestii irelevante. Abia atunci am putea să ne dăm seama ce știm exact despre omul cavernelor sau, în orice caz, despre cavernă.

Cu puțin timp în urmă, un preot și un băiat au intrat într-o grotă dintr-un deal și au trecut printr-un fel de tunel subteran care dădea într-un labirint de pasaje în stâncă, închise și secrete. S-au târât prin crăpături aproape inaccesibile, prin tunele bune pentru cârțițe, au căzut în gropi cu adâncimi neiertătoare ca fântânile, cred că au fost îngropați de vii de șapte ori câte șapte, pierzând orice speranță de a mai ieși la lumină. Așa s-ar putea descrie în mod banal orice explorare curajoasă, însă aici avem nevoie de cineva care să o așeze în lumina ei primară, ferită de banalitate. De exemplu, întâmplarea că primii intruși în lumea aceea scufundată sunt un preot și un băiat, arhetipuri ale vechimii și tinereții lumii, are un straniu caracter simbolic. Dar pe mine mă interesează mai mult simbolismul băiatului decât acela al preotului. Aceia care își amintesc copilăria nu au nevoie să li se spună ce înseamnă pentru un băiat să intre, precum Peter Pan, sub un acoperiș de rădăcini, să meargă și să tot meargă până ajunge la ceea ce William Morris¹⁶ numea înseși rădăcinile munților. Să presupunem că o persoană dăruită cu realismul simplu și neperversit specific inocenței umane ar duce călătoria până la capăt, nu de dragul de a face deducții sau demonstrații polemice într-o revistă prăfuită, ci pur și simplu din tentația descoperirii. Ar vedea la sfârșitul călătoriei o peșteră atât de îndepărtată de lumina zilei, încât ar putea fi chiar legendara Domdaniel¹⁷, aflată sub fundul mării. Încăperea tainică de stâncă, luminată pentru prima dată după o noapte lungă cât vremurile, și-ar dezvălui pereții acoperiți de contururi mari, întinse, în

¹⁶ William Morris (1834-1896), artist plastic și scriitor, asociat curentului prerafaeliților.

¹⁷ Peșteră imaginară aflată pe fundul oceanului, loc de întâlnire pentru vrăjitori malefici, spirite și gnomi.

culori felurite. Preotul și băiatul, urmărind liniile cu privirea, ar recunoaște mișcarea și gestul unei mâini de om, întinsă peste pustiul timpurilor. Acele contururi sunt desene sau picturi de animale, iar desenatorul sau pictorul este mai mult decât om. Este artist. Imaginile arată, cu toate limitările lor arhaice, dragostea pentru liniile lungi, impetuoase ori ezitante, cunoscute oricui a desenat vreodată sau a încercat să o facă ; în această privință, niciun artist nu va îngădui vreodată vreunui om de știință să-l contrazică. Desenele demonstrează spiritul experimental și aventuros al artistului, acel spirit care nu evită, ci încearcă dificultatea, cum ar fi, de exemplu, reprezentarea cerbului care își întoarce capul cu totul spre spate, o mișcare îndeajuns de cunoscută și la cai, a cărei captare corectă este o încercare dificilă pentru mulți pictori moderni. Este limpede, din acest detaliu și din multe altele, că artistul urmărea animalele cu interes și, se presupune, cu plăcere. În acest sens, s-ar părea că el nu este doar artist, ci și naturalist, genul de naturalist cu adevărat natural.

Inutil de menționat – poate doar în trecere – că nu există absolut nimic în peșteră care să trimită la atmosfera mohorâtă și pesimistă a cavernei jurnalistice bătute de vânturi care ne înconjoară vâjâind și mugind în ecouri nenumărate. În măsura în care astfel de urme ale trecutului sugerează caracterul omului, acel caracter este îndeajuns de omenesc, ba chiar cu totul uman. Cu siguranță că nu este idealul unui caracter inuman, precum abstracțiunea invocată de știința populară. Atunci când vorbesc despre omul cavelor, romancierii, specialiștii în educație și psihologii de toate tipurile nu stabilesc niciodată legătura dintre el și celelalte lucruri care chiar există în cavernă. Când autorul erotic realist scrie „Dansau scânteii roșii în creierul lui Diego Două-drâmbe și el simți

cum crește în sine spiritul omului cavernelor”, cred că cititorii ar fi foarte dezamăgiți dacă Diego s-ar apuca să deseneze vaci masive pe peretele salonului. Când psihanalistul îi scrie pacientului că „instinctele subterane ale omului cavernelor vă îndeamnă să vă satisfaceți un impuls violent”, el nu se referă la impulsul de a picta în acuarelă sau de a studia conștiincios felul în care vitele își sulesc capul când pasc. Totuși, știm sigur că omul cavernelor făcea toate lucrurile acestea blânde și nevinovate și nu avem nici cea mai mică dovadă că el făcea și lucruri violente și feroce. Cu alte cuvinte, omul cavernelor, așa cum ne este el prezentat de obicei, este doar un mit sau, mai degrabă, un talmeș-balmeș, pentru că mitul, cel puțin, posedă un contur imaginativ al adevărului. Discuția actuală este, în ansamblul ei, o confuzie și o neînțelegere, nesusținută de dovezi științifice și prețuită doar ca scuză pentru o foarte modernă anarhie. Dacă un bărbat respectabil vrea să bruscheze o femeie, atunci cu siguranță se poate comporta ca un ticălos și fără să împrumute caracterul omului cavernelor, despre care nu știm mai nimic, decât ce putem aproxima dintr-o mână de imagini inofensive și plăcute aflate pe un perete.

Însă nu aceasta este ideea imaginilor sau învățătura specifică decurgând din ele. Învățătura este mult mai simplă și mai amplă, într-o asemenea măsură încât sună copilărește când este exprimată pentru prima dată. Și chiar este copilărească, în cel mai înalt sens al cuvântului, iar acesta este, într-un fel, motivul pentru care, în apologia de față, am văzut-o prin ochii unui copil. Este faptul suprem cu care se confruntă băiatul din peșteră, poate prea mare pentru a fi sesizat. Dacă flăcăul făcea parte din turma preotului, s-ar putea presupune că era educat să aibă un anumit bun-simț, acel bun-simț care ni se transmite adesea sub forma tradiției. În acest caz, băiatul

ar recunoaște în efortul primitivului munca unei ființe umane, interesantă, dar în niciun fel incredibilă în primitivismul ei. Ar vedea ceea ce este de văzut și nu ar fi ispitit de nicio exaltare evoluționistă sau speculație la modă pentru a vedea ceea ce nu este. Dacă ar fi auzit măcar de astfel de lucruri, atunci ar recunoaște, desigur, că speculațiile s-ar putea să fie adevărate și că ele nu sunt incompatibile cu realitatea faptelor. Caracterul artistului o fi avut și altă latură pe lângă aceea înscrisă în operele sale. Omul primitiv o fi găsit plăcere și în a bate femeii, și în a desena animale, însă noi nu putem spune decât că desenele immortalizează doar una dintre aceste acțiuni. O fi adevărat că omului cavernelor îi plăcea, după ce isprăvea să-și bată mama – sau nevasta, după caz –, să audă susurul pârlului și să se uite cum vin căprioarele să se adape. Aceste lucruri nu sunt imposibile, dar sunt irelevante. Bunul-simț al copilului s-ar limita la a învăța din fapte ceea ce au ele de transmis, or, în afara imaginilor din peșteră, aproape că nu mai există alte fapte. Cât privește dovezile, copilul ar fi îndreptățit să presupună că un bărbat a reprezentat acele animale cu o piatră și folosind ocru roșcat tocmai pentru că el însuși obișnuiește să deseneze folosind cărbune și cretă roșie. Bărbatul a desenat un cerb, iar copilul a schițat un cal pentru că era ceva amuzant. Primul a conturat un cerb cu capul întors, iar al doilea a desenat un porc cu ochii închiși fiindcă era un lucru dificil de realizat. Băiatul și omul, ambii ființe umane, sunt uniți de frăția oamenilor, iar această frăție este cu atât mai nobilă atunci când aruncă o punte peste hăul timpurilor decât atunci când unifică doar prăpăstiile de clasă. Însă, în orice caz, copilul nu ar vedea nicio dovadă a omului cavernelor descris de un evoluționism lipsit de rafinament, deoarece nici nu există vreuna. Dacă i-ar spune cineva că imaginile au fost toate desenate de Sfântul Francisc de

Assisi din pura și sfânta lui dragoste de animale, atunci nu ar exista nimic în peșteră care să demonstreze contrariul.

Am cunoscut cândva o doamnă care sugera, mai în glumă, mai în serios, că peștera ar fi, de fapt, o creșă, că pruncii erau duși acolo pentru siguranță și că animalele desenate pe pereți țineau de amuzament, așa cum sunt decorate grădinițele moderne cu imagini cu elefanți și girafe. Deși glumea, doamna atrăgea totuși atenția asupra altor presupuneri pe care le facem mult prea în pripă. Imaginile nu dovedesc nici măcar că omul cavernelor locuia chiar în cavernă, tot așa cum descoperirea unei pivnițe de vinuri în Balham nu va dovedi, la multă vreme după ce suburbia va fi fost distrusă de mânia umană sau divină, că victorienii din clasa de mijloc aveau cu toții locuințe subpământene. Se poate ca peștera să fi avut o destinație specială, ca pivnița de vinuri ; se poate să fi fost altar religios, refugiu în vreme de război, locul de întâlnire al unei societăți secrete sau orice altceva. Însă este foarte adevărat că decorațiile ei artistice sugerează în mai mare măsură o creșă decât un coșmar al furiei și fricii anarhice. Mi-am imaginat cum stă copilul în peșteră ; este ușor să-ți închipui orice copil, contemporan sau din timpuri nemărginite de îndepărtate, făcând gestul viu de a mângâia animalele pictate pe perete. După cum vom vedea mai târziu, acest gest vestește o altă peșteră și un alt copil.

Dar să presupunem că băiatul nu ar fi educat de un preot, ci de un profesor universitar, unul dintre aceia care simplifică relația omului cu animalul până la nivelul unei simple variații evolutive. Să presupunem că băiatul se definește simplu și sincer ca un Mowgli alergând cu haita, abia deosebit de ceilalți printr-o variație relativă și recentă. Care ar fi pentru el lecția cea mai simplă din ciudata carte cu poze de piatră ? În cele din urmă s-ar ajunge aici, la faptul că el, săpând foarte adânc, a

descoperit un loc unde omul a desenat imaginea unui ren. Dar poate săpa el mult și bine până să descopere locul unde renul va fi desenat imaginea unui om. Pare un truism, dar în acest exemplu se află, de fapt, un adevăr extraordinar. Băiatul ar putea să coboare în adâncimi de necuprins, să ajungă la continente scufundate, stranii precum îndepărtatele stele, să se găsească în pântecul unei lumi despărțite de omenire prin distanța de la Pământ la Lună, să vadă, în hăurile reci și în colosalele terase de piatră, hieroglifele estompate ale fosilelor, ruinele unor dinastii pierdute ale biologiei, aducând mai mult cu vestigiile unor creații succesive și ale unor universuri distincte, decât cu etapele unuia singur. El ar găsi urma unor monștri dezvoltându-se orbește spre direcții necuprinse în imaginea obișnuită a peștilor și păsărilor, bâjbâind, apucând și atingând viața cu fiecare alungire extravagantă a coarnelor, limbilor și tentaculelor, crescând o pădure de fantastice caricaturi ale ghearei, înotătoare și degetului. Dar nu va găsi nicăieri un deget care să fi trasat pe nisip o singură linie semnificativă, o gheară care să fi început măcar să zgârie sugestia firavă a formei. După cât se pare, așa ceva ar fi de neconceput atât pentru nenumăratele variații cosmice ale eonilor căzuți în uitare, cât și pentru animalele și păsările din fața ochilor noștri. Copilul nu s-ar aștepta s-o vadă mai mult decât se așteaptă ca o pisică să scrijelească pe zid, drept răzbunare, caricatura câinelui. Bunul-simț copilăresc l-ar opri pe cel mai evoluționist prunc de la atare așteptări ; și totuși, el va fi văzut exact acest lucru în urmele strămoșilor grosolani, dar recent evoluți ai umanității. Cu siguranță l-ar izbi ciudățenia faptului că niște oameni atât de îndepărtați de el îi sunt așa aproape și că animalele de lângă el sunt, de fapt, atât de departe. În simplitatea lui, i s-ar părea cel puțin straniu să nu găsească nicio urmă a

începuturilor artei printre animale. Aceasta este cea mai simplă lecție a peșterii cu imagini colorate. Doar că este prea simplu de învățat. Este purul adevăr că diferența dintre om și animale rezidă în categorie, nu în grad, iar diferența este dovedită aici. Pur adevărat este că sună a truism să se spună că omul cel mai primitiv a desenat o maimuță și că aduce a glumă afirmația că maimuța cea mai inteligentă a desenat un om. Apar aici diviziunea și disproporția, caracterizate de unicitate. Artă constituie amprenta omului.

Cu acest adevăr simplu s-ar cuveni să înceapă istoria originilor noastre. Evoluționistul din peștera pictată se holbează la lucruri prea mari pentru a le putea cuprinde cu ochii și prea simple pentru puterea lui de înțelegere. Pentru că nu vede semnificația primară a întregului, el încearcă tot soiul de deducții indirecte și îndoielnice din detaliile imaginilor, deducții și teorii firave despre absența religiei și prezența superstiției, despre guvernarea tribală, vânătoare, sacrificiul uman și Dumnezeu mai știe ce altceva. În capitolul următor voi încerca să descriu mai în detaliu mult disputata chestiune a originilor preistorice ale ideilor umane, în special a ideii religioase. Aici, însă, consider peștera ca simbol al adevărului simplu care s-ar cuveni să se afle la începutul poveștii. Într-un cuvânt, principalul fapt pe care îl atestă instantaneele realizate de desenatorii de reni, alături de alte mărturii, este că acei oameni puteau să deseneze, iar renii nu. Dacă acei oameni împărtășeau cu renii condiția de animal, atunci este cu atât mai extraordinar că au reușit un lucru imposibil pentru toate animalele. Dacă oamenii sunt un simplu produs ale dezvoltării biologice, precum animalele și păsările, atunci cu atât mai fantastică devine completa lor diferențiere față de acestea. Ca produs al naturii, ei ne apar și mai supranaturali.

Povestea mea începe într-o cavernă, amintind de peștera speculativă a lui Platon pentru că aceasta reprezintă un model al erorilor conținute în introducerile și prefețele pur evoluționiste. Este inutil să începem prin a afirma că totul a fost lent și lin, o simplă chestiune de dezvoltare și de măsură a lucrurilor, și aceasta fiindcă într-o problemă simplă, ca a imaginilor discutate aici, nu există nicio dovadă a unei atari dezvoltări sau măsuri. Nu maimuțele au început să deseneze, pentru ca oamenii să ducă ulterior această activitate mai departe ; pitecantropul nu desena reni mai prost, pe când *Homo Sapiens* avea să o facă mai bine. Animalele superioare nu au creat portrete din ce în ce mai bune ; câinii nu au pictat mai bine în perioada lor de apogeu creator decât în etapa timpurie, de nivel inferior, pe când erau doar șacali ; caii sălbatici nu erau simpli impresioniști, în comparație cu post-impresionismul cailor de curse. Tot ce putem spune despre conceptul reproducerii umbrei sau formei reprezentative a lucrurilor este că acesta există doar în om, nicăieri altundeva în natură, și că nu putem nici măcar să-l discutăm fără a trata omul ca ceva separat de natură. Cu alte cuvinte, orice istorie rațională a omenirii trebuie să înceapă prin a-l consfinți pe om în ipostaza sa omenească, înălțându-se absolut și unic. Apariția lui sau a tuturor celorlalte lucruri pe Pământ ține de domeniul teologiei, filosofiei și științelor naturale, însă nu al istoriei. Chestiunea impulsului artistic reprezintă o speță excelentă a izolării și misterului. Creatura aceasta era cu adevărat diferită de toate celelalte pentru că era totodată creatoare, iar această ipostază nu se poate asocia decât imaginii omului. Iar acest adevăr este atât de puternic, încât trebuie asumat sub forma unui principiu moral sau metafizic, chiar și în absența oricărei credințe religioase. În capitolul următor vom vedea cum se aplică acest principiu

tuturor ipotezelor istorice și eticii evoluționiste, aflată acum la modă, precum și originilor guvernării tribale sau credințelor mitologice. Însă, pentru început, exemplul cel mai clar și mai convenabil este unul popular, reprezentat de ceea ce făcea omul cavernelor în peștera lui. Ideea este că, într-un fel sau altul, în noaptea cavernoasă a naturii apăruse ceva nou : o gândire-oglină, numită astfel deoarece semnifică într-adevăr reflectarea, pentru că numai în ea se văd toate celelalte forme, ca umbrele strălucitoare ale unei viziuni, și pentru că, mai presus de toate, este unică. Unele lucruri îi seamănă ori se aseamănă între ele în felurite chipuri ; tot așa, altele o întrec sau se întrec unul pe altul. Masa din încăpere are forma rotundă, iar dulapul o întrece în dimensiuni, însă numai oglinda le cuprinde pe toate. Omul este un microcosmos, măsura tuturor lucrurilor și imaginea lui Dumnezeu. Acestea sunt singurele lecții reale pe care le oferă peștera, iar acum este timpul să o părăsim și să pornim la drum.

Totuși, ar fi potrivit să rezum aici, odată pentru totdeauna, sensul ideii că omul este, simultan, atât excepția universală, cât și oglinda și măsura tuturor lucrurilor. Pentru a-l vedea așa cum este în realitate, devine încă o dată necesară menținerea noastră în limitele unei simplități care se limpezește singură de norii încărcăți ai sofisticii. Adevărul cel mai simplu despre om este caracterul extrem de straniu al ființei sale, aproape ca și cum ar fi un străin pe Pământ. Putem spune cu toată seriozitatea că, în aspectul său exterior, el aduce mult mai mult cu un vizitator de pe altă lume, cu alte obiceiuri, decât cu un produs natural al acesteia. Este avantajat și, totodată, dezavantajat pe nedrept. Nu poate dormi învelit doar în propria piele și nu se poate încrede în propriile instincte. Omul este în același timp creatorul mișcării

miraculoase a mâinilor și degetelor și un soi de olog. Se înfășoară în bandaje artificiale numite haine și se sprijină pe suporturi artificiale numite mobile. Și gândirea lui posedă aceleași libertăți îndoielnice și limitări crude. Unic printre animale, se cutremură de superba nebunie a râsului de parcă ar fi întrezărit un secret în însăși forma universului, ascuns chiar și acestuia. Singura dintre creaturi care simte nevoia să-și întoarcă gândul de la realitățile primare ale ființei sale fizice, să le ascundă de parcă s-ar afla în prezența unei potențialități înalte, creatoare a misterului rușinii. Aceste lucruri rămân unice, fie că le apreciem caracterul natural pentru om, fie că le insultăm artificialitatea față de natură. Instinctul popular denumit religie în întregul său înțelege aceste lucruri câtă vreme nu este tulburat de pedanți și, în special, de pedanții sânguincioși ai Vieții Simple. Cei mai sofisticați dintre sofiști sunt gimnosofistii¹⁸.

Este nefiresc să privim omul drept un produs natural. Nu este de bun-simț să-l numim creatură obișnuită a pământului sau a țărmului mării. A-l considera animal înseamnă să nu vedem limpede. Nu este un lucru rațional, ci un păcat împotriva luminii depline a proporției echivalente cu principiul realității. La această perspectivă se ajunge făcând excepții, făcând caz, selectând artificial anumite lumini și umbre și exagerând importanța unor aspecte minore sau inferioare care se întâmplă să fie similare. Lucrul solid stând drept în lumina soarelui, pe care îl putem înconjura și vedea din toate părțile, este însă foarte diferit. Este și extraordinar și își sporește această calitate pe măsură ce îi cunoaștem toate fațetele. Categorie, acest lucru nu urmează sau nu decurge natural

¹⁸ Literalmente, „filosofi despuiați”, numele dat de greci unor filosofi indieni antici, al căror ascetism considera hrana și îmbrăcămintea ca perturbând gândirea pură.

din nimic altceva. Dacă ne imaginăm că o inteligență neomenească ori impersonală ar fi perceput de la început natura generală a lumii non-umane suficient pentru a intui cursul evoluției lucrurilor, oricare ar fi fost acesta, atunci nu ar fi existat absolut nimic în întreaga lume naturală care să pregătească acea inteligență pentru o atare noutate nenaturală. Cu siguranță că pentru ea oamenii nu ar fi fost doar o turmă pierdută printre altele, în căutarea unor pășuni mai verzi, și nu ar fi fost identici, ca sutele de rândunele care își petrec vara sub un cer ciudat. S-ar afla pe o altă scală și aproape într-o altă dimensiune și, am putea spune la fel de bine, într-un alt univers. Ne-ar duce mai mult cu gândul spre singura vită dintr-o sută care ar face un salt neașteptat până la lună ori spre singurul porc dintr-o sută căruia i-ar crește într-o clipită aripi. Ar însemna nu doar că vitele își găsesc singure pășunea, ci că își construiesc propriile adăposturi ; nu doar că rândunelele migrează spre țările calde, ci că își amenajează acolo case de vacanță. Simplul fapt că păsările își fac cuib este una dintre acele similarități care accentuează tulburătoarea diferență. Simplul fapt că zburătoarele sunt capabile de așa ceva, dar de nimic mai mult, demonstrează că ele nu posedă inteligență în sensul uman, și aceasta mai deplin decât dacă nu ar construi nimic. Dacă ele nu construiesc nimic, atunci este posibil să aparțină școlii filosofice chietiste ori budiste, indiferente la tot ce există cu excepția propriei rațiuni. Însă, atunci când își fac cuibul, sunt mulțumite și își cântă cu foc mulțumirea, iar noi devenim conștienți de existența unui vâl invizibil care ne separă, ca un panou de sticlă sau ca fereastra la care bate în van rândunica. Să presupunem, însă, că privitorul nostru abstract ar vedea că păsările încep să construiască la fel ca oamenii. Să ne imaginăm că într-un interval incredibil de scurt ar apărea șapte stiluri

arhitectonice de cuiburi, că zburătoarele ar alege cu grijă rămurile bifurcate și frunze ascuțite pentru a exprima pietatea pătrunzătoare a goticului sau că, aflându-se într-o dispoziție mohorâtă, s-ar îndrepta spre frunze late și noroi negru pentru a sugera coloanele grele ale templelor lui Baal și Astaroth, transformându-și cuibul într-o veritabilă grădină suspendată babiloniană, sau că ar modela statuete de lut ale personalităților literare ori politice înaripate și le-ar înfige în fața casei. Dacă presupunem că una singură dintre miile de păsări ar face doar unul dintre miile de lucruri pe care omul le făcea deja chiar din zorii omenirii, atunci putem fi siguri că privitorul nostru nu ar considera-o o simplă varietate evolutivă, ci o înspăimântătoare sălbăticiune zburătoare, poate chiar de rău-augur, cu siguranță un semn prevestitor. Acea pasăre ar profeți nu despre lucruri viitoare, ci despre unul întâmplat deja, și anume apariția unui spirit dotat cu o profunzime nouă : spiritul uman. Dacă nu ar exista Dumnezeu, este de presupus că niciun alt spirit nu l-ar fi putut prevesti.

De fapt, nu există nici cea mai mică dovadă a evoluției omului și a caracterului lent sau măcar natural al tranziției sale. În sens strict științific, pur și simplu nu știm dacă și cum a evoluat sau ce este omul. Or fi existând ceva urme de pietre și oase care să schițeze vag dezvoltarea fizică a omului, dar nimic nu sugerează dezvoltarea spiritului uman. El era și nu era, nu știm în care clipă ori infinitate era. A avut loc un eveniment care, după cum se pare, constituie un schimb atemporal și, prin urmare, nu are nicio legătură cu istoria, în sensul obișnuit al cuvântului. Istoricul trebuie să ia de bun un atare eveniment pentru că misiunea lui de istoric nu este să ofere o explicație. Însă, dacă nu-l poate explica în ipostaza de istoric, nu o va face nici în aceea de biolog. În niciunul dintre cazuri nu este o

rușine să accepte faptul fără să-l explice, întrucât el este o realitate, iar istoria și biologia cu asta se ocupă. Istoricul este foarte îndreptățit să privească senin în față porcul cu aripi și vita care a sărit peste lună doar pentru că aceste fapte s-au întâmplat. El poate accepta în mod rezonabil că omul este un monstru fiindcă acceptă realitatea omului. Se poate simți foarte bine într-o lume nebună și incoerentă sau care a creat ceva nebunesc și incoerent. Noi toți ne putem găsi liniștea în realitate, chiar dacă ea nu prea pare să aibă legătură cu nimic altceva. Lucrul există, și aceasta este destul pentru cei mai mulți dintre noi. Însă, dacă vrem cu adevărat să știm cum se presupune că ar fi ajuns aici, dacă dorim într-adevăr să-l punem în legătură în mod realist cu alte lucruri, dacă insistăm să-i urmărim cu ochii noștri evoluția de la un mediu mai apropiat naturii sale, atunci cu siguranță că trebuie să ne îndreptăm în cu totul alte direcții. Dacă dorim ca originea omului să nu-l determine pe acesta ca monstru, trebuie să tulburăm amintiri stranie și să ne întoarcem la cele mai simple vise. Vom fi descoperit atunci cauze foarte diverse înainte ca el să fi devenit un produs al cauzalității și vom fi invocat o altă autoritate pentru a-l transforma în ceva rațional sau chiar probabil. Acesta este drumul spre toate câte sunt la un loc îngrozitoare, familiare și pierdute în uitare, fețe înspăimântătoare și brațe năvalnice. Putem accepta omul ca fapt dacă ne satisface un fapt fără explicație. Putem să-l acceptăm ca animal dacă suportăm ideea unui animal fabulos. Însă, dacă avem neapărat nevoie de secvențialitate și necesitate, atunci trebuie să acceptăm un preludiu și un crescendo de miracole, vestite cu tunete de negândit în cele nouă ceruri ale unei alte ordini, iar în acest caz omul devine un lucru obișnuit.

II. UNIVERSITARI ȘI OMUL PREISTORIC

Nu prea se observă șubrezimea științei în ceea ce privește aspectele preistorice. Știința, ale cărei minuni moderne le admirăm cu toții, obține succese sporindu-și neîncetat informațiile. În cazul tuturor invențiilor practice și al descoperirilor celor mai naturale, ea dobândește dovezi prin intermediul experimentelor, însă este incapabilă să creeze oameni la modul experimental ori să asiste la creațiile primilor oameni. Inventatorul avansează pas cu pas în construcția unui aeroplan, chiar dacă nu face decât să experimenteze cu bețe și resturi de metal în curtea lui de-acasă, însă nu poate să urmărească acolo evoluția „verigii-lipsă”. Dacă greșește la calcule, aeroplanul va corecta eroarea prăbușindu-se la pământ. Însă, dacă omul de știință se înșală privitor la habitatul arboricol al strămoșului său, nu-l va vedea pe acesta căzând din copac. Savantul nu are cum să țină un om al cavelor în curtea din spatele casei sale, ca pe o pisică, pentru a vedea dacă practică într-adevăr canibalismul sau dacă își ia partenera pe sus, pe baza principiilor mariajului forțat ; nici nu are cum să crească un trib de oameni primitivi, ca pe o haită de ogari, pentru a observa cât de mult sunt aceștia influențați de instinctul de turmă. Dacă omul de știință sesizează comportamentul aparte al unei păsări, îl poate compara cu al altor zburătoare, însă, atunci când găsește un craniu sau resturi din el într-o văgăună de deal, îi este imposibil să-l multiplice până la viziunea unei văi pline de oase descărnate. În abordarea unui trecut aproape în totalitate dispărut, omul de știință se poate baza doar pe dovezi, nu și pe experimente. Însă nu există dovezi cu adevărat clare, așa că, în timp ce majoritatea științelor evoluează într-un fel de parabolă, mereu ajustată de fapte noi, această știință zboară în spațiu în linie

dreaptă, fără nicio ajustare. Dar obiceiul de a trage concluzii, justificat în cazul unor domenii mai roditoare, este atât de bine fixat în mintea oamenilor de știință, încât ei nu rezistă unui astfel de discurs și vorbesc despre ideea sugerată de rămășițele unui os de parcă ar fi aeroplanul în sfârșit construit din resturi peste resturi de metal. Problema profesorului de științe preistorice este că nu se poate dezbăra de resturi. Minunatul și triumfătorul aeroplan este produsul a sute de erori, însă acela care studiază originile omului se limitează la o greșeală și se ține cu dinții de ea.

Avem dreptate să admitem că știința are răbdare, însă, în acest domeniu, ar fi mai realist să discutăm despre nerăbdarea ei. Din cauza dificultăților descrise mai sus, teoreticianul se grăbește mult prea mult. Apar o mulțime de ipoteze atât de pripite, încât putem să le numim foarte bine fantezii, imposibil de corectat prin intermediul faptelor. Antropologul cel mai empiric este aici la fel de limitat precum anticarul. El nu poate decât să se agațe de un fragment al trecutului ; nu are cum să-l dezvolte pentru viitor. Se ține strâns de fărâma lui de istorie, aproape cum făcea omul preistoric cu bucata de cremene, și o tratează cam în același fel cu omul cavernelor și cam din aceleași motive. Este singura lui unealtă. Unica lui armă. O folosește adesea cu un fanatism care întrece cu mult atitudinea oamenilor de știință care au posibilitatea să colecteze fapte din experiența lor și să le adauge faptelor noi obținute prin experimente. Uneori, profesorul cu osul în mână devine aproape la fel de periculos precum câinele cu un os în gură. Măcar câinele nu deduce teorii din acel os, demonstrând că omenirea va avea o viață de câine sau că de acolo s-ar trage.

De exemplu, am evidențiat dificultatea de a urmări evoluția maimuței spre statutul de om. Întrucât este

imposibilă obținerea unor dovezi experimentale ale acestei evoluții, profesorul nu se mulțumește să susțină probabilitatea crescută a ideii, cum am face majoritatea dintre noi, ci scoate la iveală osișorul sau micuța lui colecție de oase și deduce din ele cele mai fantastice lucruri. Găsește în Java un fragment de craniu care pare, după formă, mai mic decât unul omenesc. Mai descoperă în apropiere un femur drept și niște dinți de origine non-umană împrăștiați pe acolo. Dacă toate acestea ar aparține unei singure ființe, ceea ce este îndoielnic, concepția noastră asupra acelei ființe ar deveni aproape la fel de îndoielnică. În cazul științei populare, însă, rezultatul a fost apariția unei figuri complete și chiar complexe, finisată până la ultimul fir de păr și la cel mai neînsemnat detaliu vestimentar. I s-a dat și nume, de parcă ar fi fost un personaj istoric obișnuit. Lumea vorbea de pitecantrop ca și cum ar fi vorbit despre Pitt¹⁹, Fox²⁰ sau Napoleon. I se publica portretul în lucrări istorice populare, cum se obișnuiește în cazul lui Charles I sau George al IV-lea, reproducându-se un desen detaliat, umbrit cu grijă pentru a ieși la numărătoare și ultimul fir de păr. Niciun om neinforma, privindu-i fața conturată atent și ochii visători, nu și-ar fi imaginat pentru o clipă că se uită la portretul unui femur, al câtorva dinți și al unui fragment de craniu. Oamenii discutau despre el de parcă influența și caracterul său ne-ar fi fost tuturor familiare. Tocmai am citit într-o revistă un articol despre Java și despre modul în care influența personală a bietului pitecantrop îi determină pe

¹⁹ William Pitt (1708-1778), primul duce de Chatham, supranumit și cel Bătrân, prim-ministru britanic. Fiul său, William Pitt Cel Tânăr (1759-1806), a fost, de asemenea, prim-ministru.

²⁰ Charles James Fox (1749-1806), important om de stat britanic și rival politic al lui William Pitt cel Tânăr.

locuitorii albi moderni ai insulei să se comporte ei înșiși cum nu trebuie. Sunt gata să cred că insularii moderni din Java se poartă urât, dar nu-mi imaginez că ar avea nevoie de vreo încurajare provenită din descoperirea câtorva oase, și acelea extrem de îndoielnice. În orice caz, acele oase sunt prea puține, prea fragmentare și prea echivoce pentru a umple vastul gol care se cascadează, în realitate și în mintea noastră, între om și strămoșii lui animalici, dacă i-au fost într-adevăr strămoși. Bazându-mă pe supoziția conexiunii evolutive, pe care nu mă interesează deloc să o infirm, faptul cu adevărat frapant și remarcabil este comparativa absență a unor vestigii care să ateste acea conexiune în acel moment. Darwin a recunoscut cu sinceritate acest lucru și așa am ajuns să folosim termenul „veriga-lipsă”. Întrucât dogmatismul darwiniștilor este prea puternic pentru agnosticismul lui Darwin, oamenii se pornesc proteste să transforme acest termen complet negativ într-o imagine pozitivă. Astfel, ei vorbesc despre obiceiurile și habitatul Verigii-lipsă de parcă s-ar discuta despre lacună într-o operă literară sau despre fisura unui argument, despre ieșirea la plimbare cu un *non sequitur*²¹ sau despre cina cu un termen mediu nedistribuit²².

Prin urmare, schițând aici relația omului cu anumite chestiuni religioase și istorice, nu voi mai pierde timpul cu aceste speculații privitoare la natura omului anterioară statutului său de om. Se poate ca el să fi evoluat fizic din animale, dar nu știm nimic despre o atare tranziție care să elucideze și problema sufletului, așa cum s-a manifestat el în istorie. Din nefericire, autorii care aparțin școlii amintite

²¹ „Nu decurge” (lat. în original). În logica formală, argument a cărui concluzie nu reiese din premisele sale.

²² O altă eroare de raționare, în care termenul mediu al silogismului nu este distribuit în niciuna dintre premise. (N. red.)

mai sus, confrunțați cu primele dovezi reale despre adevărații oameni primordiali, raționează identic. Desigur, strict vorbind, nu cunoaștem nimic despre omul preistoric din simplul motiv al naturii sale preistorice. Istoria omului *preistoric* este o foarte evidentă contradicție în termeni, tipul de logică deficitară în care se complac doar raționaliștii. Dacă un preot ar fi făcut observația întâmplătoare că Potopul era ante-diluvian, atunci ar fi fost tachinat serios cu privire la logica lui. Dacă ar spune un episcop că Adam era pre-adamic, atunci s-ar putea să credem că afirmația este cel puțin ciudată. Însă se așteaptă de la noi să nu observăm asemenea fleacuri verbale în discuțiile istoricilor sceptici referitoare la partea preistorică a istoriei. Adevărul este că ei folosesc termenii respectivi fără a-i testa și defini cu claritate. Ce vor ei să spună este că există urme ale vieții umane anterioare istoriei consemnate a omenirii, iar în acest sens știm cel puțin că umanitatea precedă istoria.

Civilizația umană este mai veche decât mărturiile existente. Acesta este modul judicios de a ne afirma relațiile cu lucrurile din trecut. Umanitatea a lăsat dovezi ale unor arte care precedă arta scrierii sau, cel puțin, a unei scrieri pe care să o putem citi. Este însă cert că artele primitive erau arte propriu-zise și foarte probabil că toate civilizațiile primitive erau civilizații propriu-zise. Omul ne-a lăsat imaginea unui ren, nu și povestea vânătorii acestuia, astfel că opinia noastră despre el este ipotetică, nu istorică. Însă arta pe care o practica avea un pronunțat caracter artistic ; desena inteligent și nu există motive să ne îndoim că și povestea vânătorii ar fi la fel de inteligentă, atâta doar că nu o putem înțelege, dacă ea s-a petrecut cu adevărat. Pe scurt, perioada preistorică nu trebuie să însemne perioada primitivă, în sensul barbar sau animalic al cuvântului. Nu se referă la timpul care

precedă civilizațiile sau artele manuale. Înseamnă pur și simplu un timp anterior oricărei narațiuni coerente pe care să o putem citi. Aceasta este, de fapt, diferența practică dintre amintire și uitare, însă este foarte posibil să fi existat o mulțime de forme uitate ale civilizației, precum și ale barbarismului. Și, în orice caz, totul conduce la ideea că multe dintre aceste etape sociale complet sau pe jumătate uitate erau mult mai civilizate și mult mai puțin barbare decât își imaginează astăzi vulgul. Noi, însă, putem să facem doar presupuneri, marcate în cea mai mare măsură de dubiu și precauții, despre istoriile nescrise ale umanității de pe când aceasta devenise cu siguranță umană. Din nefericire, dubiul și precauția sunt cele din urmă lucruri pe care le încurajează în mod obișnuit evoluționismul dezlânat al culturii contemporane. Această cultură debordează de curiozitate, iar singurul lucru insuportabil pentru ea este agnosticismul. Nu este întâmplător că termenul a fost pentru prima dată cunoscut și noțiunea a devenit pentru prima oară imposibilă în era darwinistă.

Este necesar să afirmăm cu simplitate că o anumită nerușinare acoperă toată această ignoranță. Se afirmă lucruri într-un mod atât de deschis și de sigur, încât oamenii abia au curajul moral să mediteze asupra lor, descoperind astfel că ele nu sunt fundamentate. Deunăzi, o comunicare științifică despre condiția unui trib preistoric începea încrezător cu afirmația „Nu purtau haine”. Nici un cititor dintr-o sută probabil că nu s-a oprit să se întrebe cum de am ajuns să știm dacă purtau haine oameni de la care nu ne-au rămas decât o mână de așchii de os și piatră. Indubitabil, se nutrea speranța să găsim atât o secure, cât și o pălărie de piatră. Era evident anticipată posibilitatea descoperirii unei perechi de pantaloni fără moarte, făcuți dintr-un material durabil ca stânca. Însă,

pentru aceia cu un temperament mai puțin sangvin, va fi imediat clar că oamenii s-ar fi putut să poarte veșminte simple sau chiar extrem de ornamentate, chiar și fără a lăsa mai multe urme decât lăsase acel trib. Împletiturile din pipirig și fire de iarbă, de exemplu, ar fi putut deveni din ce în ce mai elaborate, fără a fi totodată mai durabile. O anumită civilizație s-ar fi putut specializa în ocupații cu rezultate din întâmplare perisabile, precum țesutul și broderia, și nu în acelea precum arhitectura și sculptura, ale căror urme se întâmplă să fie durabile. Există o mulțime de exemple de astfel de societăți specializate. Un om din viitor care dă peste ruinele mașinărilor din fabricile noastre ar fi la fel de îndreptățit să spună că noi cunoșteam fierul și nimic altceva și să anunțe descoperirea indubitabilă că proprietarul și administratorul fabricii umblau goi sau purtau pălării și pantaloni din fier.

Nu susțin că oamenii primitivi purtau haine, nu mai mult decât afirm că țeseau fire de pipirig, ci doar că nu avem suficiente dovezi fie într-un sens, fie în celălalt. Însă s-ar putea să merite osteneala de a privi un moment în urmă la înseși lucrurile pe care le cunoaștem și pe care ei chiar le făceau. Studiindu-le, cu siguranță nu le vom găsi incompatibile cu conceptele de îmbrăcăminte și ornamentație. Nu știm dacă ei mai împodobeau și alte obiecte. Nu știm dacă făceau broderii și, dacă da, nu ne-am aștepta ca ele să se fi păstrat. Ceea ce știm este că desenau, iar imaginile au rămas. Și, odată cu ele, după cum am sugerat deja, a rămas și mărturia a ceva absolut și unic, propriu omului și numai lui, o diferență de categorie, și nu de grad. Maimuța nu desenează, nici măcar cu stângăcie, pe când omul o face cu îndemânare ; maimuța nu inițiază arta reprezentării pentru ca omul să o aducă la perfecțiune. Maimuța nu face deloc așa ceva ; nici nu începe acest proces și nici nu concepe inițierea lui.

Între cei doi s-a trasat o linie de separație înainte de schițarea primei linii firave a desenului.

Un alt distins autor, comentând desenele rupestre atribuite oamenilor neolitici din perioada renilor, spunea că niciuna dintre imaginile lor nu pare să aibă un scop religios și era cât pe ce să deducă din aceasta că ei nu aveau religie. Cu greu îmi pot imagina un raționament mai subțire decât acela care reconstruiește stările cele mai intime ale spiritului preistoric pe baza câtorva scrijelituri schițate în piatră, făcute de cineva nu știm din ce motiv și cu ce scop, sub imperiul căror obiceiuri sau convenții și căruia se poate să-i fi venit mai ușor să deseneze un ren decât o religie. L-o fi desenat pentru că era simbolul lui religios sau tocmai pentru că nu era așa ceva. Se poate ca acel cineva să fi reprezentat orice cu excepția simbolului său religios, să-și fi desenat adevăratul simbol în altă parte sau să-l fi distrus intenționat după ce îl terminase. Se poate să fi făcut un milion de alte lucruri, însă, în orice caz, a deduce că nu avea simboluri religioase sau a trage din aceasta concluzia că nu avea religie constituie un salt logic uimitor. Din întâmplare, acest caz particular ilustrează foarte clar nesiguranța acestor presupuneri, pentru că la scurt timp după aceea oamenii au descoperit în peșteri nu doar imagini, ci și sculpturi de animale. S-a spus despre câteva dintre ele că erau deteriorate de zimți și găuri presupuse a fi urme de săgeată și s-a avansat ipoteza că acele sculpturi erau vestigiile unui ritual magic de ucidere în efigie a animalelor. Sculpturile intacte au fost explicate în conexiune cu un alt ritual magic, de invocare a fertilității turmelor. Încă o dată, obiceiul științific de a împăca și capra, și varza are în el ceva ușor amuzant. Dacă obiectul este deteriorat, atunci avem de-a face cu o anumită superstiție, dacă este intact, atunci avem de-a face cu o alta. Observăm aici din nou graba oarecum nesăbuită de a

trage concluzii ; cu greu le-ar trece prin minte amatorilor de speculații că o mulțime de vânători închiși în peșteră pe timp de iarnă s-ar fi putut să tragă la țintă ca să se distreze, într-un fel de joc de societate primitiv. Dar, în orice caz, dacă acțiunea respectivă era rezultatul superstiției, atunci ce s-a ales de teza că ea nu avea nicio legătură cu religia ? Adevărul este că toată joaca aceasta de-a ghicitul nu are nicio legătură cu nimic și nu este nici pe jumătate la fel de bună ca joc de societate precum trasul cu săgeți într-un ren sculptat, pentru că săgețile presupunerilor zboară fără țintă.

Acești amatori de speculații au într-o oarecare măsură tendința să uite că, de exemplu, și oamenii lumii moderne lasă uneori urme în peșteri. Dacă un grup de excursioniști este condus prin labirintul Grotei Minunilor sau prin Peștera Stalactitei Magice, ies brusc la iveală anumite hieroglife care le marchează trecerea, inițiale și inscripții cărora învățații refuză să le atribuie vreo dată îndepărtată. Însă va veni și vremea când aceste inscripții vor avea o vârstă respectabilă, așa că universitarii viitorului, dacă vor seamăna câtuși de puțin cu cei din prezent, vor deduce din scrierile rupestre ale secolului XX o multitudine de fapte foarte vii și interesante. Pe cât le cunosc eu soiul – și dacă nu se vor fi lepădat de viguroasa încredere în sine a strămoșilor lor –, ei vor putea descoperi, bazându-se pe inițialele pe care le-au lăsat 'Arry și 'Arriet²³ în Grota Fermecată, aspecte extrem de fascinante despre noi, posibil în forma unor litere „A” și „A” împletite. Numai din aceasta vor afla următoarele :

(1) Întrucât literele sunt scrijelite grosolan cu un briceag bont, secolul XX nu deținea instrumentele necesare pentru gravuri delicate și nu era familiarizat cu arta sculpturii.

²³ Varianta populară a numelor englezești Harry și Harriet.

(2) Dat fiind că literele sunt majuscule, civilizația noastră nu dezvoltase minusculele sau o formă de scriere cursivă.

(3) Deoarece consoanele inițiale sunt alăturate într-un mod de nepronunțat, limba noastră este posibil să fie înrudită cu galeza sau, mai probabil, să aparțină familiei semitice timpurii, care ignora vocalele.

(4) Fiindcă inițialele lui 'Arry și ale lui Harriet nu proclamă în mod special calitatea de simbol religios, civilizația noastră nu avea religie. Este posibil ca ultima supoziție să se afle cel mai aproape de adevăr, pentru că o civilizație religioasă ar fi avut puțin mai multă rațiune.

Se afirmă în mod obișnuit că religia s-ar fi dezvoltat într-o manieră foarte lentă și evolutivă și chiar că ea nu ar fi avut o singură origine, ci ar fi provenit dintr-o combinație care s-ar putea chema coincidență. În general vorbind, cele trei elemente principale ale combinației sunt, în primul rând, teama de șeful de trib (pe care domnul Wells insistă a-l numi, regretabil de familiar, Bătrânul), în al doilea rând, visele ca fenomen și, în al treilea rând, asocierile sacrificiale ale recoltei și reînvierii simbolizate de creșterea porumbului. Îmi permit să remarc în trecere că menționarea unui spirit viu și unic în conexiune cu trei cauze disparate și moarte mi se pare o mostră de psihologie foarte îndoielnică, dacă aceste trei cauze erau chiar astfel. Să presupunem că domnul Wells ne-ar spune, într-unul dintre fascinantele lui romane futuriste, că urmează să crească în oameni o pasiune nouă și încă fără nume, la care vor visa ca la prima dragoste și pentru care își vor da viața cum și-o dau pentru stindard și patrie. Cred că am fi puțin nedumeriți dacă acest sentiment singular ar fi o combinație între obiceiul de a fuma țigări Woodbine, creșterea impozitului pe venit și plăcerea unui automobilist de a depăși limita de viteză. Ne-ar fi greu să ne imaginăm așa ceva pentru că ne-ar fi imposibil să ne

închipuim vreo legătură între cele trei sau vreo emoție care să le cuprindă pe toate. Tot așa, nimeni nu ar putea să descopere vreo conexiune între porumb, vise și bătrânul șef cu sulita lui dacă nu ar exista un sentiment comun, care să le învâluie pe toate trei. Și, dacă exista, acest sentiment nu putea fi decât cel religios, iar cele trei lucruri era imposibil să fi fost începuturile unei emoții care se născuse deja. Cred că bunul-simț îi va spune fiecăruia că este mult mai probabilă existența anterioară a sentimentului mistic și că, în lumina lui, visele și regii și câmpurile de porumb păreau și atunci mistice, așa cum se întâmplă azi.

Adevărul pur și simplu este că toate acestea sunt doar trucuri care fac lucrurile să pară distante și dezumanizate, prin pretenția că nu înțelegem ceea ce, de fapt, înțelegem foarte bine. Este ca și cum am spune că oamenii preistorici aveau obiceiul urât și barbar de a-și deschide din când în când larg gura pentru a o umple cu substanțe ciudate, de parcă n-am fi auzit niciodată de mâncat, sau că îngrozitorii troglodiți din Epoca de Piatră ridicau când un picior, când altul, de parcă n-am fi auzit niciodată de mersul pe jos. Dacă această idee ar fi menită să atingă nervul mistic și să ne deschidă ochii la minunile mersului și mâncatului, s-ar putea ca ea să fie justificată. Întrucât scopul ei este să ucidă nervul mistic și să ne amorțească simțul minunii religioase, este doar o prostie irațională, care pretinde că sentimentele pe care le înțelegem cu toții conțin ceva incomprehensibil. Cine nu crede că visele sunt misterioase și cine nu simte că ele se află undeva la granița întunecată a ființei ? Cine nu percepe moartea și reînvierea lucrurilor vii ale pământului drept ceva apropiat de misterul universului ? Cine nu înțelege că în autoritatea și solidaritatea care alcătuiesc sufletul tribului trebuie să adie parfumul sacralui ? Dacă există vreun antropolog care

crede cu adevărat că aceste lucruri sunt îndepărtate și imposibil de înțeles, atunci nu putem spune mai multe despre stimatul om de știință decât că mintea lui este mai puțin cuprinzătoare și luminată decât a omului primitiv. Mie mi se pare evident că doar un sentiment spiritual deja activ ar fi putut să îmbrace în sfințenie aceste lucruri diverse și distincte. Afirmția că religia provine din venerarea unui șef de trib sau din sacrificiile prilejuite de recolte înseamnă așezarea unei căruțe extrem de elaborate înaintea unui cal cu totul primitiv. Este ca și cum s-ar spune că impulsul de a desena provine din contemplarea imaginilor de reni din peșteră. Cu alte cuvinte, înseamnă explicarea picturii prin a susține că ea decurge din munca pictorilor sau definirea artei prin a spune că aceasta reiese din artă. Aduce chiar mai mult cu ideea că lucrul pe care îl numim poezie este rezultatul anumitor obiceiuri, precum compunerea oficială de ode pentru a sărbători venirea primăverii sau trezirea unui tânăr la aceeași oră pentru a asculta ciocârlia și pentru a-și raporta apoi trăirile scriindu-le pe o bucată de hârtie. Este foarte adevărat că tinerii devin adeseori poeți în timpul primăverii și la fel de adevărat este că, odată ajunși poeți, nicio putere pământească nu-i poate împiedica să scrie despre ciocârlii. Însă poemele nu există anterior poezilor. Poezia nu-și are originea în formele poetice. Altfel spus, afirmația că un lucru exista deja cu greu constituie o explicație adecvată pentru prima sa apariție. În mod similar, nu putem susține că religia decurge din formele religioase pentru că este doar un alt fel de a spune că aceasta a apărut pe când exista deja. Pentru a percepe latura mistică a viselor și a morților era necesar un anumit tip de spirit, tot așa cum este nevoie de un spirit aparte pentru a sesiza poeticitatea ciocârliei și a primăverii. Acel spirit era, se presupune, spiritul uman, asemănător în

mare măsură cu cel de azi, fiindcă misticii încă meditează asupra morții și viselor, iar poeții tot mai scriu despre primăvară și ciocârlii. Însă nu există nici cel mai mic indiciu care să sugereze că orice altceva, cu excepția spiritului uman pe care îl cunoaștem, percepe cătuși de puțin asocierile mistice. Vaca de pe câmp nu pare să obțină vreun impuls liric sau vreo învățătură din șansele ei foarte bune de a asculta ciocârlia. Tot astfel, nu există vreun motiv să presupunem că oile vor începe măcar să-și considere suratele moarte ca bază a unui sistem elaborat de venerare a strămoșilor. Este adevărat că în timpul primăverii imaginația unui tânăr patruped se poate îndrepta ușor spre gânduri de dragoste, însă nicio succesiune de primăveri nu l-a determinat vreodată să se îndrepte oricât de puțin către gânduri literare. La fel, câtă vreme este adevărat că puii de câine visează, iar majoritatea celorlalte patrupede se pare că nu, așteptăm de mult timp ca ei să-și dezvolte visele într-un sistem elaborat sau într-un ceremonial religios. Așteptăm de atât de mult timp, încât, de fapt, am încetat să ne mai așteptăm la aceasta și nu mai sperăm să vedem câinele folosindu-și visele într-o construcție ecleziastică, tot așa cum nu sperăm să-l vedem examinându-și visele după regulile psihanalizei. Pe scurt, este evident că, dintr-un motiv sau altul, pentru nicio făptură, cu excepția omului, experiențele și chiar emoțiile naturale nu depășesc niciodată linia care le desparte de expresia creatoare a artei și religiei. Nu o fac, nu au făcut-o nicicând și, după toate aparențele, este foarte improbabil să o facă vreodată. Nu este imposibil, în sensul unei contradicții în sine, să vedem vite care se înfrânează de la iarbă în fiecare vineri sau care merg în genunchi, cum spune vechea legendă despre Seara de Ajun ; nu este imposibil ca vitele să contemple moartea până la a înălța un sublim psalm de

lamentăție, deplângând sfârșitul vacii bătrâne și exprimându-și speranța unui parcurs paradisiac printr-un dans simbolic în onoarea vacii care a sărit peste lună. Se poate ca, în cele din urmă, câinele să fi adunat destule vise pentru a construi un templu dedicat lui Cerber, considerat un fel de trinitate canină. Este posibil ca visele lui să fi început să se transforme deja în viziuni capabile de expresie verbală, într-o revelație despre rolul de casă spirituală pentru câinii răătăciți al Stelei Căinelui²⁴. Aceste lucruri sunt logic posibile, în sensul în care este dificil din punct de vedere logic să demonstrăm negativul universal numit imposibilitate. Însă acel instinct al probabilității pe care îl numim bun-simț trebuie să ne fi spus cu mult timp în urmă că animalele, după cât se pare, nu evoluează în această direcție și că, exprimându-ne politicos, este improbabil ca noi să obținem dovezi directe ale trecerii lor de la experiența animală spre experimentele umane. Însă primăvara, moartea și chiar visele, considerate doar ca experiențe, sunt ale lor tot atâta cât sunt și ale noastre. Singura concluzie posibilă este că aceste experiențe, luate ca atare, nu generează pentru niciun spirit, cu excepția aceluia uman, nimic comparabil cu un simț religios. Revenim la faptul că există deja un anumit tip de spirit solitar, care este unic și care a creat atât credințe, cât și desene rupestre. Fundamentele religiei au fost așezate din timpuri imemorabile, asemenea bazelor tuturor lucrurilor, însă puterea religiei se află în spirit. Omul vedea deja în lucruri enigmele, indiciile și speranțele pe care le mai vede încă. Nu doar visa, ci visa și că visează. Nu-i vedea doar pe cei morți, ci și umbra morții. Era posedat de acea misterioasă mistificare pentru care moartea rămâne veșnic incredibilă.

²⁴ Denumirea populară a stelei Sirius.

Este foarte adevărat că noi obținem chiar și aceste indicii despre om numai atunci când acesta apare în mod evident ca om. Nu putem afirma acest lucru sau nimic altceva despre presupusa făptură care făcea inițial legătura între om și animale. Însă singurul motiv este afirmația nedovedită a naturii animalice a omului. Nu știm sigur dacă pitecantropul practica un cult religios pentru că nu suntem siguri de existența lui. El este doar o viziune chemată să umple golul real căscat între primele creaturi cu certitudine umane și toate celelalte, în mod sigur maimuțe sau alte animale. Dintr-o mână de fragmente foarte îndoielnice se încropește o structură care să sugereze o atare creatură intermediară fiindcă așa cere o anumită filosofie, însă nimeni nu presupune că fragmentele sunt suficiente pentru a dovedi vreun fapt anume care să susțină respectiva filosofie. Un rest de craniu găsit în insula Java nu dovedește nimic despre religie sau despre absența ei. Dacă omul-maimuță a existat vreodată, este posibil ca el să fi demonstrat același comportament ritualic în practicarea religiei ca omul sau o simplitate religioasă de nivelul maimuței. Se poate să fi fost mitolog sau doar un mit. Ar fi interesant de investigat dacă misticismul a apărut în timpul tranziției de la maimuță la om, dacă această tranziție a existat în realitate. Cu alte cuvinte, Veriga-lipsă ar putea să fie mistică sau nu, dacă ea n-ar lipsi, de fapt. În comparație cu dovezile pe care le avem despre ființele umane reale, nu avem nicio dovadă a naturii umane sau semi-umane ori chiar a existenței acestei creaturi. Nici măcar cei mai extremiști evoluționiști nu încearcă să deducă de aici vreo perspectivă evolutivă privind originea religiei. Până și încercarea lor de a demonstra dezvoltarea lentă a religiei din surse grosolane sau iraționale îi ia drept bază pe primii oameni, definiți ca atare. Dar însăși dovada lor arată doar

că primii oameni, deveniți oameni, erau deja mistici și foloseau acele elemente grosolane și iraționale cum numai oamenii și misticii o fac. Revenim iarăși la simplul adevăr că, la un moment prea timpuriu pentru a fi determinat de critici, a avut loc o tranziție pentru care oasele și pietrele nu pot sta mărturie, iar atunci omul a devenit un suflet viu.

În abordarea originii religiei, adevărul este că aceia care încearcă să o explice astfel vor, de fapt, să o elimine prin explicația lor. Ei simt, la nivel subconștient, că religia apare mai puțin impresionantă când ia forma unui proces prelungit, gradual și aproape invizibil. De fapt, această perspectivă falsifică în întregime realitatea experienței. Ei pun în legătură două lucruri complet diferite : indiciile sporadice ale originilor evolutive și, respectiv, blocul solid și de la sine înțeles al umanității, apoi încearcă unificarea punctelor de vedere până la perceperea lor într-o singură linie scurtată. Însă aceasta este o iluzie optică. De fapt, oamenii nu sunt legați de maimuțe sau de verigi-lipsă prin același lanț care-i unește ca oameni. Se poate să fi existat creaturi intermediare, ale căror urme estompate să le găsim pe ici, pe colo, în imensitatea faliei. Dacă aceste ființe chiar au existat, poate fi adevărat că erau făpturi foarte diferite de oameni sau ființe umane foarte diferite de noi. Însă acest lucru nu este deloc adevărat în ceea ce-i privește pe oamenii preistorici, numiți „oameni ai cavelor” sau „desenatori de reni”. Oamenii preistorici erau de același fel cu oamenii de acum și extrem de asemănători cu noi, doar că din întâmplare nu știm mare lucru despre ei, din simplul motiv că nu au lăsat mărturii sau cronici scrise. Însă tot ce știm îi face la fel de umani și de obișnuiți precum locuitorii unui castel medieval sau ai unui oraș grecesc.

Privind din perspectivă umană amplul orizont al umanității, recunoaștem cu simplitate caracterul omenesc

al acestor ființe. Dacă ar fi trebuit să le admitem natura animalică, atunci ar fi trebuit să le acceptăm și caracterul anormal. Dacă am alege să privim prin celălalt capăt al telescopului, cum am făcut eu nu o dată în cadrul acestor speculații, dacă am opta să evidențiem silueta umană pe fundalul unei lumi neomenești, atunci am putea doar să spunem că unul dintre animale și-a pierdut mințile. Privind însă de la capătul care trebuie – sau, mai degrabă, din interior –, știm că așa este judicios și mai știm că oamenii primitivi erau întregi la minte. Salutăm un anumit caracter francmasonic oriunde îl întâlnim : la sălbatici, la străini sau la personajele istorice. De exemplu, tot ce putem deduce din legendele primitive și tot ce știm despre viața barbarilor susține o anumită idee morală și chiar mistică, al cărei simbol, cel mai comun, este reprezentat de veșminte. Veșmintele sunt, literalmente, haine sacerdotale, iar omul le poartă pentru că este preot. Este adevărat că și în calitate de animal omul se diferențiază în această privință de celelalte animale. Goliciunea nu-i stă în natură ; pentru el nu înseamnă viață, ci mai degrabă moarte, fie și în sensul vulgar al morții prin îngheț. Când hainele nu sunt deloc necesare pentru a-l proteja de frig, ele se poartă pentru a conferi demnitate sau decență ori în scop decorativ. S-ar părea că hainele sunt uneori prețuite pentru valoarea lor ornamentală mai mult decât pentru cea utilitară. S-ar părea că în majoritatea cazurilor este percepută o anumită legătură între îmbrăcăminte și decență. Astfel de convenții variază foarte mult în timp și spațiu, însă unii nu pot trece peste această evidență, considerând că variația este un argument suficient pentru a le trece cu vederea pe toate. Ei repetă neobosit, minunându-se simplist, că îmbrăcăminte din Insulele Canibalilor diferă de cea dintr-un oraș modern. Ei nu pot merge mai departe și duc la disperare întregul concept al

decente. La fel de bine ar putea spune că, întrucât pălăriile au multe forme diverse, unele oarecum excentrice, ele nu contează sau nu există. Probabil ar adăuga că nu există nici ideea de insolație sau de alopecie. Oamenii de pretutindeni au sesizat necesitatea unor norme care să delimiteze și să protejeze de dispreț sau de neînțelegeri grosolane anumite aspecte private și că respectarea acestor norme, oricare ar fi fost ele, însemna demnitate și respect reciproc. Adevărul că majoritatea lor se referă, mai mult sau mai puțin direct, la relațiile dintre sexe ilustrează cele două fapte care trebuie să stea chiar la începutul istoriei scrise a rasei umane. Primul fapt este natura cu adevărat originară a păcatului originar, înrădăcinat la începuturi nu doar din perspectivă teologică, ci și istorică. Indiferent ce alte credințe nutresc oamenii, toți cred că omenirea are o problemă. Acest simț al păcatului a transformat starea naturală și absența hainelor într-o imposibilitate, tot așa cum au devenit imposibile starea naturală și absența legilor. Însă mai presus de toate stă celălalt fapt, părintele tuturor legilor, el însuși bazat pe instituția tatălui și a mamei, faptul care precedă toate tronurile și stăpânirile.

Acesta este familia. Trebuie din nou să păstrăm enormele proporții ale unui lucru normal liber de diversele modificări, măsuri și dubii, mai mult sau mai puțin rezonabile, care îl sufocă precum norii care înconjoară un vârf de munte. Este posibil ca familia, așa cum o concepem noi, să fi trebuit să lupte pentru a se desprinde de multiplele forme ale anarhiei și aberației ; cu siguranță că le-a supraviețuit, iar probabilitatea ca ea să le fi precedat este la fel de mare precum opusul ei. După cum vom vedea în cazul comunismului și al nomadismului, la periferia societăților cu formă fixă este posibilă – și chiar confirmată – existența mai multor aspecte amorfe, dar

nimic nu dovedește că forma nu exista înaintea lipsei de formă. Faptul vital este că forma depășește în importanță amorful și că materia numită omenire a luat această formă. De exemplu, dintre toate regulile referitoare la sex, recent menționate, niciuna nu este mai ciudată decât practica primitivă denumită *couvade*.²⁵ Ea pare o lege a unei lumi cu susul în jos, prin care tatăl este tratat ca și cum ar fi mama copilului. În orice caz, cutuma implică în mod clar sensul mistic al sexului ; mulți susțin însă că este, de fapt, un act simbolic prin care tatăl își asumă responsabilitatea paternității. Dacă așa este, atunci toată clovneria reprezintă un act extrem de solemn, care stă la baza a tot ceea ce numim familie și societate umană, așa cum o cunoaștem. Bâjbâind prin aceste începuturi întunecate, unii spun că omenirea s-a supus odinioară legii matriarhatului ; presupun că în matriarhat ea nu s-ar mai numi omenire, ci lumea femeilor.²⁶ Alții exprimă supoziția că matriarhatul însemna pur și simplu anarhie morală, în cadrul căreia numai mama rămânea stabilă, tații fiind fugari și iresponsabili. Sosește apoi momentul în care bărbatul hotărăște să-și protejeze și să-și îndrume creația, devenind astfel capul familiei, nu ca agresor care bate femeile cu ciomagul, ci mai degrabă ca persoană respectabilă, care încearcă să se comporte responsabil. Toate acestea ar putea fi perfect adevărate și s-ar fi putut să constituie chiar actul de naștere al familiei, însă tot s-ar menține realitatea primului comportament bărbătesc al bărbatului și, prin urmare, asumarea totală a statutului

²⁵ În antropologie, *couvade* (fr. în original) desemnează practica tribală prin care partenerul femeii însărcinate manifestă deliberat în sânul comunității simptomele și caracteristicile sarcinii.

²⁶ Joc de cuvinte intraductibil, bazat pe polisemantismul termenului englezesc *man*, care înseamnă atât „om”, cât și „bărbat”, și pe derivatul *mankind*, cu sensul de „omenire”.

respectiv. La fel de bine s-ar putea să fie adevărat că matriarhatul sau anarhia morală – ori cum vom mai fi numind-o – era una dintre sutele de disoluții sociale sau de forme barbare de recădere în greșeală care se vor fi întâmplat din când în când în timpurile preistorice, cum a fost cu siguranță cazul de-a lungul istoriei. Simbolul practicii *couvade*, dacă aceasta avea în realitate valoare simbolică, se poate să fi marcat mai curând suprimarea unei erezii, decât prima apariție a unei religii. Nu putem avea nicio certitudine a concluziilor privitoare la aceste aspecte, cu excepția marii lor contribuții la edificarea omenirii, însă putem determina modul în care s-a construit cea mai mare și mai bună parte componentă a acesteia. Putem spune că familia este unitatea statală, celula care stă la baza structurii. Familia concentrează cu adevărat ritualurile religioase care separă omul de furnici și albine. Pânza cortului reprezintă decența, zidul cetății semnalează libertatea, gospodăria definește proprietatea, iar blazonul familiei este onoarea. Studiind proporțiile de ordin practic ale istoriei umane, ajungem din nou la fundamentul reprezentat de structura tată-mamă-copil. S-a spus deja că, dacă nu putem așeza supozițiile religioase la baza poveștii de față, ea trebuie cu toate acestea să pornească de la anumite presupuneri morale sau metafizice, în absența cărora istoria omului nu are niciun sens. În acest caz avem un foarte bun exemplu pentru această necesitate alternativă. Dacă nu vrem să ne numărăm printre aceia care încep prin a invoca Sfânta Treime, atunci trebuie să facem apel cel puțin la o Treime omenească, al cărei model să-l observăm apoi repetat pretutindeni în tiparul lumii. Evenimentul cel mai înălțător al întregii istorii, pe care aceasta îl anticipează și spre care conduce, este totodată reversul și renașterea triumghiului sau, mai curând, un triumghi suprapus astfel încât să se

intersecteze cu celălalt, alcătuind o pentagramă sacră, a cărei putere este mai înfricoșătoare pentru diavoli decât cred vrăjitorii. Vechea Treime este compusă din tată, mamă și copil și poartă numele de familie umană. Cea nouă cuprinde pruncul, mama și tatăl și se numește Sfânta Familie. Schimbarea ei constă în nimic altceva decât completa inversare, tot așa cum lumea supusă transformării nu era câtuși de puțin diferită, ci doar cu susul în jos.

III. VECHIMEA CIVILIZAȚIEI

Omul modern studiază începuturile așa cum ar aștepta revărsatul zorilor peste întinderile muntoase ori peste piscurile solitare ale vreunui ținut ciudat. Însă zorii se revarsă dincolo de masa întunecată a marilor orașe construite cu multă vreme în urmă, pentru noi pierdute în noaptea primordială ; orașe colosale, adevărate cămine urieșești, în care până și sculpturile animaliere ornamentale întrec în înălțime palmierii, unde portretele sunt cât douăsprezece staturi de om, cu morminte cât munții, ridicate de mâna omului, așezate în patru colțuri și arătând spre stele, cu imenși tauri înaripați și bărboși care privesc neclintiți spre porțile templelor. Orașe întru veșnicie nemișcate, a căror lume s-ar cutremura la o singură bătaie de picior. Zorii istoriei luminează o umanitate deja civilizată sau poate o civilizație încă de pe acum îmbătrânită. Revelează, pe lângă alte lucruri mai importante, și nebunia majorității generalizărilor privitoare la necunoscuta perioadă precedentă, a tinereții omenirii. Primele două societăți umane despre care deținem

informații detaliate și demne de încredere sunt Babilonul și Egiptul. Întâmplător, aceste două vaste și splendide realizări ale geniului antic depun mărturie împotriva a două dintre cele mai comune și nerafinade presupuneri ale culturii moderne. Dacă vrem să scăpăm de jumătate dintre prostiile despre nomazi, oamenii cavernelor și bătrânul din pădure, atunci nu trebuie decât să privim cu seriozitate la cele două fapte solide și uluitoare numite Egipt și Babilon.

Desigur, cei mai mulți dintre amatorii de speculații care vorbesc despre oamenii primitivi se gândesc la sălbaticii contemporani. Ei demonstrează evoluția progresivă prin a presupune că o mare parte a rasei umane nu a evoluat deloc sau nu s-a schimbat câtuși de puțin. Nu sunt de acord cu teoria schimbării și nici cu dogma imuabilității, susținute de aceștia. Se prea poate să nu cred că omul civilizat a progresat atât de rapid și într-un timp atât de scurt, însă nu pot deloc să înțeleg necesitatea mistică a naturii nemuritoare și imuabile a omului necivilizat. Cred că cercetarea de față are nevoie pe tot parcursul ei de o gândire și de un discurs întrucâtva mai simple. Sălbaticii contemporani nu sunt identici cu oamenii primitivi pentru că nu sunt primitivi. Ei nu sunt antici pentru că țin de modernitate. În miile de ani de existență și rezistență pe Pământ și rasa lor a trecut prin schimbări, la fel ca în cazul nostru. Au avut și ei parte de anumite experiențe și este de presupus că au acționat pe baza lor, dacă nu cumva au și profitat de ele. Exact ca noi. Au trăit într-un anumit mediu, care s-a schimbat și el, și se presupune că s-au adaptat schimbării într-un mod adecvat și decent din punct de vedere evolutiv. Acest lucru ar fi adevărat chiar în cazul unor circumstanțe blânde sau al unui mediu îngrozitor, întrucât timpul în sine produce rezultate atunci când capătă forma monotoniei morale. Mulți oameni inteligenți și bine informați au impresia că este foarte

probabil ca experiența primitivilor să fie cea a unei civilizații în declin. Majoritatea criticilor acestei perspective nu par să aibă o idee foarte clară despre ceea ce ar presupune o civilizație în declin. Dumnezeu să le ajute, este destul de probabil să afle în curând. Ei par să fie mulțumiți dacă găsesc lucruri comune omului cavernelor și canibalului din insule, ca, de exemplu, anumite unelte. Însă este evident de la prima vedere că există lucruri comune tuturor populațiilor care sunt constrânse, indiferent de motiv, la o viață mai grosolană. Dacă ne-am pierde toate armele de foc, atunci am face arcuri și săgeți, însă n-ar trebui neapărat să semănăm întru totul cu oamenii primordiali care au făcut același lucru. Se spune că rușii, în timpul mării lor retrageri, duceau așa mare lipsă de armament, încât au ajuns să lupte cu ciomege. Un profesor universitar din viitor s-ar înșela însă presupunând că armata rusă de la 1916 era, de fapt, un trib de sciți despuiați, care nu ieșiseră niciodată din pădure. Este ca și cum s-ar spune că a doua copilărie a omului trebuie să o reproducă cu exactitate pe prima. Sugarul este chel ca un bătrân, dar numai cineva care nu știe nimic despre stadiul de sugar s-ar putea înșela deducând faptul că pruncul a avut cândva o barbă lungă și albă. Și copilul mic, și bătrânul merg cu dificultate, însă cine se așteaptă ca domnul în vârstă să stea pe spate și să dea cu voieșie din picioare va fi dezamăgit.

Este, prin urmare, absurd să susții că pionierii umanității trebuie să fi fost identici cu câteva dintre ultimele și cele mai stagnante rămășițe ale acesteia. Aproape sigur că în anumite privințe, probabil chiar multe, ei se diferențiază în mare măsură ori sunt de-a dreptul opuși. Un exemplu care demonstrează modul de funcționare al acestei distincții și care este esențial în argumentarea noastră este acela al naturii și originii guvernării. Am făcut deja o aluzie la

domnul H. G. Wells și la al său Bătrân, cu care pare să aibă o relație foarte apropiată. Dacă în analiza portretului acestui șef de trib am lua în considerare faptele nude care constituie dovezi preistorice, atunci singura scuză ar fi că strălucitul și multilateralul său autor pur și simplu a uitat pentru o clipă că trebuia să scrie o istorie și și-a imaginat că lucrează, de fapt, la una dintre minunatele sale povești romanțate, pline de imaginație. Cel puțin eu nu-mi pot imagina de unde știa el că acel conducător preistoric se numea Bătrânul sau că eticheta de Curte cerea ca numele să-i fie scris cu majusculă. Spune domnul Wells despre același potentat că nimeni nu avea voie să pună mâna pe sulita lui ori să stea pe tronul lui. Îmi vine greu să cred că a dezgropat vreodată cineva o sulită preistorică prevăzută cu o etichetă pe care să scrie „Vizitatorii sunt rugați să nu atingă exponatul” sau un tron intact cu inscripția „Rezervat pentru Bătrânul”. Însă se poate presupune că scriitorul, în cazul căruia supoziția că ar inventa pur și simplu faptele nu are un fundament prea solid, lua de bună această paralelă foarte dubioasă între omul preistoric și cel necivilizat. Se poate ca în anumite triburi sălbatice șeful să se numească Bătrânul și ca nimănui să nu-i fie permis să-i atingă sulita ori să se așeze pe tronul lui. Este posibil ca, în acest caz, el să fie înconjurat de superstiții și teroare născută din tradiție și, după cât știu eu, să fie despot și tiranic. Însă nu există nici cea mai mică dovadă a caracterului despot și tiranic al guvernării primitive. Se poate să fi fost astfel, desigur. Se poate ca ea să fi avut orice formă sau nicio formă, după cum se poate și să nu fi existat deloc. Însă despotismul unor triburi soioase și decăzute ale secolului XX nu demonstrează că primii oameni aveau conducători despotici. Nici măcar nu sugerează acest lucru sau nu face vreo aluzie, oricât de firavă, la o astfel de situație. Dacă este să existe vreun

fapt absolut demonstrabil care să aparțină istoriei pe care o cunoaștem cu adevărat, atunci acesta ar fi că despotismul poate să reprezinte momentul unui proces, etapa uneori târzie și, foarte adesea, de final a unor civilizații în foarte mare măsură democratice. Aproape că l-am putea defini ca epuizarea democrației. Pe măsură ce în sânul comunității se instalează istovirea, cetățenii devin mai puțin înclinați să manifeste acea vigilență permanentă definită justificat ca fiind prețul libertății și preferă să înarmeze o singură sentinelă care să păzească cetatea pe timpul somnului lor. La fel de adevărat este că uneori au nevoie de acea sentinelă pentru câte o acțiune reformatoare bruscă și brutală și că paznicul cetății profită de multe ori de statutul său de bărbat puternic și înarmat pentru a deveni tiran, ca în cazul sultanilor Răsăritului. Însă nu văd motivul pentru care sultanul să fi apărut în istorie mai devreme decât multe alte personaje umane. Dimpotrivă, bărbatul puternic și înarmat depinde, în mod evident, de superioritatea armurii sale, iar armamentul de acest tip este apanajul unei civilizații mai complexe. Un om cu o mitralieră poate ucide douăzeci de oameni, dar este evident mai puțin probabil să facă același lucru cu o bucată de cremene. Cât privește minciunile curente despre regimul de forță și teroare impus de cel mai puternic om, acestea sunt pur și simplu povești de adormit copiii despre uriașul cu o sută de mâini. În orice societate, fie ea antică sau modernă, douăzeci de bărbați pot să-l înfrângă pe cel mai puternic dintre cei puternici. Indubitabil că s-ar putea ca ei să-l admire, într-un sens romantic și poetic, dar acesta este un lucru foarte diferit și are puritatea morală și chiar mistică a admirației pentru cei mai imaculați și mai înțelepți dintre oameni. Însă spiritul care îndură cruzimile și capriciile despotului înscăunat este acela al unei societăți vechi, așezate și,

probabil, rigidizate, și nu spiritul unei comunități noi. După cum îi sugerează și numele, Bătrânul este conducătorul unei umanități îmbătrânite.

Este mult mai probabil ca o societate primitivă să fi fost asemănătoare unei democrații pure. Comunitățile agricole comparativ simple sunt și în ziua de azi exemple de democrație pură. Democrația se descompune de fiecare dată când intervine complexitatea civilizației. Această interpretare poate fi susținută de oricine, afirmând astfel că democrația este dușmanul civilizației, dar acea persoană trebuie să țină minte că unii dintre noi chiar preferă democrația civilizației, în sensul în care o aleg în defavoarea complexității. În orice caz, țăranii care-și lucrează propriile petice de pământ într-o societate aproximativ egalitaristă și se întâlnesc sub copacul din sat ca să voteze direct reprezintă cea mai autentică structură de autoguvernare. Probabilitatea ca această idee simplă să fi apărut în cadrul unei societăți primordiale alcătuite din oameni și mai simpli este la fel de mare precum opusul ei. Viziunea despotică este într-adevăr exagerată, chiar dacă nu considerăm că oamenii aveau deja statutul de ființă umană. Chiar dacă ne bazăm pe o supoziție evolutivă de tipul cel mai materialist, tot nu există niciun motiv pentru care să nu se fi manifestat între oameni o camaraderie cel puțin egală cu a șobolanilor sau a corbilor. Aveau, fără îndoială, un fel de conducere, așa cum au și unele animalele gregare, însă conceptul de conducere nu implică servilismul irațional atribuit supușilor superstițioși ai Bătrânului. Indubitabil că a existat o persoană care, cum ar spune Tennyson, a jucat rolul corbului trecut prin ierni o mie de ani, arată corbimii cronicătoare drumul spre casă. Dar îmi imaginez că, dacă venerabila zburătoare ar începe să se poarte după tipicul anumitor sultani din vechea și decăzută Asie, atunci stolul de corbi ar deveni extrem de

croncănitor, iar corbul trecut prin ierni o mie n-ar mai apuca-o pe următoarea. Se observă în acest context că până și în rândul animalelor s-ar părea că nu violența bestială se bucură de cel mai mare respect, ci altceva, fie simpla familiaritate – care, în cazul oamenilor, se numește tradiție –, fie experiența, denumită de aceștia înțelepciune. Nu știu dacă într-adevăr corbii îl urmează pe cel mai bătrân dintre ei, dar, dacă fac aceasta, atunci cu siguranță că nu se supun celui mai puternic. Ceea ce știu privitor la oameni este că, dacă vreun ritual al seniorității îi menține pe sălbatici în situația de a venera o persoană cu numele „Bătrânul”, atunci aceștia cel puțin nu manifestă slăbiciunea servilă și sentimentală pe care o arătăm noi în adorarea Omului Puternic.

Se poate spune că guvernarea primitivă este insuficient cunoscută sau că este mai degrabă aproximată, ca arta și religia primitivă și toate celelalte. Presupuneri cel puțin la fel de valabile sunt și ideile că ea ar fi fost democratică precum un sat din Balcani sau din Pirinei și, respectiv, capricioasă și secretă ca un Divan turcesc. Democrația din munți și palatul oriental sunt ambele moderne în sensul în care încă există sau reprezintă un fel de acumulare istorică, însă, dintre cele două, palatul are într-o mai mare măsură aspectul corespunzător acumulării și corupției, pe când satul are mai mult aparența unui lucru cu adevărat neschimbat și primitiv. Însă în acest moment sugestiile mele nu merg mai departe de punctul în care îmi exprim îndoiala sănătoasă despre presupuziția amintită. De exemplu, cred că este interesant faptul că fost descoperită continuitatea instituțiilor liberale de la moderni la barbari sau în cadrul statelor subdezvoltate atunci când s-a nimerit ca acest lucru să fie convenabil pentru susținerea unei rase, națiuni sau filosofii. Astfel, socialiștii declară că idealul lor de proprietate comună exista în cele mai

timpurii perioade, evreii sunt mândri de Jubileele lor și de vechea lege a redistribuirii, specialiștii în istoria teutonilor se laudă că ar fi depistat structuri parlamentare, tribunale și diverse aspecte democratice la triburile germanice din nord, iar celtofilii și aceia care depun mărturie despre nedreptățile din Irlanda pledează pentru justiția, mai egalitaristă, a sistemului de clan, mărturisită și de căpeteniile irlandeze în fața lui Strongbow²⁷. Forța argumentelor variază de la caz la caz, însă, întrucât există argumente pentru toate, bănuiesc că se poate pleda în favoarea teoriei generale că instituțiile democratice de diverse tipuri nu erau defel rarități în cadrul societăților timpurii simple. Separat, fiecare școală dintre cele de mai sus recunoaște acest fapt pentru a demonstra o teză specific modernă. Luate în ansamblu, însă, faptele sugerează un adevăr mai vechi și mai general, și anume că în consiliile preistorice exista ceva mai mult decât ferocitate și frică. Fiecare teoretician, luat separat, își ascute propriul topor²⁸, dar este dispus să folosească unul de piatră și reușește să sugereze că s-ar putea ca el să fie la fel de republican precum ghilotina.

Adevărul este că, la ridicarea cortinei, piesa deja se joacă. Este, într-un sens, un paradox că istoria a existat înaintea istoriei, însă nu paradoxul irațional sugerat de istoria preistorică, pentru că pe aceasta nu o cunoaștem. Foarte probabil că era extrem de asemănătoare cu istoria știută de noi, exceptând unicul amănunt că nu ne este familiară. Ea se opune, astfel, complet pretențioasei istorii

²⁷ Literalmente, „Arc Puternic” (en. în original), porecla lui Richard de Clare, al doilea conte de Pembroke (1130-1176).

²⁸ Joc de cuvinte intraductibil : expresia englezească *to grind one's own axe*, care apare literalmente în text, are sensul de „a trage spuza pe propria turtă”.

preistorice, care susține o continuitate universală și constantă mergând de la amibe până la antropoide și de la acestea până la agnostici. Deci, nu se pune deloc problema ca noi să știm totul despre creaturi stranii foarte diferite de noi ; este foarte probabil că erau ființe foarte asemănătoare nouă, atât că nu cunoaștem nimic despre ele. Cu alte cuvinte, cele mai vechi mărturii urcă doar până în timpul în care omenirea devenise de multă vreme umană și chiar civilizată. Cele mai vechi dovezi istorice pe care le avem nu doar că menționează, ci și iau ca atare lucruri precum regalitatea, religia și adunările populare și descriu noțiunea de comunitate într-un sens apropiat de accepțiunea modernă a termenului. Unele comunități au fost conduse despotice, însă nu ne dăm seama dacă au fost întotdeauna astfel. Se poate ca altele să fi decăzut deja și aproape toate sunt menționate ca fiind vechi. Nu știm ce s-a întâmplat în realitate în lume anterior acestor mărturii, însă puținele fapte pe care le cunoaștem ar putea doar să ne uimească dacă am afla că ele sunt foarte asemănătoare cu ceea ce se petrece acum în lume. Descoperirea că existau în acele timpuri necunoscute numeroase republici zdrobite de monarhii, pentru a se ridica din nou ca republici, și un mare număr de imperii în expansiune, care au dobândit, apoi au pierdut colonii, nu ar avea nimic nesubstanțial sau confuz. Regate care se recombina sub forma unor state mondiale și se desfac apoi în națiuni mici, clase sociale care sunt supuse sclaviei pentru a mărșălui apoi triumfător spre libertate, toată această procesiune a umanității poate sau nu să constituie un progres, dar este cu siguranță o poveste romanțată. Însă primele capitole au fost rupte din carte și nu le vom citi niciodată.

Este și cazul fanteziei mai aparte privitoare la evoluție și la stabilitatea socială. Conform mărturiilor reale de care

dispunem, barbaria și civilizația nu erau etape succesive ale progresului lumii, ci condiții juxtapuse, așa cum sunt și astăzi. Existau și atunci civilizații, așa cum există și acum ; se găseau și atunci sălbatici, așa cum se găsesc și în prezent. Se sugerează că întreaga omenire a trecut prin stadiul de nomadism, însă este certă existența unor oameni care nu l-au depășit niciodată, după cum este probabil ca alții să nu-l fi cunoscut niciodată. Se poate ca încă din timpuri extrem de primitive lucrătorul static al pământului și păstorul rătăcitor să fi fost două tipuri umane distincte, a căror rearanjare cronologică nu reprezintă decât semnul unei manii a etapelor progresive, care falsifică în mare măsură istoria. Se sugerează, de asemenea, că a existat un stadiu comunist, în care proprietatea privată nu era cunoscută nicăieri, iar omenirea întreagă își ducea viața în completă indiferență față de acest concept ; însă dovezile unei asemenea indiferențe sunt ele însele cât se poate de indiferente. Redistribuirile proprietății, jubileele și legile agrare au loc la diverse intervale și iau diverse forme, însă trecerea inevitabilă a umanității printr-o etapă comunistă pare la fel de îndoielnică precum teoria paralelă, conform căreia umanitatea va reveni inevitabil la comunism. Este interesant, mai ales ca dovadă, faptul că cele mai îndrăznețe planuri de viitor invocă autoritatea trecutului și că până și revoluționarul caută să-și satisfacă nevoia de a fi reacționar. Un exemplu paralel amuzant găsim în cazul a ceea ce se numește feminism. În pofida cozeriei pseudoștiințifice despre mariajul prin rapt și despre omul cavernelor, care o bătea pe femeia cavernelor cu ciomagul, se poate observa că, imediat ce feminismul a devenit un protest la modă, s-a afirmat insistent că primul stadiu al civilizației umane a fost matriarhatul. Pare-se că, de fapt, ciomagul era purtat de femeia cavernelor. În orice

caz, toate aceste idei sunt doar simple ipoteze ; ele urmează într-un fel curios destinul teoriilor și modelor curente. Oricum ar fi, ele nu sunt istorice în sensul de mărturie consemnată și putem repeta că, atunci când se pune problema dovezilor istorice, adevărul general este că barbaria și civilizația au coexistat întotdeauna în lume. Uneori civilizația s-a extins, absorbind populațiile barbare, iar alteori a decăzut într-o relativă barbarie, dar în aproape toate cazurile a posedat în formă finisată anumite idei și instituții deținute în formă rudimentară de barbari, cum ar fi guvernul sau autoritatea socială, artele – în special, artele decorative –, diverse mistere și tabuuri, în mod deosebit acelea referitoare la sex, și o formă oarecare a lucrului fundamental care constituie preocuparea principală a acestei cercetări, și anume religia.

Egiptul și Babilonul, acești doi monștri primordiali, ne-ar putea fi de folos ca model în această discuție. Aproape că le-am putea numi modele funcționale, care să demonstreze că teoriile moderne nu funcționează. Cele două mari adevăruri pe care le știm despre aceste mari culturi întâmplător contrazic fățiș cele două falsuri care tocmai au fost examinate. Povestea Egiptului s-ar putea să fi fost inventată pentru a sublinia morala că omul nu pornește neapărat la drum prin a fi despotic pentru că este barbar, ci că foarte adesea găsește drumul spre despotism fiindcă este civilizat. Îl descoperă deoarece este experimentat sau dată fiind istovirea lui, ceea ce înseamnă cam același lucru. Iar povestea Babilonului s-ar putea să fi fost inventată pentru a indica morala că omul nu trebuie să fie nomad sau comunist înainte de a deveni țăran sau cetățean și că astfel de culturi nu se află întotdeauna în stadii diferite, ci sunt adesea contemporane. Există, desigur, în chiar abordarea acestor mari civilizații cu care începe istoria noastră scrisă tentația

ingeniozității ori a aroganței. Citim cărămizile Babilonului într-un sens foarte diferit de acela în care facem presupuneri despre pietrele marcate cu semnul cupei și al inelului²⁹ și cunoaștem cu certitudine semnificația animalelor din hieroglifile egiptene, așa cum nu cunoaștem nimic despre animalele din peștera neolitică. Însă chiar și în acest caz admirabilii arheologi care au descifrat rând cu rând kilometri de hieroglife se poate să fie ispitiți a citi prea mult printre rânduri. Până și autoritatea cea mai indiscutabilă în chestiunea Babilonului se poate să uite cât de fragmentare sunt cunoștințele pe care le-a obținut atât de greu și că Babilonul i-a aruncat abia o jumătate de cărămidă, deși ea este mai bună decât nicio cuneiformă. Din Egipt și Babilon ies la iveală anumite adevăruri, istorice, și nu preistorice, dogmatice, nu evolutive, fapte, nu fantezii, iar aceste două adevăruri se numără printre ele.

Panglica verde a Egiptului se ondulează de-a lungul fluviului care își face loc prin pustiul roșu-închis al deșertului. Egiptul este un proverb, unul de o vechime colosală, creat de misterioasa mărinimie și de aproape sinistra bunăvoință a Nilului. Primele informații pe care le avem despre egipteni îi prezintă pe aceștia ducându-și viața într-un șirag de sate de pe malul fluviului, în mici comunități separate, dar care aveau relații de colaborare. Acolo unde fluviul se desparte, formând vasta Deltă a Nilului, se afla în mod tradițional începutul unui teritoriu oarecum diferit, în care trăiau oameni diferiți, dar aceasta nu trebuie să complice adevărul principal. Aceste populații mai mult sau mai puțin independente, dar interdependente, aveau deja un grad considerabil de civilizație. Posedau un fel de heraldică, și anume arta

²⁹ Formă de artă preistorică (petroglifă) descoperită în principal în Europa atlantică și mediteraneeană.

decorativă folosită în scopuri simbolice și sociale, și navigau fiecare pe Nil sub steagul propriu, care reprezenta o pasăre sau un animal. Heraldica implică două aspecte de enormă importanță pentru omenirea normală, a căror combinație are ca rezultat nobilul lucru denumit cooperare, pe care se sprijină țăranii și popoarele libere. Arta heraldică înseamnă independență, o imagine aleasă prin fantezie pentru a exprima individualitatea. Știința heraldică semnifică interdependența, un acord încheiat între organisme diferite pentru recunoașterea unor imagini diferite. Heraldica este o știință a imaginii. Avem aici, prin urmare, exact compromisul cooperării între familii sau grupuri de oameni liberi, care este modul de viață cel mai normal al umanității, observabil în mod special oriunde oamenii dețin proprietatea pământului și trăiesc pe pământul lor. La simpla menționare a imaginii unei păsări sau a unui animal, acela care studiază mitologia murmură cuvântul „totem” chiar și în somn. Însă, în opinia mea, obiceiul lui de a spune ca prin somn asemenea cuvinte conduce la multe probleme. De-a lungul acestei schițe aproximative am făcut o încercare, în mod necesar inadecvată, de a rămâne mai degrabă în interiorul, și nu în exteriorul, unor astfel de lucruri, de a le examina oricând este posibil în termeni aferenți gândirii, și nu doar lingvisticii. Discuția despre totemuri are puțină valoare în absența unui sentiment despre ceea ce însemna cu adevărat posesia unui simbol totemic. Este de la sine înțeles că aveau totemuri și că noi nu avem așa ceva ; oare pentru că se temeau mai mult de animale sau pentru că erau mai obișnuiți cu ele ? Un om al cărui simbol totemic era lupul se simțea oare ca un vârcolac sau ca un om care fuge de unul ? Avea el sentimentul Unchiului

Remus față de Brer Wolf³⁰ sau pe acela al Sfântului Francisc pentru fratele său, lupul, ori pe acela al lui Mowgli față de frații lupi ? Era totemul asemănător leului sau bulldogului britanic ? Era cumva venerarea acelui totem similară cu sentimentul negrilor privitor la Mumbo-Jumbo³¹ sau cu acela al copiilor ? N-am citit niciodată vreo carte de folclor, oricât de doctă, care să mă lumineze cât de cât în această chestiune, pe care o consider de departe cea mai importantă. Mă voi limita la a repeta că în cadrul celor mai timpurii comunități egiptene exista o înțelegere comună a imaginilor care reprezentau state independente și că acest nivel de comunicare este preistoric în sensul în care se află deja acolo la începutul istoriei. Însă, pe măsură ce se desfășoară, problema comunicării devine clar aspectul principal al acestor comunități riverane. Odată cu nevoia de comunicare apare necesitatea unui guvern comun, sporește măreția regelui, iar umbra acestuia se întinde tot mai mult. A doua putere cu valoare de lege, poate chiar mai veche decât cea regală, este preoția, care este de presupus că are o legătură chiar mai intensă cu simbolurile și cu semnele rituale prin care comunică oamenii. Probabil că aici, în Egipt, a apărut invenția caracteristică și fundamentală căreia îi datorăm istoria în ansamblul ei și care constituie în sine diferența dintre istorie și preistorie : scrisul arhetipal, arta scrierii.

³⁰ Personaje din culegerea de povești populare afro-americane adaptate și compilate de Joel Chandler Harris și publicate în volum în 1881.

³¹ Probabil că originea expresiei are legătură cu termenul *Maamajombo*, care în limba populației Mandinka din vestul Africii desemna un dansator mascat participant la anumite ceremonii religioase. În secolul al XVIII-lea, expresia făcea referire la un zeu vest-african.

Imaginile populare despre aceste imperii antice nu au nici pe jumătate popularitatea de care ar putea să se bucure. Peste ele cade umbra unei exagerate mohoreli, care întrece tristețea normală și chiar sănătoasă a păgânilor, parte a acelui pesimism secret care adoră să facă din omul primitiv o creatură târâtoare cu trup murdar și suflet înfricoșător. Acest lucru provine, desigur, din faptul că oamenii sunt mișcați în cea mai mare măsură de religie, în special când aceasta înseamnă absența religiei. Pentru ei, tot ce este primar și elementar trebuie că este și malefic, iar ciudata consecință constă în aceea că suntem potopiți de cele mai sălbatice experimente ale iubirilor primitive, dar că toate ratează adevăratul romantism al condiției respective. Se descriu scene complet imaginare, în care oamenii Epocii de Piatră sunt ființe împietrite, adevărate statui umblătoare, sau în care asirienii ori egiptenii sunt la fel de rigizi pentru că apar în picturile lor arhaice. Niciun creator de asemenea scene imaginare nu încearcă să-și imagineze cum era să simți cu adevărat prospețimea lucrurilor pe care noi le percepem ca familiare. El nu-l privește pe om descoperind focul ca și cum ar fi un copil care experimentează artificiile, nu vede bărbatul jucându-se cu minunata invenție numită roată așa cum s-ar juca un băiețandru de-a instalarea unei stații radio. Acești scriitori nu inserează niciodată spiritul juvenil în descrierile tinereții lumii. Așa se face că glumele nu-și au locul printre toate fanteziile lor primitive sau preistorice. Nici farsele, care au legătură cu invențiile practice.³² Acest lucru este foarte net definit în cazul specific al hieroglifelor : există indicii serioase că înalta artă umană a scrierii sau a scrisului în ansamblul său a început cu o glumă. Unii vor afla cu regret că ea pare a fi

³² Joc de cuvinte intraductibil : sintagma englezească *practical joke* are sensul de „farsă”.

Început cu un joc de cuvinte. Regelui, preoților ori anumitor persoane cu responsabilități, aflate într-un teritoriu incomod de lung și îngust și dorind să trimită un mesaj în sus pe fluviu, le-a venit brusc ideea să-l transmită sub formă pictografică, așa cum ar face Pieile-roșii. Ca majoritatea oamenilor care foloseau scrierea pictografică pentru amuzament, ei au descoperit că vocabulele nu se potriveau întotdeauna. Când cuvântul „impozit” aducea întrucâtva cu termenul „porc”, au reprezentat cu îndrăzneală porcul și și-au încercat norocul. Tot așa, cercetătorul modern al hieroglifelor ar putea reprezenta conceptul de „imediat” desenând fără scrupulozitate o pălărie urmată de o serie de numere verticale. Dacă așa ceva era bun pentru faraoni, s-ar cuveni să-l mulțumească și pe el. Scrierea și chiar citirea acestor mesaje trebuie că erau foarte amuzante pe vremea când scrisul și cititul erau, într-adevăr, niște noutăți. Iar dacă oamenii trebuie neapărat să scrie povești romanțate despre Egiptul antic (pentru că se pare că nici rugăciunile, nici lacrimile, nici blestemele nu pot pune capăt acestui obicei), atunci le sugerez că exact momentele de acest gen ne-ar reaminti că egiptenii antici erau și ei ființe umane. Propun să descrie cineva scena în care mărețul monarh a stat în mijlocul preoților săi, hohotind toți de râs și oferind frenetic sugestii pe măsură ce regalele jocuri de cuvinte deveneau din ce în ce mai aiuristice și mai lipsite de temei. O altă scenă, aproape la fel de palpitantă, ar putea fi aceea a decodării cifrului, în care presupunerile, indiciile și descoperirile ar avea popularul caracter senzațional al povestirilor polițiste. Așa s-ar cuveni, de fapt, să se scrie poveștile romanțate și istoria primitivă, întrucât, oricare ar fi fost calitatea vieții religioase ori morale a acelor timpuri îndepărtate, care era probabil mult mai umană decât se presupune în mod convențional, epoca trebuie să fi

manifestat un interes acut pentru știință. Cuvintele trebuie să fi fost mai minunate decât telegrafia fără fir, iar experimentele cu lucruri obișnuite echivalau cu o serie de șocuri electrice. Încă așteptăm să scrie cineva povestea vivace a vieții primitive. Ideea principală are aici un caracter întrucâtva secundar, însă rămâne în legătură cu chestiunea generală a dezvoltării politice prin intermediul celei mai active instituții care apare în aceste prime și extrem de fascinante povești ale științei.

Este recunoscut faptul că le datorăm preoților cea mai mare parte a științei. Scriitorii moderni, ca domnul Wells, nu pot fi acuzați de vreo simpatie, care să ia forma slăbiciunii, pentru ierarhia pontificală, dar măcar sunt de acord să recunoască aportul castelor preoțești păgâne la dezvoltarea artelor și științelor. Subzistă, într-adevăr, printre cei mai ignoranți dintre iluminați convenția că preoții sunt aceia care au obstrucționat întotdeauna progresul ; un politician îmi spunea odată, în cadrul unei dezbateri, că rezistăm reformelor moderne tot așa cum probabil că se opuneau sacerdoții antici descoperirii roții. În replică, am evidențiat faptul că era mult mai probabil ca preoții din vechime să fi descoperit ei înșiși roata. Probabilitatea ca pontifii antici să fi fost profund implicați în descoperirea artei scrisului este covârșitoare, iar o dovadă suficientă este înrudirea cuvintelor „hieroglific” și „hieratic”. În aparență, religia acestor preoți consta într-un politeism mai mult sau mai puțin încâlcit, descris mai detaliat în altă parte. A existat o perioadă în care casta preoțească a colaborat cu regele, o altă în care ea a fost temporar distrusă de acesta, care se întâmpla să practice un teism propriu, și o a treia în care practic a distrus instituția regală și i-a luat locul la guvernare. Lumea trebuie să fie recunoscătoare preoțimii pentru multe lucruri considerate acum obișnuite și necesare, iar

creatorii acestor lucruri comune s-ar cuveni cu adevărat să se numere printre eroii umanității. Dacă ne-am putea odihni într-o stare de real păgânism, în loc să ne bântuie neliniștea reacției noastre de fapt iraționale în fața creștinătății, atunci le-am putea aduce onoruri, într-o manieră cvasi-păgână, acestor creatori anonimi ai umanității. Am putea dezveli statuia omului care a descoperit focul, care a făurit prima barcă sau care a îmblânzit pentru prima dată un cal. Ar avea sens să le aducem acestor oameni ghirlande sau ofrande, mai mult decât are desfigurarea orașelor noastre cu statui mahalagești de politicieni și filantropi stătuți. Însă puterea creștinătății are o caracteristică stranie : de la apariția ei, niciun păgân nu a reușit să devină cu adevărat uman în civilizația noastră.

Cu toate acestea, ideea este că guvernul egiptean, fie el pontifical sau regal, a constatat necesitatea din ce în ce mai acută de a stabili un sistem de comunicare și că aceasta era întotdeauna asociată unui anumit element coercitiv. Dezvoltarea caracterului despotice al statului odată cu creșterea gradului său de civilizație nu este în mod obligatoriu nejustificată ; discutabilă este necesitatea ca statul să fi devenit mai despotice tocmai pentru a se civiliza într-o mai mare măsură. Acesta este argumentul autocrației din toate timpurile, iar interesul constă în a-l vedea ilustrat în perioada cea mai timpurie. Însă este cu totul neadevărat că statul a atins culmea despotismului în epoca sa cea mai timpurie, pentru a deveni, cu trecerea timpului, mai liberal ; procesul practic al istoriei este exact opusul acestei transformări. Nu este adevărat că, la începuturile sale, tribul se afla sub teroarea extremă a Bătrânului, cu tronul și cu sulița lui ; este probabil, cel puțin în Egipt, ca rolul Bătrânului să fi fost mai degrabă jucat de un Om Nou, care deținea armele necesare pentru

atacarea unei noi condiții. Sulița lui creștea din ce în ce mai mult în lungime, iar tronul i se înălța tot mai mult pe măsură ce Egiptul devenea o civilizație complexă și completă. Acesta este sensul afirmației mele că istoria teritoriului egiptean este, în această privință, echivalentă istoriei Pământului și că ea infirmă în mod direct presupunerea vulgară că terorismul apare doar la începuturi, și nu la sfârșit. Nu cunoaștem condiția primordială a amalgamului mai mult sau mai puțin feudal de proprietari funciari, țărani și sclavi din micile comunități de pe malul Nilului, dar se poate ca țăranii să fi fost chiar mai numeroși decât credem. Ceea ce știm, însă, este că acele comunități mici își pierd libertatea prin experiență și educație, că suveranitatea absolută aparține nu doar Antichității, ci este, de fapt, relativ modernă, și că sfârșitul drumului numit „progres” reprezintă revenirea omenirii la instituția regală.

Egiptul demonstrează, în scurta consemnare a istoriei sale celei mai îndepărtate, problema primară a libertății și civilizației, și anume faptul că, dobândind complexitate, umanitatea își pierde varietatea. Noi nu am reușit să rezolvăm cum se cuvine problema mai mult decât au făcut-o ei, dar sugestia că nu există altă cauză a tiraniei decât teroarea tribală vulgarizează demnitatea umană a problemei însăși. Și, în același fel în care exemplul egiptean confirmă relația dintre despotism și civilizație, cel babilonian demonstrează adevărul aceleia dintre civilizație și barbarie. Ca și în cazul Egiptului, primele dovezi referitoare la Babilon datează din vremurile în care acesta era deja civilizat, și aceasta din simplul motiv că nu putem afla despre ceva până când acest ceva nu este suficient de educat sau de rafinat pentru a se comunica singur pe sine. Iar Babilonul ne vorbește în limbajul numit cuneiform, simbolismul triumphiular imobil și straniu aflat în contrast

cu pitorescul alfabet egiptean. În ciuda caracterului său relativ rigid, arta Egiptului are mereu ceva care o diferențiază de spiritul babilonian, prea imobil pentru orice formă de artă. Se observă întotdeauna grația vie din liniile lotusului și caracterul rapid și totodată rigid al mișcării săgeților și păsărilor. Poate că în arta egipteană se regăsește ceva din curba reținută, dar plină de viață a fluviului, care, atunci când vorbim de șarpele bătrânului Nil, aproape că ne face să ne gândim la fluviu ca și cum ar fi într-adevăr șarpe. Babilonul a fost mai curând o civilizație a diagramei, decât a desenului. Domnul W. B. Yeats, a cărui imaginație istorică este pe măsura fanteziei sale mitologice (și, într-adevăr, prima este imposibilă fără cea de-a doua), scria despre oamenii care priveau stelele „din pedantul Babilon”³³. Cuneiformele erau incizate în cărămidă, care constituia materialul de construcție al întregii lor arhitecturi ; întrucât cărămizile se făceau din lut ars, este posibil ca o anumită caracteristică intrinsecă materialului să fi interzis dezvoltarea simțului formei prin sculptură sau reliefuri. Babilonienilor le era proprie o civilizație statică, dar științifică, foarte avansată în ceea ce privește aspectele mecanice ale vieții și, în anumite privințe, extrem de modernă. Se spune că aveau și ei cultul modern al superiorității femeii necăsătorite și că recunoșteau clasa oficială a femeilor independente care lucrează. Poate că există în puternica fortăreață de lut întărit ceva care să sugereze activitatea utilitară a unui stup uriaș, însă cetatea, deși enormă, era totuși umană. Observăm acolo multe dintre problemele sociale cu care se confrunta și Egiptul antic și pe care le întâmpină și Anglia modernă. Cu toate relele sale, Babilonul rămâne una dintre capodoperele timpurii ale omenirii. Era situat în triumphiul format de aproape legendarele fluvii Tigru și

³³ Vers din poemul *Zorii* al autorului menționat.

Euftrat. Vasta agricultură a imperiului, de care depindeau orașele acestuia, era desăvârșită de un sistem de canale, realizat extrem de științific. Prin tradiție, Babilonul ducea o viață intelectuală înaltă, deși mai mult filosofică decât artistică, iar peste fundamentele sale tronează siluetele care au ajuns să reprezinte înțelepciunea cititoare în stele a Antichității : învățătorii lui Avraam, caldeenii.

Peste această societate solidă au năvălit, izbindu-se ca de un zid întins, dar simplu, de cărămidă, întregi armate anonime : nomazii. Veneau din deșert, unde duceau de la începuturi viața nomadă care se trăiește și astăzi acolo. Este inutil să insistăm asupra naturii acestei vieți ; era evident și chiar ușor să urmărești turmele, care în general își găseau singure pășunile, și să trăiești cu laptele și carnea lor. Nici nu există vreun motiv de îndoială că acest mod de viață oferea aproape tot ce îi era necesar omului, cu excepția unui cămin. Se poate ca mulți păstori sau păzitori de turme din timpurile de demult să fi vorbit despre toate adevărurile și misterele Cărții lui Iov ; unii dintre aceștia au fost Avraam și copiii lui, care i-au făcut lumii moderne darul inepuizabilei enigme a monoteismului cvasi-monomaniac al evreilor. Însă acești nomazi au fost un popor sălbatic, care nu înțelegea organizarea socială complexă, împotriva căreia un spirit asemeni vântului de dinlăuntrul lor îi mâna să poarte război, iar și iar. Istoria Babilonului constă în mare parte în consemnarea apărării sale de hordale pustiului, care năvăleau la intervale de un secol sau două și se retrăgeau, în general, așa cum veniseră. Unii spun că un conglomerat de populații nomade invadatoare a construit la Ninive trufașul regat al asirienilor, care-și împodobeau templele cu măreți monștri sculptați, tauri bărboși cu aripi de heruvim, și care trimiteau în luptă mulți cuceritori să zdrobească lumea sub copitele lor uriașe. Asiria a însemnat un interludiu imperial

și nimic mai mult. Povestea esențială a teritoriului babilonian constă în războiul populațiilor rătăcitoare cu statul, care era cu adevărat static. Probabil că în timpurile preistorice – și, cu siguranță, de-a lungul istoriei propriu-zise –, nomazii mergeau spre Apus, distrugând tot ce găseau în cale. La ultima lor năvălire au descoperit că Babilonul dispăruse ; însă aceasta s-a petrecut în timpuri istorice, iar conducătorul lor se numea Mahomed.

Merită să ne oprim asupra acestei povești pentru că, după cum s-a sugerat deja, ea contrazice direct impresia persistentă că nomadismul aparține doar preistoriei și că așezările sociale sunt aspecte comparativ recente. Nimic nu demonstrează că babilonienii ar fi fost vreodată nomazi, după cum există foarte puține dovezi că triburile deșertului și-ar fi întemeiat cândva așezări stabile. Probabil că învățații onești și autentici, cărora le datorăm atât de mult, au abandonat deja această noțiune a unei etape nomade urmate de una statică. Însă în cartea de față nu am vreo problemă cu erudiții autentici și onești, ci cu acea vastă și vagă opinie publică, răspândită prematur în urma unor investigații imperfecte și care a popularizat o concepție falsă despre istoria umanității în ansamblul său. Mă refer la ideea vagă că omul a evoluat din maimuță tot astfel cum ființa umană a progresat de la barbarie la civilizație și că, prin urmare, trebuie să privim în urmă spre barbarie și înainte spre civilizație în cazul fiecărei etape de dezvoltare. Din nefericire, această idee este complet aeriană, în două sensuri ale expresiei. Ea reprezintă mai curând atmosfera în care trăiesc oamenii, decât teza pe care o susțin. Oamenii aflați în această stare de spirit își găsesc mai ușor răspunsul în obiecte, și nu în teorii, și ar fi bine dacă toți cei tentați de o atare presupunere s-ar opri brusc atunci când conversația sau scrisul iau o turnură trivială, închizând pentru o clipă ochii și văzând astfel

minunea zidului babilonian, vast și nu prea aglomerat, ca o prăpastie populată.

Un fapt anume ne iese în cale cu siguranță, așa cum o face și umbra lui. Privirile noastre fugare înspre aceste două imperii timpurii ne arată că primele relații domestice erau complicate de un aspect mai puțin uman, dar considerat adesea la fel de domestic. Uriașul întunecat numit Sclavie fusese deșteptat ca duhul din lampă și trudea la gigantice lucrări din cărămidă și piatră. Din nou, nu trebuie să ne pripim în presupunerea că un fapt din trecut era neapărat barbar ; în privința manumisiunii, sistemul timpuriu al servituții pare în anumite aspecte mai liberal decât acela care i-a urmat și, poate, mai liberal decât formele de sclavie care aveau să urmeze. A asigura hrana umanității prin supunerea unei părți din aceasta la muncă forțată era, la urma urmei, un expedient foarte uman, motiv pentru care probabil că va fi încercat din nou. Sclavia din vechime are însă o anumită semnificație. Ea reprezintă un fapt fundamental valabil pentru toată Antichitatea de dinainte de Hristos, o presuposiție validă de la început și până la sfârșit, și anume faptul lipsei de însemnătate a individului în relația cu statul, la fel de adevărat în cazul celui mai democratic oraș-stat din Elada și al oricărui sistem despotice babilonian. Insignifianța sau chiar invizibilitatea unei întregi clase sociale este un indiciu al acestui spirit. Trebuie să fie normal fiindcă era necesar pentru ceea ce s-ar numi acum „serviciu social”. Cineva spunea că omul nu înseamnă nimic și că munca înseamnă totul, dând afirmației sensul unui truism lejer în maniera lui Thomas Carlyle. Acesta era sinistrul motto al statului sclavagist păgân. În acest sens este adevărată viziunea tradițională a vastelor colonade și piramide, care se înalță sub ceruri veșnice și pentru eternitate prin munca unor oameni nenumărați și nenumiți, care trudeau ca

furnicile și mureau ca muștele, exterminați de însuși rodul muncii lor.

Există însă alte două rațiuni pentru a începe cu punctele fixe reprezentate de Egipt și Babilon. În primul rând, ele sunt stabilite tradițional ca tipuri ale Antichității, iar istoria moare fără tradiție. Babilonul apasă încă asupra unei poezii pentru copii³⁴, iar Egiptul, cu imensa lui populație de prințese în așteptarea reîncarnării, rămâne subiectul unui număr mare de romane inutile. Însă, în general, există adevăr în tradiție, în măsura în care ea este suficient de populară și în pofida unei oarecare vulgarități. Tot astfel, are semnificație și elementul babilonian și egiptean prezent în poezii și romane ; până și ziazele, care de obicei rămân cu mult în urmă, au ajuns deja la domnia lui Tutankhamon. Primul motiv debordează de bunul-simț al legendei populare și este simplul fapt că noi știm și am știut dintotdeauna mai multe despre aceste aspecte tradiționale decât despre alte lucruri contemporane. Toți călătorii, de la Herodot la Lordul Carnarvon, urmează acest drum. Speculațiile științifice de azi conturează harta întregii lumi primitive, în care șuvoaiele emigrației și ale amestecului rasial sunt marcate pretutindeni prin linii punctate, acoperind spații pe care cartograful medieval lipsit de spirit științific s-ar fi mulțumit să le numească *Terra Incognita*, aceasta dacă nu ar fi umplut el însuși ispititoarea zonă albă cu imaginea unui dragon pentru a indica primirea de care probabil că s-ar fi bucurat pelerinii. Însă aceste speculații se pot defini ca atare doar în cel mai bun caz, iar, în cel mai rău, liniile punctate pot fi chiar mai fabuloase decât dragonul.

³⁴ Referire la poezioara englezească *How Many Miles to Babylon* („Câte mile pân' la Babilon”), ale cărei origini probabile datează din secolul al XVI-lea.

Din păcate, apare aici o eroare căreia oamenii, chiar și cei mai inteligenți și – poate în special – cei dăruți cu mai multă imaginație, îi cad foarte ușor pradă, și anume eroarea de a presupune că, întrucât o anumită idee este „mare” în sensul popularității, ea devine în consecință „mare” și în sensul de idee fundamentală, fixă și certă. Unui om care trăiește singur într-o colibă de paie din Tibet i se poate spune că își duce viața în Imperiul Chinez și că acesta este cu siguranță ceva splendid, imens și impresionant. Ori i se poate spune că trăiește în Imperiul Britanic, fapt care l-ar marca așa cum se cuvine. Un lucru curios este că, în anumite stări mentale, acel om se simte mult mai sigur cu privire la Imperiul Chinez, pe care nu-l vede, decât privitor la coșmelia de paie, pe care o percepe. Minteia lui face o stranie jonglerie magică prin care argumentul său începe cu imperiul, deși experiența lui își are originea în colibă. Uneori el înnebunește chiar și pare a demonstra că nu poate exista colibă de paie pe domeniul Tronului Dragonului și că este imposibil ca o civilizație precum aceea de care se bucură el să conțină și coșmelia în care locuiește. Însă nebunia lui provine din eroarea intelectuală a presupunerii că, dat fiind caracterul amplu și atotcuprinzător al ipotezei Chinei, aceasta este, prin urmare, mai mult decât o ipoteză. Oamenii moderni discută astfel mereu în contradictoriu și extind argumentația spre lucruri mult mai puțin reale și certe decât Imperiul Chinez. De exemplu, ei par să uite că omul nu este sigur de existența Sistemului Solar în măsura în care are certitudinea existenței dealurilor South Downs. Sistemul Solar este o deducție – una adevărată, fără îndoială –, însă ideea este că vastitatea și anvergura acestei deducții îi determină să-i uite natura deductivă și să o trateze drept principiu primordial. Omul ar putea descoperi că tot sistemul de calcule se bazează pe o

eroare, caz în care soarele, stelele și felinarele de pe stradă ar avea exact același statut. Însă el uită că aici este vorba despre un calcul și este aproape gata să contrazică Soarele, dacă acesta nu s-ar potrivi în Sistemul Solar. Dacă aceasta este o concluzie eronată chiar și în cazul unor fapte destul de bine stabilite, cum ar fi Sistemul Solar sau Imperiul Chinez, atunci eroarea devine și mai devastatoare când se asociază unor teorii și aspecte care nu sunt, de fapt, deloc lămurite. Astfel, istoria – și, în special, secțiunea ei preistorică – are oribilul obicei de a începe cu anumite generalizări rasiale. Nu vreau să descriu dezordinea și nenorocirea produse de această inversiune în cazul politicii moderne. Există presupunerea vagă că rasa ar fi dat naștere națiunii, așa că oamenii discută ca și cum conceptul de „națiune” ar fi mai vag decât acela de „rasă”. Pentru că au inventat ei înșiși o rațiune care să explice un rezultat, aproape că neagă respectivul rezultat pentru a justifica rațiunea. Întâi consideră celtul drept axiomă, apoi irlandezul drept inferență și după aceea îi surprinde faptul că pe marele irlandez luptător și furtunos îl supără că este considerat astfel. Ei nu văd că irlandezii se definesc ca atare, fie că sunt sau nu celți și fie că au existat sau nu vreodată celți. Iar ceea ce îi induce o dată mai mult în eroare este dimensiunea teoriei, sentimentul că fantezia depășește proporțiile faptului. Se presupune că irlandezii sunt incluși în marea rasă celtă risipită pretutindeni și, din acest motiv, pare evident că însăși existența irlandezilor trebuie să depindă de aceasta. Cu siguranță că aceeași confuzie i-a eliminat pe englezi și germani, scufundându-i pe toți în rasa teutonică. Unii au încercat chiar să dovedească imposibilitatea războiului între anumite națiuni pe baza acordului dintre rase. Eu, însă, dau aceste exemple vulgare și tocite doar în trecere, ca ilustrări mai familiare ale erorii ; chestiunea esențială

aici nu constă în aplicabilitatea ei în cazul aspectelor moderne, ci, de fapt, în cazul celor mai vechi. Cu cât problema rasială devine mai îndepărtată în timp și mai puțin susținută de dovezi, cu atât mai mult se stabilizează și curioasa certitudine inversă a omului de știință victorian. Chiar și în ziua de azi aceia care încă aparțin acestor tradiții științifice experimentează un șoc atunci când sunt puse sub semnul întrebării acele aspecte care erau simple inferențe finale, transformate de ei înșiși în principii primordiale. Acest gen de oameni au chiar în mai mare măsură certitudinea că sunt arieni decât anglo-saxoni, tot astfel precum sunt mai siguri de apartenența lor anglo-saxonă, decât englezească. Nu au descoperit niciodată cu adevărat că sunt europeni, însă nu s-au îndoit nicicând de originile lor indo-europene. Forma și proporțiile teoriilor victoriene s-au modificat în mare măsură, însă obiceiul consolidării rapide a unei ipoteze până la nivel de teorie și al teoriei până la admiterea ei generală aproape că nu s-a demodat deloc. Oamenilor le este greu să se elibereze de confuzia mentală generată de sentimentul că fundamentele istoriei trebuie să fie cu necesitate certe, că primii pași trebuie să fie siguri și că cea mai mare generalizare trebuie să iasă clar în evidență. Deși contradicția le poate apărea paradoxală, ea este chiar contrariul adevărului. Lucrul cel mare este secret și invizibil, iar lucrul cel mic este evident și enorm.

Fiecare rasă de pe fața pământului a fost supusă acestor speculații, astfel încât devine imposibilă până și sugestia unei schițe a subiectului. Însă, dacă examinăm doar rasa europeană, numai în scurta perioadă a vieții mele istoria sau, mai degrabă, preistoria ei a suferit, privind retrospectiv, mai multe revoluții. Această rasă se numea inițial caucaziană ; am citit în copilărie o poveste despre coliziunea ei cu rasa mongolă, o narațiune scrisă de Bret

Harte³⁵ care se deschidea cu întrebarea „Oare s-a terminat cu caucazienii ?”. Se pare că așa a și fost pentru că, într-o perioadă foarte scurtă, caucazienii au fost transformați în indo-europeni, iar uneori – și spun asta cu regret – au fost prezentați cu mândrie drept indo-germanici. În aparență, limbile hindi și germană au cuvinte similare pentru „mamă” și „tată” ; întrucât există și alte similarități între sanscrită și diverse limbi europene, toate diferențele de suprafață dintre hinduși și germani au dispărut brusc. În general, personajul compozit rezultat era descris mai convenabil drept arian, iar ideea care trebuia reținută era marșul său spre Vest, pornind din câmpiile înalte ale Indiei, unde există încă vestigii ale limbii pe care o vorbea. În copilărie, când am citit povestea, mi-am imaginat că, în cele din urmă, arianul nu ar fi avut nevoie să mășăluiască înspre Vest, lăsându-și limba în urmă, ci ar fi putut porni spre Est, cu ea cu tot. Dacă aș reciti-o acum, m-aș mulțumi să-mi mărturisesc ignoranța în legătură cu întreaga problemă. Dar, de fapt, îmi vine tare greu să o citesc acum, pentru că nu este scrisă în momentul de față. Se pare că s-a terminat și cu arienii. În orice caz, nu și-au schimbat doar numele, ci și adresa, punctul de pornire și traseul călătoriei. O teorie nouă susține că rasa noastră nu a ajuns în căminul ei din prezent venind din Est, ci din Sud. Unii spun că europenii n-au venit din Asia, ci din Africa. Alții au avut chiar nebuneasca idee că europenii au venit din Europa sau că, de fapt, n-au părăsit-o niciodată.

Apoi există anumite dovezi ale unei presiuni de natură mai mult sau mai puțin preistorică, originară din Nord, ca aceea care pare a-i fi transformat pe greci în moștenitori ai culturii cretane și a-i fi trecut pe gali de mai multe ori

³⁵ Francis Bret Harte (1836-1902), scriitor și poet american, cunoscut în primul rând pentru povestirile sale despre viața pionierilor californieni.

peste dealurile și în câmpiile Italiei. Menționez acest exemplu de etnologie europeană numai pentru a evidenția faptul că învățații s-au cam învățit în cerc până acum și că, întrucât nu fac parte din tagma lor, nu pot nici pentru o clipă să pretind că aș avea putere de decizie în chestiunile în care asemenea experți se află în dezacord. Însă pot să apelez la bunul-simț personal și-mi imaginez uneori că al lor este cam ruginit de nefolosință. Primul act de bun-simț este recunoașterea diferenței dintre un nor și un munte, iar eu afirm că nimeni nu cunoaște lucrurile acestea, în sensul în care noi știm cu toții de existența piramidelor Egiptului.

Adevărul – și putem repeta aceasta – este că faptul pe care îl percepem în realitate, distinct de ceea ce putem în mod rezonabil presupune, constă în întunericul care acoperea lumea și întunecarea și mai mare căzută peste popoarele ei în stadiul cel mai timpuriu al istoriei, punctată de lumini care străluceau ici și colo, marcând la întâmplare fragmente de umanitate ; două asemenea flăcări ard deasupra a două semețe orașe primordiale, deasupra teraselor înalte din Babilon și peste uriașele piramide ale Nilului. Există în anumite părți foarte îndepărtate ale vastei sălbăticii a nopții și alte lumini antice ori presupuse a avea o mare vechime. În Estul îndepărtat se află marea civilizație, extrem de veche, a Chinei, la fel cum în Mexic, în America de Sud și în multe alte locuri există vestigii ale altor civilizații, dintre care unele au fost atât de avansate, încât atinseseră cele mai rafinate forme de adorare a diavolului. Însă diferența rezidă în elementul tradiției ; tradiția acestor culturi pierdute a fost întreruptă ; deși aceea a Chinei încă subzistă, este îndoielnic că am cunoaște ceva despre ea. Mai mult, acela care încearcă să măsoare antichitatea chineză trebuie să utilizeze măsurile chinezești tradiționale și are astfel ciudata senzație că ar fi

trecut în altă lume, supusă altor legi spațiale și temporale. Timpul se dilată spre exterior, iar secolele preiau mișcarea lentă și rigidă a eonilor ; omul alb care încearcă să vadă în felul omului galben se simte de parcă i s-ar învârti capul și se întreabă nebunește dacă nu cumva îi crește părul în coadă la spate. În orice caz, el nu poate studia în mod științific perspectiva stranie care conduce spre pagoda primordială a primului dintre Fiii Cerului. El este adevăratul antipod și singura alternativă reală a lumii creștine și urmărește un mod de viață cu capul în jos. Am vorbit deja despre cartograful medieval și al său dragon, însă ce călător din Evul Mediu s-ar aștepta, oricât de mare i-ar fi interesul pentru monștri, să descopere o țară în care dragonul este o ființă binevoitoare și prietenoasă ? Voi discuta fațeta mai serioasă a tradiției chinezești într-un context diferit, limitându-mă la a discuta aici doar despre tradiție și despre testul antichității ; menționez China doar ca exemplu al unei civilizații antice la care nu putem ajunge pășind pe puntea tradiției, cum este cazul Babilonului și al Egiptului. Herodot este o ființă umană, însă nu în același sens în care este om un chinez cu melon așezat vizavi de mine într-o ceainărie londoneză. Avem senzația că am ști cu certitudine cum se simțeau David și Isaia, certitudine care ne lipsește în cazul lui Li Hung Chang³⁶. Înseși păcatele care au pus stăpânire pe Elena din Troia sau pe Batșeba au devenit proverbiale pentru slăbiciunile și simțirile omenești și chiar pentru iertare. Virtuțile chinezului au în sine ceva terifiant. Aceasta este diferența creată de distrugerea și, respectiv, conservarea unei moșteniri istorice continue, precum aceea care unește Egiptul antic și Europa modernă. Dacă ne întrebăm cum era lumea pe care am moștenit-o și de ce numai

³⁶ Li Hung Chang (1823-1901), om de stat chinez. (N. red.)

anumite popoare și locuri par a-i aparține, suntem îndrumați spre faptul central al istoriei civilizate.

Acest centru era Mediterana ; nu doar o întindere de apă, ci o lume. O lume care împărtășea ceva din natura mării, întrucât se transforma tot mai mult într-un spațiu unificator, în care se întâlneau suvoaiele unor culturi stranie și foarte diverse. Nilul și Tibrul se varsă în Marea Mediterană ; tot astfel, egiptenii și etruscii au contribuit deopotrivă la civilizația mediteraneeană. Strălucirea mării celei mari s-a răspândit cu adevărat foarte departe, în inima uscatului, iar unitatea era resimțită de arabii solitari ai deșertului și de galii aflați dincolo de colinele Nordului. Edificarea graduală a unei culturi comune tuturor țărmurilor acestei mări interioare este principala caracteristică a Antichității. După cum se va vedea, aceasta va avea atât consecințe negative, cât și pozitive. Coexistau în acel *orbis terrarum* sau sferă pământescă extremele răului și ale pietății, rase contrastante și religii contradictorii. Era scena unei lupte nesfârșite între Asia și Europa, de la noaptea corăbiilor persane din Salamina și până la fuga vaselor turcești de la Lepanto. După cum se va sugera în mod special mai târziu, Mediterana a fost fundalul unui suprem conflict spiritual între două tipuri de păgânism, care se înfruntau în orașele latine și feniciene, în forul Romei și în piața publică a Cartaginei. Era lumea războiului și a păcii, a binelui și răului, lumea tuturor lucrurilor esențiale. Cu tot respectul cuvenit aztecilor și mongolilor din Orientul Îndepărtat, trebuie să admitem că aceștia nu au contat, istoric vorbind, la fel de mult ca tradiția mediteraneeană, a cărei însemnătate se menține și azi. Au existat, desigur, între ea și Orientul Îndepărtat culte interesante și cuceriri de diverse tipuri, relații mai mult sau mai puțin apropiate și, în funcție de această apropiere, mai mult sau mai puțin inteligibile pentru noi.

Persanii au venit călare să pună capăt Babilonului, iar nouă ni se relatează într-o poveste grecească despre cum au învățat acești barbari să tragă cu arcul și să spună adevărul. Grecul Alexandru cel Mare a mășăluit cu macedonenii lui spre Răsărit și a adus de acolo păsări ciudate, în culorile norilor din zori, flori și bijuterii stranii din grădinile și comorile unor regi fără nume. Islamul a înaintat spre Est în acea lume și a făcut-o astfel parțial imaginabilă pentru noi, el însuși născându-se într-o zonă aflată la marginea vechii, ancestralei noastre mări. În Evul Mediu, Imperiul Mongol și-a sporit maiestruozitatea, fără a-și pierde prin aceasta misterul ; tătarii au cucerit China, iar chinezii, se pare, nu le-au dat prea mare importanță. Toate aceste lucruri sunt în sine interesante, dar este imposibilă mutarea centrului de gravitație dinspre marea interioară a Europei spre teritoriile din inima Asiei. Într-un final, dacă nu ar exista în lume decât lucrurile spuse, făcute, scrise și construite pe pământurile din jurul Mediteranei, atunci ele tot ar rămâne cele mai vitale și mai valoroase aspecte ale lumii în care trăim. Odată cu răspândirea ei spre nord-vest, cultura sudică a dat naștere multor lucruri minunate, dintre care noi înșine suntem neîndoielnic cei mai minunați. Când ea s-a extins apoi spre colonii și spre noile țări, a rămas aceeași, în măsura în care și-a păstrat caracterul de cultură. Dar în jurul acelei mări micuțe, ca un lac, existau lucrurile ca atare, separate de toate extensiile, ecourile și comentariile lor ulterioare : Republica și Biserica, Biblia și poemele eroice, Islamul, Israelul și amintirea imperiilor pierdute, Aristotel și măsura tuturor lucrurilor. Fiindcă lumina dintâi aruncată asupra lumii acesteia este lumina adevărată, aceea în care pășim și în ziua de azi, și nu doar fulgerarea șovăielnică a unor stele stranii, am început acest capitol prin a nota unde anume

luminează ea pentru prima dată orașele cu turnuri din estul Mediteranei.

Așadar, deși Babilonul și Egiptul revendică un fel de drept primordial prin însăși natura lor familiară și tradițională, de enigme fascinante atât pentru noi, cât și pentru părinții noștri, totuși nu trebuie să ne imaginăm că ele au fost singurele civilizații vechi ale mării Sudului sau că lumea civilizată în ansamblul ei era doar sumeriană, semitică ori coptă, cu atât mai puțin asiatică sau africană. Cercetările autentice exaltă din ce în ce mai mult vechea civilizație europeană și, în special, pe aceea pe care o putem încă numi în mod vag grecească. Acest fapt trebuie înțeles în sensul în care grecii au existat anterior Greciei, tot așa cum în multe dintre mitologiile lor zeii au ființat înaintea zeilor. Insula Creta era centrul civilizației numite acum minoice, după acel Minos care dăinuie în vechi legende și al cărui labirint a fost descoperit, de fapt, de arheologia modernă. Această elaborată societate europeană, cu porturile, sistemele de canalizare și mașinăriile sale casnice, pare să se fi plecat în fața unei invazii a vecinilor din Nord, care au creat sau moștenit Elada cunoscută nouă din istorie. Însă acea perioadă timpurie nu s-a sfârșit înainte de a fi oferit daruri atât de mărețe, încât lumea se străduie de atunci în van să le egaleze, fie și numai prin plagiat.

Undeva de-a lungul coastei ioniene, de cealaltă parte a Cretei și a insulelor, se afla un fel de oraș pe care probabil că l-am putea numi sat ori cătun fortificat. Se chema Ilion, însă a ajuns să fie cunoscut drept Troia, iar numele nu-i va pieri nicicând de pe Pământ. Un poet, care se poate să fi fost cerșetor și precupeț de balade, care se poate să nu fi știut a scrie și a citi și care era descris tradițional ca fiind orb, a compus un poem despre grecii care au intrat în război cu acest oraș pentru a o recăpăta pe cea mai

frumoasă femeie din lume. Faptul că cea mai mândră femeie a lumii trăia chiar în acel orașel sună a legendă ; faptul că cel mai frumos poem din lume a fost scris de cineva care nu cunoștea decât proporțiile unor astfel de orașele este un fapt istoric. Se spune că poemul a apărut la sfârșitul acelei perioade și că acea cultură primitivă i-a dat naștere în timpul declinului său ; dacă așa este, atunci ne-am dori să fim martorii acelei culturi în perioada sa de apogeu. În orice caz, este adevărat că acest prim poem al nostru s-ar putea foarte bine să fie și ultimul. Ar putea fi ultimul și, totodată, primul cuvânt rostit de om despre soarta lui de muritor, văzută doar prin ochii săi muritori. Dacă lumea va deveni păgână și se va stinge, atunci ultimul om rămas în viață ar face bine să recite din *Iliada* și să-și dea sufletul.

Există, însă, în această măreață revelație umană a Antichității un alt element de mare importanță istorică, căruia eu cred că nu i s-a acordat locul cuvenit în istorie. Poetul și-a conceput opera în așa fel încât simpatia lui – și, cu certitudine, și aceea a cititorului – pare să fie mai curând de partea învinsului decât a învingătorului. Iar acest sentiment se dezvoltă în cadrul tradiției poetice, în pofida îndepărtării originii sale poetice în sine. În timpurile păgâne, Ahile avea un oarecare statut de semizeu, însă el dispare cu totul în epocile târzii. Hector, însă, crește în măreție odată cu trecerea vremurilor ; numele lui reapare ca nume al unui cavaler al Mesei Rotunde, iar sabia lui, spune legenda, ajunge în mâinile lui Roland, care lovește crunt în jurul lui cu arma lui Hector cel învins, în ruina și splendoarea de pe urmă a propriei sale înfrângerii. Numele anticipează toate bătăliile pierdute prin care aveau să treacă rasa și religia noastră, supraviețuirea în fața a o sută de înfrângerii care-i constituie triumful.

Povestea sfârșitului Troiei nu va avea sfârșit fiindcă ea se înalță mereu în vii ecouri, nemuritoare precum deznădejdea și speranța noastră. Rezistența Troiei a fost un fapt mărunț, care ar fi putut rămâne anonim pentru totdeauna. Troia căzând, însă, a fost prinsă într-o flacără și suspendată în momentul etern al anihilării ; și, pentru că focul a distrus-o, acel foc nu va fi niciodată supus distrugerii. Iar destinul cetății se reflectă în acela al eroului : aici găsim prima figură a Cavalerului, trasată în contururile arhaice ale unui crepuscul primordial. Există în titlul său nobiliar o coincidență profetică ; am vorbit despre cuvântul „cavalerism” și despre modul în care noțiunea pare a-i uni pe cal și pe călăreț. Ea este aproape anticipată în tunetul hexametrelor homerice și în cuvântul lung și săltăreț care încheie *Iliada* și reprezintă însăși uniunea căreia nu-i putem da alt nume decât *sfântul centaur al cavalerismului*. Însă mai există și alte motive pentru a-i conferi orașului sacru acest nume în această evocare a Antichității. Sfințenia unor astfel de orașe s-a întins ca focul de-a lungul coastelor și insulelor din nordul Mediteranei : cătunul înconjurat de ziduri înalte pentru care eroii și-au dat viața. Mica cetate a fost aceea care a dat naștere măreției cetățeanului. Elada, cu sutele ei de statui, nu a produs nimic mai impunător decât cea unică statuie mișcătoare, idealul omului care se conduce singur. Elada celor o sută de statui a fost legendă și literatură, iar labirintul micilor națiuni fortificate răsună de plânsul Troiei.

O legendă mai târzie, un gând ulterior, dar nu întâmplător, spune că soldații răătăciți ai Troiei au fondat o republică pe țărmul italian. Această origine a virtuții republicane este, în spiritul ei, adevărată. Strălucea precum scutul lui Hector, sfidând Asia și Africa, un mister al onoarei, care nu se născuse din mândria Babilonului sau a Egiptului, până când a fost deschisă calea luminii unei

zile noi prin avântul acvilelor și rostirea numelui : numele venit ca tunetul când lumea a deschis ochii în fața Romei.

IV. DUMNEZEU ȘI RELIGIA COMPARATĂ

Un profesor universitar care m-a însoțit odată printre fundațiile romane ale unui vechi oraș britanic a spus ceva care îmi pare a fi o satiră la adresa multor altor profesori. Este posibil ca el să fi sesizat gluma, în pofida seriozității lui de fier, și se poate sau nu să-și fi dat seama că gluma se îndrepta împotriva unei mari părți din ceea ce considerăm a fi religie comparată. Îi arătasem o sculptură a discului solar, cu obișnuitul său halou de raze, dar cu diferența că figura prezentă în disc nu era aceea a lui Apollo adolescent, ci avea o barbă de Neptun sau Jupiter. „Da”, a spus el cu o anumită precizie delicată, „se presupune că este o reprezentare a zeului local Sulis. Cei mai apreciați dintre experți îl identifică pe Sulis cu Minerva, însă această sculptură este invocată pentru a demonstra că identificarea nu este completă.”

Iată ceea ce numesc un eufemism puternic. Lumea modernă este mai nebună decât toate satirele la adresa ei ; cu mult timp în urmă, domnul Belloc³⁷ și-a pus burlescul *don* să declare că cercetări recente au dovedit că un bust al Ariadnei era, de fapt, al unui Silen, lucru care se potrivește cu înfățișarea Minervei drept Femeia cu Barbă a domnului Barnum. Doar că ambele sunt foarte asemănătoare cu multe identificări realizate de „cei mai

³⁷ Joseph Hilaire Pierre René Belloc (1870-1953), scriitor, orator, poet, autor satiric, om de literă, istoric și activist politic anglo-francez. Notabil pentru credința sa catolică și pentru colaborarea cu autorul.

apreciați experți” în domeniul religiei comparate, iar când convingerile catolice sunt echivalate cu diverse mituri nebunești, eu nu râd, nu blestem și nu mă comport nepotrivit, ci mă limitez la a spune cuviincios că identificarea nu este completă.

În tinerețea mea, termenul „Religia Umanității” îi era aplicat în mod obișnuit pozitivismului, teoriei aceloră dintre raționaliști care venerau colectivitatea umană ca Ființă Supremă. Chiar din vremea tinereții mele am remarcat ușoara ciudățenie a actului de a disprețui și respinge doctrina Treimii ca fiind o contradicție mistică și chiar maniacală, pentru a ni se cere apoi să adorăm o zeităate care înseamnă o sută de milioane de persoane într-un singur Dumnezeu, fără a-i confunda pe indivizi și fără a diviza substanța divină.

Însă mai există o entitate mai mult sau mai puțin definibilă și mult mai ușor de imaginat decât idolul monstruos și cu multe capete al omenirii, iar aceasta poate fi numită, cu îndreptățire și în termeni mult mai rezonabili, religia umanității. Într-adevăr, omul nu este idol, ci, aproape în toate cazurile, este un idolatru. În foarte numeroasele idolatrii ale omenirii se află ceva care, în multe sensuri, este mai omenesc și mai înduioșător decât în abstracțiunile metafizice moderne. Dacă un zeu asiatic are trei capete și șapte brațe, cel puțin există aici ideea că o încarnare materială ne aduce mai aproape de o putere necunoscută, că nu ne îndepărtează de ea. Însă dacă prietenii noștri Brown, Jones și Robinson ieșiți la o plimbare duminicală, s-ar transforma și amalgama sub ochii noștri într-un idol asiatic, atunci cu siguranță că ei ne-ar părea mai îndepărtați. Dacă brațele lui Brown și picioarele lui Robinson s-ar mișca pe același trup compozit, ni s-ar părea că ne transmit întrucâtva un trist rămas-bun. În cazul în care capetele a trei domni ar

apărea, zâmbitoare, pe același gât, am ezita până și privitor la numele cu care să ne adresăm noului și oarecum anormalului nostru prieten. Există în idolul-cu-multe-capete-și-multe-brațe al Orientului un anumit sens al misterelor care devin inteligibile cel puțin parțial, al forțelor amorfe ale naturii care prind formă, întunecată, dar palpabilă ; însă lucrurile stau așa numai în cazul zeului multiform, nu și în privința omului multiform. Ființele umane își pierd din umanitate prin diminuarea gradului de separare dintre ele ; am putea spune că devin mai puțin umane când sunt mai puțin singuratice. Își pierd din inteligibilitate pe măsură ce scade gradul de izolare ; am putea spune, și ar fi riguros adevărat, că sunt mai departe de noi cu cât se află mai aproape. Soiul acesta de religie umanitaristă a selectat și epurat cu grijă o carte de imnuri etice, pe principiul păstrării tuturor aspectelor umane și al eliminării tuturor celor divine. Una dintre consecințe a fost apariția următorului imn în formă corijată : „Omenire, mai aproape de Tine, mai aproape de Tine”. Întotdeauna mi-a sugerat senzația de mâner de la metrou când este înghesuală. Însă este straniu și minunat cât de îndepărtate pot apărea sufletele oamenilor când trupurile lor sunt atât de apropiate.

Unitatea umană abordată aici nu trebuie confundată cu monotonia și cu spiritul gregar industrial modern, care înseamnă, de fapt, îngrămădire, și nu comuniune. Există un lucru spre care grupurile umane independente și chiar indivizii umani independenți de pretutindeni au înclinat dintotdeauna, dintr-un instinct care poate fi considerat în mod justificat drept omenesc. Ca toate lucrurile omenești sănătoase, și acesta variază foarte mult, în limitele unui tipar general, pentru că este caracteristic pentru tot ce ține de vechiul tărâm al libertății care se întinde înaintea și în jurul orașului industrial servil. Industrialismul se

mândrește, de fapt, cu tiparul unic al tuturor produselor sale ; se laudă că oamenii din Jamaica sau din Japonia rup același sigiliu și beau același whiskey prost, că un om de la Polul Nord și altul de la Polul Sud s-ar putea să recunoască același nivel de optimism pe aceeași conservă dubioasă de somon. Însă vinul, darul zeilor către oameni, diferă cu fiecare vale și podgorie și se transformă într-o sută de vinuri, fără să ne amintească vreodată de whiskey ; brânzeturile se schimbă de la regiune la regiune fără ca noi să uităm diferența dintre cretă și brânză.³⁸ Prin urmare, când vorbim despre astfel de lucruri trebuie să admitem că există, fără îndoială, diferențe foarte ample. Cu toate acestea, voi susține aici că este vorba de un singur lucru. Voi susține că mare parte din angoasa modernă provine din faptul că nu i s-a sesizat natura unitară. Voi avansa teza conform căreia, înainte de orice discuție despre religia comparată și întemeietorii religioși ai lumii, prima necesitate este ca acest lucru să fie recunoscut ca întreg, drept ceva aproape înăscut și normal pentru marea comunitate pe care o numim omenire. Acest lucru este păgânismul, iar eu îmi propun să demonstrez, în paginile care urmează, că el este singurul rival adevărat al Bisericii lui Hristos.

Religia comparată este, într-adevăr, cât se poate de comparativă, adică este atât de mult o chestiune de grad, distanță și diferență, încât are doar un succes comparabil când încearcă să compare. Dacă ajungem să o examinăm îndeaproape, descoperim că ea compară lucruri care sunt, de fapt, incomparabile. Ne-am obișnuit să vedem tabele sau cataloage în care marile religii ale lumii apar în coloane paralele și ne imaginăm că ele sunt chiar paralele.

³⁸ Joc de cuvinte intraductibil : *different as chalk and cheese* (en. în original) înseamnă, literalmente, „diferit ca brânza de cretă”, cu același sens ca expresia românească „diferit ca de la cer la pământ”.

Ne-am obișnuit să vedem înșirate toate numele marilor întemeietori religioși : Hristos, Mahomed, Buda, Confucius. În realitate, însă, acesta este doar un truc, o altă iluzie optică prin care obiectele, oricare ar fi ele, pot fi puse într-o relație anume prin schimbarea perspectivei. Religiile și întemeietorii lor – sau, mai degrabă, aceia pe care alegem să îi introducem în această categorie – nu prezintă, de fapt, nicio trăsătură comună. Iluzia provine parțial din faptul că, în listă, islamismul îi urmează imediat creștinismului, întrucât așa s-a și întâmplat, iar islamismul era, în mare măsură, o imitație a creștinismului. Însă celelalte religii orientale – sau ceea ce definim noi ca fiind religie orientală – nu numai că nu se aseamănă cu Biserica, dar nu seamănă nici una cu alta. Când ajungem la sfârșitul listei, la confucianism, ne găsim în fața a ceva care aparține unei lumi total diferite din punct de veder conceptual. Comparația între religiile creștină și confucianistă este ca aceea între un teist și un *gentleman* englez sau ca întrebarea dacă un om crede în nemurire ori este sută la sută american. Confucianismul se poate să fie o civilizație, dar religie nu este.

De fapt, Biserica este prea unică pentru a-și demonstra unicitatea ; cea mai populară și mai facilă manieră de a demonstra aceasta este prin intermediul paralelismului, însă în acest caz nu există așa ceva. Prin urmare, nu este ușoară demascarea erorii prin care se creează o falsă clasificare în scopul de a sufoca un lucru unic când acesta este cu adevărat astfel. Dat fiind că nu apar nicăieri două fapte identice, nu există nicăieri nici două erori identice. Voi lua în considerare cel mai apropiat aspect de acest fenomen social, atât de solitar, pentru a arăta cum este el sufocat și asimilat. Îmi imaginez că cei mai mulți dintre noi ar fi de acord că situația evreilor are un caracter neobișnuit și unic. Nu există o altă națiune internațională,

în accepțiunea evreiască ; o cultură străveche, risipită în țări diferite, totuși distinctă și indestructibilă. Problema aceasta seamănă cu încercarea de realizare a unei liste a națiunilor nomade în scopul de a atenua strania solitudine a evreilor. Ar fi și destul de ușor de realizat, prin același proces de plasare în punctul de origine a unei aproximări plauzibile, continuată prin deriva în direcții total diferite, incluse și ele cumva pentru completarea listei. Astfel, în noua listă a națiunilor nomade, evreii ar fi urmați de ȝigani, care cel puțin sunt într-adevăr nomazi, dacă națiune nu sunt. Apoi profesorul specializat în noua știință a nomadismului comparativ ar putea trece cu ușurință la ceva distinct, chiar dacă foarte distinct. Ar putea comenta peregrinările aventuroase ale englezilor, care și-au împrăștiat coloniile peste mări și țări, și i-ar putea numi și pe aceștia nomazi. Este foarte adevărat că mulți englezi par să fie ciudat de neliniștiți la ei acasă. Foarte adevărat este și că nu toți, părăsindu-și țara, i-au făcut acesteia un bine. În clipa în care pomenim imperiul rătăcitor al englezilor trebuie să adăugăm și straniul imperiu în exil al irlandezilor pentru că un fapt curios, observabil în literatura noastră imperială, este că ubicuitatea și neliniștea care demonstrează inițiativa și triumful englezești dovedesc futilitatea și eșecul irlandeze. După aceea, profesorul de nomadism ar privi meditativ în jur și și-ar aminti că recent s-a vorbit mult despre chelnerii, bărbierii și funcționarii germani, într-un cuvânt, despre germanii care se naturalizează în Anglia, în Statele Unite și în republicile sud-americane. Ei ar deveni astfel a cincea rasă nomadă, iar termenii *wanderlust*³⁹ și „popoare rătăcitoare”⁴⁰ ar fi foarte utile în acest context. Există chiar istorici care au explicat cruciadele prin sugestia că germanii au fost depistați vagabondând (cum ar spune

³⁹ „Plăcere de a călători”, „dor de ducă” (germ. în original).

poliția) printr-o zonă care întâmplător se învecina cu Palestina. Apoi profesorul, simțind că se apropie de final, ar face un ultim salt disperat. Și-ar aduce aminte de faptul că armata franceză a capturat aproape toate capitalele europene și că a mărsăluit prin nenumăratele pământuri cucerite sub Carol cel Mare sau Napoleon, iar aceasta ar însemna *wanderlust* și ar fi nota definitorie a unei rase nomade. În acest mod, el ar avea șase națiuni nomade compacte și complete și ar simți că evreii nu mai constituie un fel de misterioasă și chiar mistică excepție. Însă oamenii cu mai mult bun-simț și-ar da, probabil, seama că profesorul a extins nomadismul, doar prin extinderea sensului său, atât de mult, încât termenul nu mai are acum niciun sens. Este foarte adevărat că soldații francezi au desfășurat unele dintre cele mai reușite marșuri din toată istoria militară. Însă la fel de adevărat – și mult mai axiomatic – este că, dacă nici țărani francezi nu constituie o entitate bine stabilită, atunci așa ceva nu există pe lume ; sau, cu alte cuvinte, dacă și ei sunt nomazi, atunci altfel de oameni nici nu există.

S-a încercat acest truc în cazul religiei comparate și al fondatorilor religioși ai lumii, cu toții înșirați într-o listă respectabilă. S-a dorit, astfel, clasificarea lui Isus așa cum i-ar clasifica profesorul nostru pe evrei, prin inventarea unei noi clase dedicate lui și prin completarea acesteia cu expediente și cu copii de gradul al doilea. Nu vreau să spun că aceste alte lucruri nu sunt adesea mărețe în propria natură și clasă. Confucianismul și budismul sunt lucruri mărețe, dar nu este justificat să le numim biserici, tot așa cum francezii și englezii sunt popoare mari, dar este o prostie să le numim nomade. Există câteva puncte de similitudine între creștinism și imitația lui islamică ; se

⁴⁰ Termenul se referă la migrațiile în masă ale triburilor germanice spre vestul Europei în secolele IV-VIII d.H.

găsesc, la drept vorbind, puncte de similitudine și între evrei și țigani. Însă listele sunt alcătuite din orice lucru aflat la îndemână și care poate fi plasat în același catalog, fără a face parte din aceeași categorie.

În această schiță a istoriei religioase îmi propun, cu toată decența și deferența față de aceia care sunt mult mai învățați ca mine, să evit și să ignor metoda modernă de clasificare, una care mai mult falsifică faptele istorice. Voi oferi aici o clasificare alternativă a religiei sau religiilor, care, cred eu, se va constata că acoperă toate faptele și, ceea ce este la fel de important aici, toate fanteziile. În loc de a separa religiile geografic și, cum ar veni, vertical, în creștinism, islamism, brahmanism, budism și așa mai departe, le voi separa psihologic și, într-un anumit sens, orizontal, în straturi de elemente și influențe spirituale care coexistă uneori într-o singură țară sau chiar într-un singur om. Lăsând pentru moment Biserica la o parte, aş înclina spre separarea religiei naturale a întregii omenirii în categorii cum ar fi : Dumnezeu, zeii, demonii, filosofii. Cred că o atare clasificare ne va ajuta cu mult mai mult succes să punem ordine în experiențele spirituale ale oamenilor, spre deosebire de activitatea tradițională de comparare a religiilor, și că multe figuri faimoase, clasate doar forțat în sistemul celălalt, își vor găsi astfel locul firesc. Întrucât voi utiliza aceste titluri și acești termeni de mai multe ori în narațiune și la modul aluziv, ar fi bine să definesc, în această etapă, ce vreau să reprezinte. Voi începe cu cel dintâi, cel mai simplu și cel mai sublim, în capitolul de față.

Pentru a examina elementele umanității păgâne, trebuie să începem prin încercarea de a descrie indescrisibilul. Mulți trec peste dificultatea acestei descrieri folosind tertipul negării sau, cel puțin, al ignorării, însă esența este că acest lucru nu a fost niciodată eliminat complet, chiar și când a fost ignorat. Acești oameni sunt obsedați de

monomania lor evoluționistă, care spune că fiecare lucru mare se dezvoltă dintr-o sămânță sau din ceva mai mic decât el. Ei par să uite că fiecare sămânță provine de la un copac sau din ceva mai mare decât ea. Există un teren foarte propice pentru presupunerea că religia nu și-a avut originea într-un detaliu, uitat pentru că era prea mic pentru a fi urmărit. Este mult mai probabil că această idee a fost abandonată pentru că era prea mare pentru a fi stăpânită. Există motive foarte bune pentru a presupune că mulți oameni au început într-adevăr cu noțiunea simplă, dar covârșitoare a unui singur Dumnezeu care domnește peste toate, pentru a regresa apoi în ocupații precum venerarea demonilor, aproape într-un fel de tainică risipire. Ce-i drept, se constată adesea că până și analiza credințelor primitive, de care studenții la folclor sunt atât de atașați, susține o atare perspectivă. Se descoperă că unii dintre cei mai grosolani sălbatici, primitivi în toate sensurile în care antropologii utilizează acest termen, aborigenii australieni, de exemplu, practică un monoteism pur de un înalt standard moral. Un misionar le predica membrilor unui foarte sălbatic trib politeist, care îi împărtășiseră toate poveștile lor politeiste, și le vorbea la rândul său despre existența unui singur Dumnezeu bun, care este spirit și care îi judecă pe oameni după criterii spirituale. Și, dintr-o dată, în rândul acelor barbari impasibili s-a iscat un freamăt de emoție, cum se întâmplă atunci când cineva dezvăluie un secret, și au strigat unul către altul : „Atahocan ! Vorbește de Atahocan !”

Probabil că pentru acei politeiști era o chestiune de politețe – și chiar de decență – să nu vorbească despre Atahocan. Poate că numele lui Atahocan nu era atât de adaptat precum unele dintre numele noastre pentru a face obiectul unui discurs religios direct și solemn, însă multe alte forțe sociale disimulează și confundă mereu aceste

idei simple. Este posibil ca bătrânul zeu să fi reprezentat o moralitate învechită, considerată agasantă în momentele mai expansive ; este posibil ca relația cu demonii să fi fost mai la modă printre oamenii de frunte din trib, cum este cazul tendinței spiritualiste moderne. Oricum, există nenumărate exemple similare. Toate dau mărturie despre psihologia inconfundabilă a lucrului luat de bun, diferențiat de lucrul despre care se vorbește. Un exemplu izbitor apare într-o poveste culeasă cuvânt cu cuvânt de la un indian din California, care începe cu o savuroasă și sentimentală legendă literară : „Soarele este tatăl și stăpânul cerurilor. El este căpetenia cea mare. Luna este soția lui, iar stelele sunt copiii lor” și așa mai departe ; se deapănă o poveste extrem de ingenioasă și de complicată, în mijlocul căreia o paranteză bruscă spune că soarele și luna trebuie să facă un anumit lucru pentru că „așa poruncește Marele Spirit, care trăiește deasupra tuturor câte sunt”. Exact aceasta este atitudinea majorității păgânilor față de Dumnezeu. El este ceva asumat, uitat și reamintit accidental, deprindere care este posibil să nu fie specifică doar păgânilor. Amintirea zeității superioare apare uneori la clasele cu moralitate superioară și se învâluie într-un fel de mister. Însă întotdeauna, după cum s-a spus pe drept cuvânt, primitivul este vorbăreț cu privire la mitologia lui și taciturn relativ la religie. Sălbaticii australieni prezintă o lume cu susul în jos, pe care anticii s-ar fi putut să o considere cu adevărat demnă de antipozi. Primitivul care crede că este normal să debiteze la întâmplare nimicuri pentru a fi sociabil, precum povestea că soarele și luna sunt jumătățile unui copil tăiat în două, sau care se apucă de flecărit despre vaca imensă care dă ploaie când este mulsă se va retrage pe urmă în peșteri tainice, închise pentru femei și albi, temple ale teribilei

inițieri, unde, în tunet de *bullroarer*⁴¹ și în stropii de sânge sacrificial, preotul șoptește secretele finale, cunoscute doar inițiaților : cinste dai, cinste găsești, un pic de bunătate nu strică nimănui, toți oamenii sunt frați și există un singur Dumnezeu, Tatăl Atotputernic, făcătorul tuturor văzutelor și nevăzutelor.

Cu alte cuvinte, ne aflăm în fața unui fapt curios din istoria religiilor, și anume că sălbaticul pare să etaleze toate aspectele extrem de respingătoare și imposibile ale credinței lui și să le disimuleze pe cele foarte rezonabile și lăudabile. Însă explicația rezidă în aceea că ele nu sunt, în acest sens, părți ale credinței lui sau, cel puțin, nu aparțin aceluiași tip de credință. Miturile sunt doar povești bombastice, chiar dacă umflate până la cer ori cât ploaia tropicală sau cât un torent. Misterele sunt povești adevărate și sunt considerate secrete pentru a putea fi luate în serios. Într-adevăr, ne este mult mai ușor să uităm că există emoție în teism. Un roman ale cărui personaje s-ar dovedi, în cele din urmă, a fi fost unul singur ar fi cu siguranță senzațional. Tot așa ar fi și ideea că soarele, copacii și râurile sunt măști ale unui singur zeu, nu ale mai multora. Dar, vai !, la fel de ușor este să îl luăm pe Atahocan de bun. Fie că i se permite să se dizolve în platitudine, fie că se menține senzațional prin păstrarea secretului său, este clar că Atahocan rămâne pentru totdeauna ori vechi truism, ori tradiție arhaică. Nimic nu demonstrează că el este un produs perfecționat al simplei mitologii și totul arată că o precede. Este venerat de triburile cele mai rudimentare, care nu cunosc noțiunea de fantomă sau de ofrandă mortuară, nici vreuna dintre complicațiile în care au căutat Herbert Spencer și Grant

⁴¹ Instrument muzical ritualic, compus dintr-o bucată de lemn prinsă de o coardă sau curea ; produce un sunet foarte puternic când este învârtit în aer.

Allen originea celei mai simple idei dintre toate. Orice altceva să fi existat, însă Evoluția Ideii de Dumnezeu nu a existat niciodată. Ideea a fost disimulată, evitată, aproape uitată ; a fost chiar îndepărtată prin explicații, dar nu a fost vreodată transformată.

Nu sunt puține indiciile acestei schimbări și în alte locuri. Ea este sugerată, de exemplu, de faptul că până și politeismul pare adesea combinația mai multor monoteisme. Un zeu care stăpânește pământul și cerul și toate stelele cât timp trăiește în văișoara lui va câștiga numai o demnitate minoră pe Muntele Olimp. Ca multe alte națiuni mici contopite într-un mare imperiu, el renunță la universalitatea locală pentru a se supune apoi limitării universale. Însuși numele lui Pan sugerează că el a devenit din zeul lumii un zeu al pădurii. Numele lui Jupiter în sine este aproape o traducere păgână a cuvintelor „Tatăl nostru, care ești în ceruri”. Așa cum cerul îl simbolizează pe Înaltul Tată, tot astfel pe Muma cea Mare o numim încă Muma-Pământ. Demetra, Ceres și Cybele dau adeseori impresia că sunt în stare să preia toate atribuțiile condiției zeiești, astfel încât oamenii să nu mai aibă nevoie de alți zei. Probabilitatea ca foarte mulți oameni să nu fi avut alți zei decât unul dintre aceștia, venerat pe post de creator universal, este rezonabil de mare.

Se pare că în cuprinsul unora dintre cele mai vaste și populate zone ale lumii, cum ar fi China, ideea mai simplă a Înaltului Tată nu a fost niciodată foarte mult complicată de cultele rivale, deși ea însăși se poate să fi încetat, într-un anume sens, să reprezinte un cult. Se pare că cei mai apreciați experți consideră despre confucianism că, deși este întrucâtva agnostic, nu contrazice vechiul teism în mod direct, tocmai pentru că acesta devenise destul de vag. Este un teism în care Dumnezeu se numește Cer, ca în situația persoanelor politicoase tentate să înjure prin

saloane. Dar Cerul este încă deasupra, chiar dacă foarte îndepărtat. Avem imaginea completă a unui adevăr simplu care s-a retras până s-a pierdut în depărtare, însă fără a-și pierde astfel și valoarea. Această expresie ar fi suficientă pentru a ne readuce la aceeași idee chiar și în cazul mitologiei păgâne occidentale. În toate miturile misterioase și pline de imaginație despre despărțirea cerului de pământ există cu certitudine ceva din însăși noțiunea retragerii unei puteri superioare. Ni se spune într-o sută de feluri că pământul și cerul au fost cândva iubiți sau că au fost odinioară unul, până când o creatură insolentă, adesea un copil ingrat, i-a separat cu violență, și că lumea s-a ridicat pe un abis, în urma divizării și despărțirii. Una dintre cele mai vulgare versiuni se datorează civilizației grecești și ia forma mitului lui Uranus și Saturn, iar una dintre cele mai fermecătoare le aparține unor negri primitivi, care spun că o mică plantă de piper a crescut din ce în ce mai mare, până a ridicat cerul întreg, ca pe un capac. Frumoasă viziune barbară asupra zorilor pentru câțiva pictori de-ai noștri care iubesc amurgul tropical ! Voi vorbi în altă secțiune a cărții despre mituri și despre explicațiile extrem de fabuloase oferite de oamenii moderni, acum sunt nevoit să consider că mitologia, în majoritatea ei, se situează pe un plan diferit și mai superficial. Însă în viziunea primară a ruperii lumii unitare în două există cu siguranță ceva care aparține mai mult categoriei ideilor fundamentale. În ceea ce privește sensul acesteia, omul va învăța mult mai mult despre ea stând pur și simplu întins pe spate în câmp și privind cerul, decât citind toate bibliotecile de folclor, chiar și pe cele mai erudite și mai valoroase dintre acestea. Doar așa va putea cunoaște semnificația unor afirmații de genul aceloră că bolta cerească ar trebui să fie mai aproape de noi, că poate așa era cândva, că ea nu este doar un element

străin și abisal, ci că s-a despărțit cumva de noi și ne spune rămas-bun. Se va însinua în mintea lui sugestia ciudată că, în cele din urmă, creatorul de mituri nu era doar un neghiob sau idiotul satului când se gândea că este în stare să taie norii ca pe o prăjitură, ci era mai profund decât îi consideră modernii pe troglodiți ; că se conturează posibilitatea ca Thomas Hood să nu fi vorbit ca un troglodit când spunea că, pe măsură ce trece timpul, doar vârfurile copacilor îi mai spun că se află mai departe de Rai decât în copilărie.⁴² Însă, în orice caz, legenda lui Uranus, Stăpânul Cerului, detronat de Saturn, Spiritul Timpului, ar însemna ceva pentru autorul aceluia poem. Ar însemna, printre altele, izgonirea paternității originare. Însăși noțiunea că există zei înaintea zeilor conține ideea de Dumnezeu. Toate aluziile la acea ordine străveche includ conceptul unei mărețe simplități. Sugestia este susținută de procesul de propagare observabil în epocile istorice. Zeii, semizeii și eroii se înmulțesc ca iepurii chiar sub ochii noștri și ne sugerează posibilitatea ca familia să fi avut un întemeietor unic ; mitologia devine din ce în ce mai complicată, iar complicația în sine inspiră gândul că la început era mai simplă. Prin urmare, chiar și din perspectiva dovezilor externe, din categoria acelorora denumite științifice, există argumente foarte bune în sprijinul ideii că omul a început cu monoteismul, înainte ca acesta să se fi dezvoltat sau să fi degenerat în politeism. Însă pe mine mă preocupă mai degrabă un adevăr intern, decât unul extern, și, după cum am spus deja, el este aproape indescriptibil. Trebuie să vorbim despre un lucru al cărui miez este că oamenii nu vorbeau de el ; nu avem doar de tradus dintr-o limbă sau vorbire ciudate, ci dintr-o stranie tăcere.

Întrezăresc o implicație imensă a politeismului și păgânismului în ansamblu. Bănuiesc că avem doar indicii

⁴² Aluzie la poemul *I Remember, I Remember* al autorului menționat.

presărate ici și colo, în credințele primitive sau în originile grecești. Nu este exact ce înțelegem noi prin prezența lui Dumnezeu ; într-un anumit sens, ea s-ar putea defini mai autentic drept absență a Lui. Dar absența nu semnifică non-existența ; dacă un bărbat închină în cinstea prietenilor absenți, nu înseamnă că prietenia lipsește cu totul din viața lui. Este un vid, dar nu o negație ; este ceva pozitiv, ca un scaun liber. Ar fi o exagerare să spunem că păgânul vedea mai sus de Olimp un tron gol. Mai aproape de adevăr ar fi să apelăm la imagistica colosală a Vechiului Testament, în care profetul îl vedea pe Dumnezeu din spate, de parcă o prezență incomensurabilă și-ar fi întors fața de la lume. Cu toate acestea, sensul va fi din nou ratat dacă se presupune că este ceva la fel de conștient și de viu precum monoteismul lui Moise și al poporului său. Nu vreau să spun că popoarele păgâne erau câtuși de puțin copleșite de această idee numai pentru că ea este copleșitoare. Dimpotrivă, ideea era atât de mare, încât o purtau cu ușurință, așa cum noi toți purtăm greutatea cerului. Privind insistent un amănunt oarecare, cum ar fi o pasăre sau un nor, ignorăm îngrozitorul fundal albastru ; neglijăm cerul. Îl simțim ca nimic tocmai pentru că se năpustește asupra noastră cu o forță aneantizantă. Un lucru de acest gen poate fi doar o impresie, și una destul de subtilă, dar pentru mine constituie amprenta foarte puternică lăsată de literatura și religia păgâne. Repet : este absența prezenței lui Dumnezeu, în sensul special al Sfintelor noastre Taine. Există, însă, și prezența absenței lui Dumnezeu, într-un sens extrem de real. Simțim aceasta în tristețea insondabilă a poeziei păgâne, pentru că eu mă îndoiesc că s-a aflat vreodată, în toată minunata omenire a Antichității, un om mai fericit decât Sfântul Francisc. O simțim în legenda unei Epoci de Aur și, din nou, în presupunerea vagă că zeii înșiși sunt, în fond, asociați cu

altceva, chiar și atunci când Zeul Necunoscut se va fi estompat și va fi devenit una dintre Parce. Mai presus de toate, o simțim în acele clipe nemuritoare în care literatura păgână pare să revină la o Antichitate mai inocentă și să vorbească pe un ton mai direct, astfel încât niciun cuvânt nu este demn de ea, cu excepția propriului nostru cuvânt monoteist. Nu putem spune decât „Dumnezeu” într-o frază ca aceea prin care Socrate își lua rămas-bun de la judecătorii săi : „Acum este ora să ne despărțim, eu ca să mor, voi ca să trăiți. Care dintre noi pășește spre lucru mai bun, nimeni nu știe, în afară de Zeu.” Alt cuvânt nu putem folosi nici pentru cele mai bune momente ale lui Marc Aureliu : „Cum pot ei vorbi despre iubita cetate Cecrops, iar tu nu poți glăsuși despre îndrăgita cetate a lui Dumnezeu ? „ Nu putem spune decât „Dumnezeu” în puternicul vers prin care Virgiliu se adresează tuturor acelor care suferă cu strigătul autentic al creștinului de dinainte de Hristos : „O, voi, care ați îndurat lucruri mai îngrozitoare, Dumnezeu va pune capăt și acestuia !”

Pe scurt, este sentimentul că există ceva superior zeilor și care, fiind mai înalt decât aceștia, este cu atât mai îndepărtat. Nici măcar Virgiliu nu ar fi putut dezlega enigma și paradoxul celeilalte divinități, care este atât mai înaltă, cât și mai apropiată.

Pentru păgâni, divinitatea autentică era foarte îndepărtată, în așa mare măsură încât era tot mai mult alungată din cugetele lor. Avea din ce în ce mai puțină legătură cu simpla mitologie despre care voi scrie mai târziu. Însă chiar și în această situație se manifesta un fel de recunoaștere tacită a intangibilei sale purități, dacă luăm în considerare ceea ce agreează majoritatea mitologiilor. Așa cum evreii nu o înjoseau prin imagini, tot astfel grecii nu au degradat-o nici măcar prin imaginație. Pe când zeii erau rememorați tot mai mult doar prin

farsele și depravările lor, se producea astfel o mișcare de relativă reverență. Uitarea lui Dumnezeu era un act de pietate. Cu alte cuvinte, ceva din întreaga atmosferă a epocii sugerează că oamenii acceptaseră un nivel inferior și că realizau, totuși, acest lucru numai pe jumătate. Este greu de găsit cuvinte pentru astfel de concepte, însă ne stă la dispoziție singurul cu adevărat just. Acești oameni erau conștienți de Cădere și dacă nu erau conștienți de nimic altceva, iar acesta este un fapt valabil pentru orice comunitate păgână. Cei căzuți se poate să-și amintească căderea, chiar dacă nu mai țin minte înălțimea. O astfel de lacună chinuitoare sau de hiatus al memoriei se află în fundalul tuturor trăirilor păgâne. Există o capacitate de moment de a ne aminti că uităm, iar cele mai ignorante ființe umane știu, după cum arată Pământul, că au uitat de Rai. Rămâne adevărat faptul că până și acești oameni aveau momente în care se auzeau vorbind într-o limbă mai simplă, ca în amintirile din copilărie ; erau momente în care romanii, asemenea lui Virgiliu în versul deja citat, își tăiau drum cu lovitura de sabie a poeziei prin hățișul mitologiilor, când gloata pestriță de zei și zeițe dispărea dintr-o dată din vedere și când Tatăl-Cer se afla singur în ceruri.

Acest ultim exemplu este foarte relevant pentru următoarea etapă a procesului. O lumină albă, ca a unei dimineți pierdute, încă stăruie pe figura lui Jupiter, a lui Pan sau a bătrânului Apollo ; după cum am observat deja, este foarte posibil ca fiecare să fi fost cândva o divinitate solitară, ca Iehova sau Allah. Ei și-au pierdut progresiv universalitatea singuratică, într-un mod pe care este foarte necesar să îl notăm aici, un proces de amalgamare asemănător cu ceea ce se va numi ulterior sincretism. Întreaga lume păgână s-a apucat să-și construiască un panteon. Au primit în el tot mai mulți zei, nu doar pe ai

grecilor, ci și pe ai barbarilor ; nu doar din Europa, ci și din Asia și Africa. Cu cât mai mulți, cu-atât mai mare veselia, deși unii dintre zeii asiatici și africani nu erau foarte veseli. Păgânii i-au primit pe tronuri la fel de înalte ca ale zeilor proprii și, uneori, i-au identificat cu aceștia. Se poate ca ei să fi privit acest lucru drept o îmbogățire a vieții lor religioase, însă, de fapt, a însemnat pierderea totală a tot ceea ce numim acum religie. A însemnat că străvechea lumină a simplității, care avea un singur izvor, ca soarele, s-a pierdut în cele din urmă printre fascicule orbitoare de lumini și culori contradictorii. Dumnezeu a fost, cu adevărat, sacrificat zeilor ; în sensul propriu al acestei expresii obraznice, zeii l-au dovedit prin numărul lor.

Prin urmare, politeismul era, de fapt, un fel de punere în comun a resurselor, în accepțiunea în care păgânii consimțiseră la contopirea religiilor lor. Este o chestiune foarte importantă în multe controverse, antice și moderne. A spune că zeul străin poate fi la fel de bun ca al nostru este considerată o dovadă a spiritului liberal și iluminat ; indubitabil că păgânii credeau că sunt foarte liberali și iluminați când acceptau să adauge la panteonul cetății sau al căminului vreun sălbatic și fantastic Dionysos coborând din munți ori vreun Pan zdrențaros și rural, ieșit pe furiș din pădure. Însă tocmai prin amploarea acestor idei și-a pierdut politeismul cel mai generos concept dintre toate, acela al paternității care unifică lumea. Contrariul este la fel de adevărat. Neîndoielnic că acei demodați ai Antichității care se agățau de statuile lor solitare și de unicele lor nume sacre erau considerați sălbatici superstițioși, obscuranțiști și paseiști. Însă acești sălbatici superstițioși păstrau în acest fel ceva mult mai asemănător forței cosmice, așa cum o concep filosofia sau chiar știința. Acest paradox, prin care reacționarul grosolan devenea un fel de progresist profetic, are o

consecință foarte pertinentă. Într-un sens pur istoric, separat de orice alte controverse din aceeași familie, el aruncă lumină, una singulară și stabilă, care strălucește de la începuturi asupra unui mic popor singuratic. În acest paradox rezidă, ca într-o enigmă religioasă a cărei soluție rămâne ascunsă timp de sute de ani, misiunea și semnificația evreilor.

În acest sens este adevărat, din punct de vedere uman, că lumea îl datorează pe Dumnezeu evreilor. Datorează acest adevăr multor lucruri care li se impută evreilor, dintre care unele poate chiar sunt imputabile. Am notat deja specificul nomadismului evreilor față de celelalte popoare de păstori de la marginea Imperiului Babilonian ; o parte din straniul lor parcurs rătăcitor a lăsat urme de foc prin teritoriul întunecat al Antichității îndepărtate, pe când ei treceau din tronul lui Avraam și al prinților-păstori în Egipt, se întorceau la dealurile Palestinei, le apărau împotriva filistenilor din Creta, cădeau în robie în Babilon și reveneau în orașul lor din munți datorită politicii sioniste a cuceritorilor persani. Astfel se continua o uimitoare aventură a neliniștii, al cărei sfârșit nu îl vedem încă. Însă, în toate rătăcirile lor – cu deosebire în cele timpurii –, evreii au purtat într-adevăr soarta lumii în tabernacolul de lemn, care conținea poate un simbol fără chip și cu siguranță un zeu invizibil. Putem spune că trăsătura sa esențială era că nu avea trăsături. Oricât de mult am prefera libertatea creatoare declarată de cultura creștină, prin care aceasta a eclipsat până și artele antice, nu trebuie să subestimăm importanța, decisivă în epocă, a interdicției iudaice referitoare la imagini. Este un exemplu tipic de limitare care, de fapt, menține și perpetuează dezvoltarea, ca un zid ridicat împrejurul unui amplu spațiu deschis. Dumnezeuul care nu putea avea statuie rămânea spirit. Și, în orice caz, statuia lui nici nu ar fi avut grația

dezarmantă și demnitatea acelora grecești, contemporane, sau ale acelora creștine, din viitor. El trăia într-un tărâm al monștrilor. Vom avea ocazia unei examinări mai substanțiale a naturii acestor monștri, Moloh, Dagon și îngrozitoarea Tanit. Dacă divinitatea Israelului ar fi avut vreodată o imagine, aceasta ar fi fost una falică. Prin simplul gest de a-i da trup, evreii ar fi preluat cele mai rele elemente ale mitologiei, întreaga poligamie a politeismului și viziunea haremului din ceruri. Această chestiune, a refuzării artei, este primul exemplu al limitărilor care sunt adesea criticate cu ostilitate numai pentru că înșiși criticii sunt limitați. Un argument chiar mai puternic se găsește, însă, în cealaltă critică a acelorași. Se spune de multe ori, cu un surâs disprețuitor, că Dumnezeul Israelului era numai un Dumnezeu al bățăliilor, „doar un Domn barbar al oștirilor”, aruncat în rivalitatea cu alți zei ca simplu adversar invidios. Cu atât mai bine pentru lume că era un Dumnezeu al bățăliilor. Și cu atât mai bine pentru noi că, pentru toți ceilalți, era doar un rival, un dușman. Ar fi fost prea ușor pentru ei să fi atins starea de nefericit dezastru a conceperii lui ca prieten, la modul obișnuit. Le-ar fi venit prea la îndemână să-l vadă cum își întinde mâinile în semn de dragoste și reconciliere, îmbrățișându-l pe Baal, sărutând fața boită a Astarteei și benchetuind în frăție cu zeii, ultimul zeu care să-și vândă coroana de stele pentru *soma* panteonului indian, pentru nectarul Olimpului sau miedul din Walhalla. Credincioșilor lui le-ar fi fost destul de ușor să urmeze cursul iluminat al sincretismului și punerea în comun a tuturor tradițiilor păgâne. Este evident că adepții lui alunecau pe această pantă accesibilă ; a fost nevoie de energia cvasi-demonică a anumitor demagogi inspirați, care au depus mărturie despre unitatea divină în cuvinte care mai răsună încă precum vânturile inspirației și ale ruinei. Cu cât înțelegem,

În mod autentic, mai multe despre vechile condiții care au contribuit la cultura finală a Credinței, cu atât vom resimți un respect real și chiar realist pentru măreția profețiilor Israelului. După cum stăteau lucrurile, în timp ce lumea toată fuziona într-o masă de mitologie confuză, această zeitate, socotită tribală și limitată (și chiar era ceea ce se înțelege prin acești termeni), rămânea singura păstrătoare a religiei primare a întregii umanități. Iehova era suficient de tribal pentru a fi universal. Era la fel de limitat precum universul. Într-un cuvânt, a existat un zeu păgân popular numit Jupiter-Ammon. Însă nu a existat niciodată un zeu Iehova-Ammon. Nu a existat nici vreun zeu Iehova-Jupiter. Dacă ar fi fost așa, cu siguranță că ar fi existat și un altul cu numele Iehova-Moloh. Cu mult înainte ca sincretiștii liberali și iluminați să ajungă la Jupiter, imaginea Domnului oștirilor s-ar fi deformat până la a-și pierde orice asemănare cu creatorul și stăpânitorul monoteist și ar fi devenit un idol mult mai rău decât toate fetișurile primitive, pentru că s-ar fi putut să fie la fel de civilizat ca zeii Tyrului și ai Cartaginei. Vom examina mai pe larg semnificația acestei civilizații în capitolul următor, în care vom observa cum puterea demonilor aproape că a distrus Europa și chiar sănătatea păgână a lumii. Însă destinul lumii ar fi fost perturbat însă și mai fatal dacă monoteismul tradiției mozaice ar fi eșuat. Sper să arăt într-o secțiune ulterioară că nu sunt lipsit de simpatie pentru sănătatea lumii păgâne, care transformase religia în povești și aventuri fantastice. Nădăjduiesc, de asemenea, să arăt că, pe termen lung, acestea erau cu certitudine destinate eșecului și că lumea ar fi fost pierdută dacă nu ar fi putut să revină la marea simplitate originală a autorității unice. Faptul că noi păstrăm ceva din acea simplitate primară, că poeții și filosofi încă pot rosti, într-un anumit sens, o rugăciune universală, că trăim într-o lume mare și senină,

sub un cer care se întinde părintește deasupra tuturor popoarelor Pământului, că filosofia și filantropia sunt locuri comune într-o religie a oamenilor rezonabili, toate acestea le datorăm la modul cel mai autentic, sub privirea Cerului, unui popor nomad neliniștit și secretos, care a dăruit omenirii binecuvântarea supremă și serenă a unui Dumnezeu gelos.

Posesiunea unică nu era disponibilă sau accesibilă pentru lumea păgână tocmai pentru că aparținea unui popor posesiv. Evreii erau nepopulari, în parte din cauza acestei îngustimi, deja observată în lumea romană, în parte pentru că adoptaseră obiceiul de face doar comerț, în loc de a produce marfa prin muncă. O parte din nepopularitatea lor se datora și faptului că politeismul devenise un fel de junglă, în care monoteismul solitar se putea pierde. Însă este ciudat să înțelegem în ce măsură s-a pierdut, de fapt. Cu excepția unor aspecte disputate, au existat în tradiția Israelului lucruri care aparțin acum – și care s-ar fi putut să aparțină și atunci – întregii umanități. Ei dețineau una dintre colosalele pietre unghiulare ale lumii : *Cartea lui Iov*. Evident că ea se află în opoziție cu *Iliada* și cu tragediile grecești ; într-o măsură chiar mai mare decât acestea, *Cartea lui Iov* marchează întâlnirea timpurie și, apoi, despărțirea poeziei și filosofiei în zorii universului. Este un spectacol solemn și înălțător să privim distrugerea celor doi eterni nebuni, optimistul și pesimistul, la începuturile lumii. Iar filosofia desăvârșește într-adevăr tragica ironie păgână, tocmai pentru că ea este în mai mare măsură monoteistă și, prin urmare, mistică. În mod clar, *Cartea lui Iov* răspunde misterului doar prin mister. Iov este alinat cu ghicitori, dar este alinat. Există aici un gen de lucruri care vorbesc cu autoritate, în sens profetic. Atunci când acela care se îndoiește poate doar să spună „Nu înțeleg”, este adevărat că acela care știe nu

poate decât să răspundă sau să repete „Nu înțelegi”. Inima resimte întotdeauna sub acest reproș o speranță neașteptată și prefigurarea a ceva ce merită înțeles. Dar acest puternic poem monoteist a rămas neobservat de toată Antichitatea, care era înțesată de poezie politeistă. Faptul că evreii au ținut ceva de importanța *Cărții lui Iov* în afara întregii lumi intelectuale antice este un indiciu al modului în care se izolau și își păstrau tradițiile neclintite și neîmpărtășite. Este ca și cum egiptenii și-ar fi ascuns cu modestie Marea Piramidă. Însă au existat motive și pentru tendința contrară, ca și pentru impasul caracteristic sfârșitului păgânismului în ansamblul său. La urma urmei, tradiția Israelului intrase în posesia doar a unei jumătăți de adevăr, chiar dacă ne folosim de paradoxul popular de a o numi jumătatea mai mare. Voi încerca să schițez în capitolul următor dragostea pentru localizare și personalitate care străbătea mitologia ; aici este suficientă afirmația că exista în ea un adevăr inexprimabil, deși era unul mai superficial și mai puțin esențial. Mâhnirea lui Iov trebuia să se alăture durerii lui Hector și, de vreme ce prima era mâhnirea universului, a doua era durerea cetății, pentru că Hector nu putea decât să arate spre cer ca stâlp al sfintei Troia. Când Dumnezeu vorbește din vârtejul de vânt, se poate foarte bine ca El să vorbească în deșert. Însă monoteismul nomadului nu era suficient pentru acea civilizație variată a câmpurilor cultivate, a fortificațiilor și orașelor, a templelor și a cetăților ; însă urma să aibă loc și reversul, când cele două aveau să se combine într-o religie mai clară și mai domestică. Mai apărea ici-colo, în mulțimea păgână, câte un filosof a cărui gândire suna a teism pur, însă acesta nu avea sau nu presupunea că are puterea de a schimba datinile întregii populații. Nici în aceste filosofii nu este ușor de găsit o definiție reală a problemei profunde constituite de relația

dintre politeism și teism. Poate că cea mai bună aproximare – sau denumire – a acestui fapt se află mult mai departe de această civilizație, chiar mai departe și decât Roma, comparativ cu izolarea Israelului, și anume într-o maximă a unei tradiții hinduse oarecare, pe care am auzit-o demult și care spunea că zeii și oamenii deopotrivă sunt doar visele lui Brahma, astfel că, la trezirea acestuia, vor pieri. Într-o astfel de imagine transpare cu adevărat ceva din sufletul asiatic, care este mai puțin judicios decât cel creștin. Noi ar trebui să-l numim disperare, chiar dacă ei îi spun pace. Această notă de nihilism va fi luată în considerare ceva mai târziu, într-o comparare mai detaliată a Asiei cu Europa. Deocamdată, este suficient să spunem că ideea trezirii divine conține mai multă deziluzie decât implicațiile trecerii noastre de la mitologie la religie. Dar simbolul este foarte subtil și exact într-o singură privință : în sugerarea disproporției și chiar a dezmembrării conceptelor de mitologie și religie în sine și a abisului dintre cele două categorii. Colapsul religiei comparate se află chiar în imposibilitatea de a-L compara pe Dumnezeu cu zeii, tot așa cum nu se poate compara un om oarecare cu ființele umane care îi hoinăresc prin vise. În secțiunea următoare voi încerca să marchez crepusculul acestui vis, în care zeii umblă de colo-colo, ca oamenii. Dacă își imaginează cineva că opoziția dintre monoteism și politeism ar consta doar în faptul că unii oameni au un singur zeu, pe când alții au mai mulți, atunci o astfel de persoană se va apropia mult mai mult de adevăr dacă se va arunca în extravaganța elefantină a cosmologiei brahmane. S-ar putea să se înfioare trecând prin vâlul lucrurilor, printre creatorii cu multe mâini, printre animale purtătoare de aură și așezate pe tron și prin toată țesătura încurcată de aștri și stăpâni ai nopții, până când Brahma

Își deschide ochii, așa cum se deschid zorii asupra morții universale.

V. OMUL ȘI MITOLOGIILE

Aceia pe care îi denumim aici „zei” ar putea fi definiți alternativ drept reverii. Compararea lor cu visurile nu echivalează cu o negare a faptului că acestea se pot adevăra, iar compararea lor cu poveștile călătorilor nu înseamnă infirmarea posibilității ca ele să fie reale sau cel puțin sincere. De fapt, aceste povești sunt acelea pe care călătorul și le povestește sieși. Toată chestiunea aceasta mitologică ține de latura poetică a oamenilor. Se pare că în ziua de azi s-a uitat, într-un mod cu totul ciudat, că mitul este o operă a imaginației și, prin urmare, o operă de artă. Mitul are nevoie de un poet care să îl creeze și de unul care să îl critice.

Pe lume există mai mulți poeți decât non-poeți, după cum demonstrează originea populară a unor astfel de legende, însă, dintr-un motiv a cărui explicație nu am auzit-o niciodată, numai minorității oamenilor fără simț poetic i se permite să scrie studii critice despre poemele populare. Nu-i prezentăm sonetul unui matematician, nici cântecul unui geniu al aritmeticii, însă ne complacem în ideea, la fel de fantezistă, că folclorul poate fi tratat științific. Dacă aceste creații nu sunt apreciate din perspectivă artistică, atunci nu sunt apreciate deloc. Când polinezianul îi spune profesorului că odinioară nu exista nimic în afară de marele șarpe cu pene, atunci, dacă învățatul nu resimte un fior sau măcar tentația de a-și dori ca povestea să fie adevărată, el nu are nicio cădere să

judece astfel de lucruri. Când universitarul este asigurat de cel mai apreciat dintre experții în domeniul Pieilor-roșii că eroul primitiv a purtat soarele, luna și stelele într-o cutie, dacă nu-și strânge mâinile și nu schițează gestul de a da din picioare, cum fac copiii la auzul unei povești extrem de fascinante, atunci nu a înțeles nimic despre acest subiect. Acest test nu este o prostie. Copiii primitivi și aceia barbari râd și dau din picioare și ei, ca și alți copii ; avem nevoie de o anumită simplitate pentru a ne reimagina copilăria lumii. Când doica i-a spus lui Hiawatha că un războinic i-a aruncat bunica până la lună, el a râs cum ar face orice copil englez dacă i s-ar povesti despre săritura vacii dincolo de lună. Copilul percepe gluma la fel de bine ca majoritatea lumii și mai bine decât unii oameni de știință. Însă testul final, aplicabil până și fantasticului, constă în adecvarea a ceea ce este inadecvat ; testul trebuie să apară în întregime arbitrar pentru că este în totalitate artistic. Dacă îmi spune orice student că pruncul Hiawatha a râs doar din respect pentru obiceiul tribal de sacrificare a vârstnicilor din motive de economie domestică, eu afirm că nu a fost așa. Să-mi zică orice erudit că vaca a sărit dincolo de lună doar pentru că Diane i s-a adus sacrificiu o junincă ; eu îi voi răspunde că nu din această cauză, ci pentru că este evident ca vaca să facă o astfel de săritură. Mitologia este o artă pierdută, una dintre puținele cu adevărat pierdute, dar este o artă. Cornul lunii și visătoarea cu coarne alcătuiesc un model armonios și aproape tăcut. Să-ți arunci bunica în cer nu este un comportament cuminte, însă gestul demonstrează un bun-gust desăvârșit.

Prin urmare, oamenii de știință rareori înțeleg, așa cum o fac artiștii, că urâtul este o ramură a frumosului. Arareori țin ei seama de libertatea legitimă a grotescului ; ei resping un mit primitiv ca fiind doar grosolan, stângaci și o

dovadă a degradării pentru că nu are toată frumusețea crainicului Hermes „văzut sub cer, pe-o culme pogorât”⁴³, când el este, de fapt, frumos ca Țestoasa Falsă ori ca Pălărierul Nebun. Demonstrația supremă a prozaismului cuiva este permanenta insistență ca poezia să fie poetică. Uneori umorul stă chiar în subiectul și în stilul fabulei. Aborigenii australieni, de exemplu, considerați cei mai rudimentari dintre sălbatici, au o poveste despre un broscoi uriaș care înghițise marea și toate apele lumii și pe care l-au silit să le scuipe înapoi doar făcându-l să râdă. Toate animalele i-au trecut prin față, întrecându-se în bufonerii, dar el, ca regina Victoria, nu s-a amuzat. A cedat în final la vederea unui țipar care se ridicase într-un echilibru delicat pe vârful cozii, fără îndoială cu o demnitate întrucâtva disperată. S-ar putea crea oricâtă literatură fantastică de bună calitate pe baza acestei fabule. Există filosofie în viziunea lumii aride de dinaintea unui Potop de răs beatific. Există imaginație în erupția de vulcan acvatic a monstrului munților, iar ideea figurii lui holbate la trecerea pelicanului sau a pinguinului este foarte distractivă. În orice caz, broscoiul a râs. Cercetătorul de folclor, însă, rămâne serios.

Mai mult, chiar dacă fabulele sunt inferioare din punct de vedere artistic, știința nu le poate judeca adecvat și, cu atât mai puțin, nu le poate considera drept științifice. Unele mituri sunt extrem de nefinisate și stranii, ca desenele copiilor mici. Însă pruncul doar încearcă să deseneze. Este, cu toate acestea, eronat ca desenul lui să fie abordat ca o diagramă ori să aibă acest scop. Cercetătorul nu poate să emită un enunț științific despre omul primitiv pentru că acesta din urmă nu a emis un enunț științific despre lume. El spune cu totul altceva, ceva

⁴³ Vers din tragedia *Hamlet*, actul III, scena 4 (în traducerea lui Ion Vineanu, din volumul *Teatru*, Editura Univers, București, 1971).

ce s-ar putea numi „bârfă zeiască”. Putem să susținem, dacă dorim, că ea este crezută dinainte de momentul analizei. Mai exactă ar fi afirmația că este acceptată anterior momentului în care este crezută.

Îmi mărturisesc dubiile despre întreaga teorie a diseminării miturilor sau (după cum se întâmplă de obicei) a unui singur. Este adevărat că există ceva în natura și în condiția noastră care determină similaritatea multor narațiuni, însă este posibil ca fiecare dintre acestea să fie originală. Oamenii nu împrumută povești unul de la altul, deși le pot spune din același motiv. Ansamblul argumentelor referitoare la legendă ar fi ușor de aplicat literaturii și, astfel, ea ar deveni o vulgară monomanie a plagiatului. Aș încerca mai degrabă urmărirea unei noțiuni precum creanga de aur prin romanele individuale moderne, cu ușurința cu care aș face-o în cazul miturilor comune și învechite. Aș iniția căutarea motivului recurent al mănunchiului de flori, de la buchetul fatal al lui Becky Sharp⁴⁴ până la apa de trandafiri trimisă de prințesa de Ruritania.⁴⁵ Or fi crescând toate din același pământ, însă nu se aruncă din mână în mână aceeași floare veștejită. Ele sunt mereu proaspete.

Originea reală a tuturor miturilor a fost descoperită mult prea des. Există prea multe chei ale mitologiei, așa cum există prea multe criptograme în opera lui Shakespeare. Toate sunt falice sau totemice ; toate înseamnă „timpul semănatului și al recoltei” ; toate semnifică spirite și ofrande mortuare ; toate reprezintă creanga de aur

⁴⁴ Antieroina romanului satiric *Bâlciul deșertăciunilor* de William Makepeace Thackeray.

⁴⁵ Ruritania este țara fictivă din Europa Centrală care constituie fundalul a trei cărți semnate de Anthony Hope, dintre care menționăm *Prizonierul din Zenda*. Termenul se folosește în mediul academic pentru a desemna o țară ipotetică.

sacrificială ori soarele și luna ; toate sunt totul. Fiecare cercetător al folclorului ale cărui cunoștințe îi depășesc puțin monomania și fiecare posesor al unor lecturi și al unei culturi critice mai ample, cum ar fi Andrew Lang⁴⁶, a recunoscut practic faptul că aceste lucruri îl zăpăcesc de i se învârt capul. Cu toate acestea, problemele sunt cauzate de încercarea de a privi aceste narațiuni din exterior, ca și cum ele ar fi aspecte științifice. Cercetătorul nu trebuie decât să le privească din interior și să se întrebe cum ar începe el povestea, care poate porni de oriunde și poate ajunge oriunde. Poate să înceapă cu o pasăre, fără ca ea să fie totemică, sau cu soarele, fără să fie mit solar. Se spune că în lume există numai zece scheme narrative ; vor apărea, cu siguranță, elemente comune și recurente. Dacă punem zece mii de copii să vorbească toți deodată și să spună gogoși despre ce au făcut în pădure, nu va fi greu de găsit paralele care să sugereze adorarea soarelui ori venerarea animalelor. Se poate ca unele povești să fie frumoase, altele prostești și altele obscene, dar ele pot fi judecate numai narativ. În limbaj modern, ele pot fi evaluate numai estetic. Este curios că estetica – sau sentimentul, pur și simplu –, căreia i se îngăduie acum uzurparea unor lucruri asupra cărora nu are niciun drept, distrugerea rațiunii prin pragmatism și a moralei prin anarhie, nu pare a deține permisiunea de a emite judecăți pur estetice asupra unor chestiuni care țin de estetica pură. Avem voie să fim fanteziști cu privire la orice, cu excepția poveștilor fantastice.

Faptul principal este că oamenii cei mai simpli au ideile cele mai subtile. Toată lumea s-ar cuveni să știe aceasta pentru că toți am fost copii. Copilul, ignorant cum este,

⁴⁶ Andrew Lang (1844-1912), poet, romancier și critic literar scoțian. Cunoscut în principal drept culegător de basme și povești populare, a contribuit la dezvoltarea antropologiei.

știe mai multe decât spune și sesizează nu doar atmosfera generală, ci și nuanțele delicate, multe dintre acestea fiind captate în subiectul acestei lucrări. Nimeni nu înțelege acest lucru dacă nu resimte ceea ce se poate numi *tânjirea* artistului după sensurile și poveștile frumuseților pe care le vede, foamea lui de taine și mânia lui în fața fiecărui turn sau arbore ale căror istorii îi scapă nespuse. Artistul simte că nimic nu este perfect dacă nu este personal. În absența caracterului personal, frumusețea oarbă și inconștientă a lumii se înalță în grădina ei ca o statuie fără cap. Numai poeții minori se luptă cu turnul ori cu arborele până când aceștia îi vorbesc cu glas de titan sau de driadă. Se spune adesea că mitologia păgână ar fi o personificare a forțelor naturii. Într-un anumit sens, expresia este adevărată, dar extrem de nesatisfăcătoare deoarece sugerează că aceste forțe sunt abstracțiuni, iar personificarea se produce artificial. Miturile nu sunt alegorii. În acest caz, forțele naturale nu sunt abstracțiuni. Nu este ca și cum ar exista un zeu al gravitației. Cascada ar putea avea un spirit al ei, nu și actul căderii sale și, cu atât mai puțin, apa în sine. Personificarea nu se aplică lucrurilor impersonale. Esența este că personificarea desăvârșește substanța apei, conferindu-i semnificație. Moș Crăciun nu reprezintă o alegorie a omătului și a plantei de ilice și nu este doar materia numită „nea”, căreia i se dă apoi o formă umană în mod artificial, cum se face cu omul de zăpadă. El este ceva care dă un nou sens lumii albe și plantelor veșnic verzi, astfel încât zăpada însăși pare mai degrabă caldă decât rece. Prin urmare, testul este pur imaginativ, dar „imaginativ” nu înseamnă „imaginar”. Nu decurge de aici că ar fi tot ceea ce modernii denumesc „subiectivitate”, prin care înțeleg „falsitate”. Fiecare artist autentic simte, conștient sau inconștient, că atinge adevăruri transcendente și că

imaginile lui sunt umbre ale lucrurilor întrezărite prin vâl. Cu alte cuvinte, misticul știe instinctiv că există ceva dincolo de nori sau în trupul copacilor, dar crede că prin căutări va găsi frumusețea și că imaginația este un fel de incantație cu puteri evocatoare.

Noi nu înțelegem acest proces când are loc în sinea noastră și cu atât mai puțin când este vorba de semenii noștri foarte îndepărtați. Clasificarea unor astfel de lucruri atrage după sine posibilitatea ca ele să fie înțelese superficial. *Creanga de aur*, o lucrare de folclor cu adevărat remarcabilă, îi va lăsa pe mulți cititori cu impresia că, de pildă, povestea oarecare despre inima unui uriaș sau a unui vrăjitor ferecată într-o lacră sau într-o peșteră „reprezintă” doar o superstiție stupidă și statică pentru ceea ce numim „suflet exterior”. Însă noi nu știm ce înseamnă acestea, pur și simplu pentru că nu știm ce semnificație conferim noi faptului că suntem mișcați de ele. Să presupunem că într-o poveste s-ar spune următoarele : „De culegi floarea aceasta, o prințesă din castelul de peste mare va muri.” Nu știm de ce freamătă ceva în subconștientul nostru ori de ce imposibilul pare aproape inevitabil. Să zicem că am citi : „Regele stinse lumânarea și, în clipa aceea, corăbiile lui naufragiară departe, pe coasta Hebridelor.” Nu știm de ce fantezia acceptă această imagine înainte ca rațiunea să o poată respinge sau de ce atari corespondențe par să aibă într-adevăr ecouri în sufletul nostru. Un concept al sufletului exterior conține aspecte foarte profunde ale naturii noastre, o senzație difuză a dependenței lucrurilor mari de cele mici, sugestia obscură că lucrurile cele mai apropiate nouă se întind cu mult dincolo de stăpânirea noastră, un sentiment sacru al magiei substanțelor materiale și numeroase alte emoții deja estompate. Puterea miturilor primitive este asemenea forței metaforelor poetice.

Adesea, sufletul unei astfel de metafore este în mod foarte pronunțat un suflet exterior. Cei mai competenți critici au remarcat că, în cazul poezilor de geniu, comparația este de multe ori o imagine care pare destul de separată de text. Ea este la fel de irelevantă precum castelul din depărtări pentru floare sau precum coasta Hebridelor pentru lumânare. Shelley compară ciocârlia cu tânăra femeie din turn, cu roza cuibărită în frunzișul des, cu o serie de lucruri care sunt, în aparență, cât se poate de diferite de ciocârlia în zbor. Presupun că cel mai puternic fragment de magie pură din literatura engleză este mult-citatul pasaj din *Privighetoarea* lui Keats, acela despre ferestrele deschise primejdioasei mări.⁴⁷ Nimeni nu observă că imaginea pare să vină de nicăieri, că urmează brusc după câteva remarci aproape la fel de irelevante despre Ruth și că nu are absolut nicio legătură cu subiectul poemului. Dacă există un singur loc pe lume unde nicio persoană cu bun-simț nu se așteaptă să dea de o privighetoare, acesta este un pervaz de la malul mării. Însă acest lucru este valabil numai în sensul că nimeni nu se așteaptă să găsească inima unui uriaș într-o lacră de pe fundul mării. Ar fi foarte periculos să clasificăm metaforele poezilor. Când Shelley spune că norul se va înălța „ca pruncul din pântec, ca duhul din criptă”, ar fi posibil să calificăm prima figură drept argument pentru mitul primitiv grosolan al nașterii, iar pe a doua ca supraviețuire a practicii de adorare a spiritelor, care s-a transformat în venerarea strămoșilor. Însă nu acesta este modul potrivit de a ne gândi la nor, iar erudiții riscă să ajungă în situația lui Polonius, prea pripit să-l creadă nevăstuică sau foarte asemănător cu balena.

⁴⁷ „Și spre ferestre-a mers/Vrăjite – și uitate-n furtunoasa/Stihie de pe țărături fermecate.” (*Versuri*, traducere de Aurel Covaci, Editura Pandora-M, Târgoviște, 2000.)

Din psihologia reveriilor decurg două fapte, care trebuie reținute pe parcursul dezvoltării lor în cadrul mitologiilor și chiar al religiilor. Primul este că aceste impresii imaginative sunt adesea strict locale. Departe de a reprezenta abstracțiuni transformate în alegorii, ele sunt deseori imagini aproape concentrate în idoli. Poetul simte misterul unei păduri anume, nu al științei împăduririi sau al Ocolului Silvic. El venerează culmea unui anumit munte, nu ideea abstractă de altitudine. Descoperim, așadar, că zeitatea nu este apa în sine, ci un râu anume ; se poate ca zeitatea să fie marea, pentru că marea, unică aidoma cursului de apă, este râul care înconjoară lumea. Neîndoielnic că în cele din urmă multe zeități se dezvoltă, devenind elemente, dar ele sunt mai mult decât omniprezente. Apollo nu sălășluiește doar în strălucirea soarelui, ci își are căminul pe stânca din Delphi. Diana este destul de mare pentru a se afla în trei locuri deodată : pe pământ, în cer și în Infern, dar mai mare este Diana efesenilor. Acest sentiment al localizării își află cea mai meschină expresie în simplul fetiș sau talisman, chiar și acelea pe care și le pun milionarii pe mașini. Însă el poate să se consolideze și în religia înaltă și serioasă, în cadrul căreia să fie asociat îndatoririlor înalte și serioase, în zeități ale cetății sau chiar ale căminului.

A doua consecință este că la cultele păgâne se găsesc toate nuanțele sincerității, dar și ale nesincerității. De fapt, în ce sens credea atenianul că trebuie să-i aducă sacrificii Atenei Pallas ? Ce învățat este cu adevărat sigur de răspuns ? În ce sens credea, de fapt, doctorul Johnson⁴⁸ că trebuie să atingă toți stâlpii de pe stradă ori să colecționeze coji de portocală ? Și, în fond, în ce sens crede copilul că se cuvine să pășească din două în două

⁴⁸ Samuel Johnson (1709-1784), poet, eseist, moralist, critic literar, biograf, editor și lexicograf englez.

dale pe pavaj ? Măcar două lucruri sunt suficient de clare. Primul este că în epoci mai simple și mai puțin conștiente de sine aceste forme se consolidau fără a deveni astfel mai serioase. Fanteziile se puneau în scenă în plină zi, cu un plus de libertate a expresiei artistice, însă poate că își păstrau totuși ceva din pasul ușor al somnambulului. Înfășurați-l pe doctorul Johnson într-o mantie antică și încununați-l (cu amabila permisiune a domniei sale) cu o ghirlandă ; se va preumbla cu mare pompă sub cerurile antice ale zorilor, atingând un șir de stâlpi sacri care poartă capetele sculptate ale straniilor zei fatali care stau la hotarul pământului și al vieții omului. Dați-i drumul copilului, indiferent la marmura și la mozaicurile templelor clasice, să se joace pe pardoseala cu pătrate albe și negre intercalate ; va transforma de bunăvoie împlinirea leneșei sale reverii fără țintă în fundalul clar al unui dans grav și grațios. Însă stâlpii ori dalele pavajului sunt mai mult și mai puțin reale decât în limitele lor moderne. Nu devin, de fapt, mai serioase pentru că sunt luate în serios. Posedă genul de sinceritate pe care l-au avut dintotdeauna, sinceritatea artei ca simbol exprimând spiritualitățile autentice aflate sub viața de suprafață. Însă ele sunt sincere numai în sens artistic, nu și moral. Colecția de coji de portocală a excentricului se poate transforma în fructul în sine la un festival mediteraneeen sau în merele de aur într-un mit al aceleiași regiuni. Ele nu se situează, însă, pe același plan cu diferența dintre faptul de a-i dăruia o portocală unui cerșetor orb și acela de a așeza cojile astfel încât orbul să cadă și să-și rupă un picior. Între aceste două gesturi există o diferență de categorie, nu de grad. Copilul nu crede că este greșit să calce pe piatra de pavaj așa cum crede că este rău să calce câinele pe coadă. Și este foarte cert că, oricare ar fi fost gluma, sentimentul sau fantezia care l-au determinat prima dată pe Johnson

să pună mâna pe stâlpii de lemn, el nu i-a atins niciodată cu vreo urmă din trăirea cu care și-a întins brațele către lemnul acelui cumplit copac care a însemnat moartea lui Dumnezeu și viața omului.

După cum am observat deja, nu înseamnă că o astfel de stare sufletească nu ar fi reală sau nu ar conține niciun sentiment religios. La drept vorbind, Biserica Catolică a preluat, cu un succes răsunător, întreaga activitate populară de a le oferi oamenilor legende locale și gesturi ceremoniale mai puțin apăsătoare. În măsura în care tot acest gen de păgânism era inocent și rămânea în contact cu natura, nu există motive pentru ca el să nu aibă sfinți patroni, așa cum erau și zeii păgâni. Și, în orice caz, există multe grade de seriozitate în cele mai firești închipuiri. Este o mare diferență între a ne imagina că există zâne în pădure, ceea ce înseamnă adesea doar să ne închipuim că o anumită pădure este feerică, și a ne speria singuri până ocolim aproape doi kilometri, numai să nu trecem pe lângă casa despre care ne-am spus că este bântuită. În spatele tuturor acestor lucruri se află natura reală a frumuseții și a terorii, asociate unei autentice lumi spirituale. Cel mai mic contact cu ele, fie el îndoielnic sau fantezist, ne tulbură sufletul în profunzime. Înțelegem cu toții acest fapt. Și păgânii îl înțelegeau. Ideea este că păgânismul nu tulbura cu adevărat sufletul decât la modul îndoielnic și fantezist, iar consecința este că astăzi nu ne-a rămas mare lucru de la el în afară de îndoială și fantezie. Toți criticii de frunte sunt de acord că marii poeți – aceia din Elada păgână, de pildă – aveau o atitudine față de zeii lor pe care oamenii erei creștine o consideră foarte ciudată și enigmatică. Pare să existe un conflict fățiș între zeu și om, însă toată lumea lasă impresia că se îndoiește privitor la identitatea eroului și, respectiv, a personajului negativ. Dubiul există nu doar în cazul unui ezitant ca Euripide în *Bacantele*, ci și al unui

conservator moderat precum Sofocle în *Antigona* sau chiar al unui conservator și reacționar sadea ca Aristofan în *Broaștele*. Se pare că uneori grecii credeau mai presus de toate în venerație, dar nu aveau pe cine să venereze. Acesta este miezul enigmei : toată neclaritatea și variația decurg din faptul că păgânismul a început în închipuire și visare, iar reguli de arhitectură pentru castelele din Spania nu există.

Acesta este puternicul trunchi al arborelui numit mitologie, cu ramificații care înconjoară lumea toată, ale cărui crengi de sub alte ceruri susțin, ca pe niște păsări colorate, idolii prețioși ai Asiei, fetișurile necoapte ale Africii, craii și domnițele-zâne din basmele pădurii, larii latini, îngropați printre vițe de vie și măslini, dar și superbia plină de viață a zeilor greci, purtați pe norii Olimpului. Acestea sunt miturile, iar cine nu are înțelegere pentru ele nu are nici pentru oameni. Însă chiar și acela care are cea mai puțină simpatie pentru mituri va înțelege că acestea nu sunt și nu au fost vreodată o religie în sensul în care sunt religii creștinismul sau chiar islamismul. Ele satisfac o parte din nevoile împlinite de religie, în special necesitatea de a face anumite lucruri la anumite date și nevoia de ideile gemene ale festivității și formalității. Îi asigură omului un calendar, însă nu și un crez. Nu s-a ridicat niciun om să spună „Eu cred în Jupiter, în Iunona și în Neptun” etc., așa cum se ridică și spune „Cred într-unul Dumnezeu, Tatăl atotputernic”, rostind apoi în continuare Crezul Apostolic. Mulți credeau în unii zei, nu și în alții, sau mai mult în unii și mai puțin în alții ori credeau în zei doar într-un sens poetic foarte vag. În niciun moment nu au fost zeii așezați împreună într-un ordin ortodox pentru a cărui păstrare intactă oamenii să se lupte și să admită să fie torturați. Nimeni nu a spus vreodată „Eu cred în Odin, în Thor și în Freya” deoarece în afara

Olimpului chiar și ordinea olimpică devine nebuloasă și haotică. Mi se pare evident că Thor nu era deloc zeu, ci un erou. Niciun sistem similar cu religia nu și-ar reprezenta vreo ființă cu aparență divină băjbâind ca un pigmeu într-o peșteră vastă, care să se dovedească a fi mânia unui uriaș. Aceasta este glorioasa ignoranță care se cheamă aventură. Se poate ca Thor să fi fost un mare aventurier, însă a-l numi zeu este ca și cum am încerca să-l comparăm pe Iehova cu Jack, cel cu vrejul de fasole. Se pare că Odin a fost o căpetenie barbară care a existat în realitate, probabil în Evul Mediu întunecat care a urmat creștinării. Hotarele politeismului se estompează în povești fantastice sau în amintiri barbare, dar el nu seamănă deloc cu monoteismul susținut de adepții serioși. Din nou, politeismul satisface nevoia de readuce la viață nume înălțătoare sau nobile amintiri în momente care sunt ele însele nobile și înălțătoare, ca, de pildă, nașterea unui copil ori salvarea unui oraș. Însă numele astfel folosite rămân simple nume pentru mulți dintre aceia care le invocă. În fine, politeismul răspundea – ori, mai corect, dădea un răspuns parțial – unei necesități foarte profunde a umanității, aceea de a oferi un tain puterilor necunoscute, de a vărsa puțin vin pe jos, de a arunca un inel în mare. Într-un cuvânt, ideea de sacrificiu, adică ideea înțeleaptă și merituoasă de a nu profita pe deplin de avantajul nostru, de a pune ceva și în celălalt taler pentru a ne echilibra mândria suspectă, de a-i plăti naturii dijmă pentru pământ. Acest adevăr adânc despre pericolul insolenței sau al îngâmfării pătrunde toate marile tragedii grecești și le conferă măreție, dar se alătură unui agnosticism aproape criptic privitor la natura reală a zeilor care trebuie îmbunați. Când gestul sacrificial devine magnific, cum este cazul marilor greci, perspectiva dominantă este că omul va fi mai câștigat prin pierderea

boului decât zeul prin dobândirea lui. Se spune că în formele cele mai vulgare de sacrificiu apar adesea acțiuni care sugerează în mod grotesc consumarea propriu-zisă a jertfei de către zeu. Însă acest fapt este infirmat de eroarea pe care am semnalat-o la începutul observației mele despre mitologie, și anume înțelegerea greșită a psihologiei visării. Copilul care se preface că într-un copac găunos s-ar afla un spiriduș va face un lucru imatur și materialist, cum ar fi să-i lase o bucată de prăjitură. Poetul s-ar putea să facă un gest mai demn și mai elegant, cum ar fi să-i aducă zeului și fructe pe lângă flori. Dar se poate ca ambele gesturi să aibă același grad de seriozitate sau ca ele să varieze aproape la fel de mult. Fantezia brută reprezintă un crez la fel de solid ca și aceea ideatică. Cu certitudine că păgânul nu este mai necredincios decât ateul, tot așa cum nu este mai credincios decât creștinul. El simte prezența unor puteri despre care face presupuneri și pe care le inventează. Sfântul Paul spunea că grecii au un altar închinat zeului necunoscut. Dar, în fond, toți zeii lor erau necunoscuți, iar adevărata ruptură a istoriei s-a produs când acesta le-a vestit solemn pe cine veneraseră cu ignoranță.

Substanța acestui tip de păgânism poate fi rezumată astfel : o tentativă de a atinge realitatea divină exclusiv prin imaginație, în a cărei sferă rațiunea nu exercită niciun control. Referitor la istorie în ansamblu, este vital să considerăm că rațiunea este un element separat de religie, chiar și în cazul celor mai raționale civilizații. Când atari culte se află în declin sau în defensivă, se constată, doar ca un gând ulterior, că o mână de neoplatonicieni sau de brahmani încearcă să le raționalizeze, chiar și numai prin efortul de a le alegoriza. Însă fluviile mitologiei și filosofiei curg, de fapt, în paralel și nu comunică până la întâlnirea lor în marea creștinismului. Seculariștii simpliști încă

vorbesc de parcă Biserica ar fi introdus un soi de schismă între rațiune și religie. Realitatea este că Biserica a fost prima care a încercat vreodată combinarea rațiunii cu religia. Nu a existat altădată o astfel de uniune a preoților cu filosofii. Mitologia a căutat divinul prin imaginație sau adevărul prin intermediul frumuseții, în sensul în care frumusețea includea mare parte din urâtenia cea mai grotescă. Însă imaginația are propriile legi și, prin urmare, propriile triumfuri, pe care nici logicienii, nici oamenii de știință nu le înțeleg. Mitologia a rămas fidelă instinctului imaginativ pe parcursul a mii de extravagante, trecând prin fiece grosolană pantomimă cosmică a porcului care mănâncă luna ori a vacii din trupul căreia a fost tăiat universul, prin toate spiralele amețitoare și prin malformațiile mistice ale artei asiatice, prin întreaga rigiditate stearpă și imobilitate a portretisticii egiptene și asiriene, prin tot soiul de oglinzi crăpate ale artei nebunești care părea să deformeze lumea și să mute cerul din loc. Imaginația a rămas fidelă unui lucru indiscutabil, care face posibil ca un artist oarecare dintr-o școală oarecare să încremenească brusc la vederea unei anumite diformități și să spună „Visul mi-a devenit realitate”. De fapt, cu toții simțim infinita putere de sugestie a miturilor păgâne sau primitive, cu condiția să fim suficient de înțelepți încât să nu întrebăm ce anume sugerează. Prin urmare, toți simțim ce înseamnă că Prometeu a furat focul din cer, înainte să primim explicații de la vreun pesimist încrezut sau de la vreun progresist. Așadar, cunoaștem sensul poveștii *Jack și vrejul de fasole* până în momentul în care acesta ne este explicat. Din acest punct de vedere, este adevărat că tocmai ignoranții sunt aceia care acceptă miturile, dar numai pentru că apreciază poezia. Imaginația are legile și triumfurile ei ; o putere colosală a început să-i îmbrace imaginile, fie că se află în minte ori în noroi, în

bambusul insulelor din Marea Sudului sau în marmura din munții Eladei. Însă în triumful ei a existat dintotdeauna o problemă, pe care am încercat în zadar să o analizez în paginile de față. Poate că voi reuși să o enunț schematic în cele ce urmează.

Esența și criza se află în faptul că ființa umană consideră că *este firesc să venereze*, chiar și lucruri nefirești. O fi postura idolului țeapănă și stranie, însă gestul aceluia care se închină este frumos și generos. Nu numai că se simte mai liber când îngenunchează, ci și mai înalt atunci când se înclină. În consecință, acel ceva care i-ar răpi omului posibilitatea venerării i-ar opri și creșterea și chiar l-ar mutila pe veci. O existență pur seculară înseamnă servitute și inhibiție. Dacă omul nu se poate ruga, are căluș în gură, iar dacă nu poate să îngenuncheze, este legat în fiare. Prin urmare, în privința întregii perioade păgâne avem o dublă senzație ciudată, de încredere și neîncredere. Când omul face gestul venerării și al sacrificiului, când toarnă libația sau își înalță sabia știe că face un lucru bărbătesc și demn de respect, unul dintre lucrurile pentru care a fost creat. Așadar, experimentul lui imaginativ se justifică. Însă tocmai pentru că experimentul a început cu imaginația la final apare o nuanță batjocoritoare, în special privitor la obiectul său. În momentele mai intense ale intelectului, această batjocură devine ironia aproape intolerabilă a tragediei grecești. Pare să existe o disproporție între preot și altar sau între altar și zeu. Preotul este în aparență mai solemn și aproape mai sacru decât zeul. Întreaga ordine a templului este solidă, judicioasă și satisfăcătoare pentru anumite părți ale naturii noastre, cu excepția centrului însuși, care pare ciudat de nestatornic și ezitant, ca pâlpâitul flăcării. Este gândul inițial, împrejurul căruia s-a clădit totul, iar acest gând rămâne o închipuire și aproape o frivolitate. În

acel straniu loc de întâlnire, omul dă impresia că întrece monumentalitatea statuii. El însuși păstrează pentru totdeauna atitudinea nobilă și naturală a statuii *Băiat în rugăciune*. Indiferent de numele înscris pe soclu – Zeus, Ammon sau Apollo –, zeul căruia i se închină este Proteu.

Se poate spune că statuia *Băiat în rugăciune* mai degrabă *exprimă* o nevoie, decât o *satisface*. Mâinile se ridică într-un gest normal și necesar, dar nu mai puțin semnificativ este faptul că ele sunt goale. Pot fi spuse mult mai multe lucruri despre natura acestei necesități, dar în momentul de față se poate afirma că este posibil ca, la urma urmei, acest instinct autentic al libertății și dezvoltării conținute în rugăciune și sacrificiu să trimită la vasta concepție, pe jumătate uitată, a paternității universale, pe care am văzut-o pretutindeni stingându-se din cerul dimineții. Acest lucru este adevărat, însă nu constituie întregul adevăr. Poetul, în ipostaza sa păgână, își păstrează instinctul indestructibil că nu se înșală întru totul în localizarea Dumnezeuului său. Este ceva care ține de miezul poeziei, dacă nu al pietății. Cel mai mare poet dintre toți spunea, în definiția pe care o dădea creatorului de poezie, că acesta nu ne-a oferit universul, absolutul sau infinitul, ci, în propriul său limbaj mai amplu, o locuință și un nume. Niciun poet nu este numai panteist ; aceia considerați îndeobște ca fiind panteiști, precum Shelley, încep cu o anumită imagine locală, cum procedau și păgânii. În definitiv, Shelley a scris despre ciocârlie pentru că pasărea chiar era ciocârlie. Nu se poate pune în circulație o traducere imperială sau internațională a poeziei pentru uzul Americii de Sud, în care ciocârlia să fie schimbată în struț. Deci, cum ar veni, imaginația mitologică se mișcă în cerc și oscilează între căutarea unui loc și întoarcerea acolo. Într-un cuvânt, mitologia înseamnă căutare, ceva care combină dorința recurentă cu

îndoiala repetată, ceva care contopește în ideea căutării unui loc sinceritatea cea mai flămândă și nestatornicia cea mai întunecată, profundă și misterioasă în ceea ce privește toate locurile găsite. Numai până aici putea duce singuratică imaginație, iar noi trebuie să ne îndreptăm ceva mai târziu către rațiunea singuratică. Pe acest drum, ele nu au călătorit împreună nicio clipă.

Aici se diferențiază toate aceste lucruri de religie sau de realitatea în care diverse dimensiuni se contopiseră într-un corp solid. Ele se disting de realitate nu în aparență, ci în esență. Se poate ca o pictură să semene până la ultimul detaliu cu un peisaj din natură. Unicul detaliu distinctiv este că pictura nu se substituie peisajului. Diferența nu este alta decât aceea care separă portretul reginei Elisabeta de regina însăși. Numai în această lume mitică și mistică portretul poate să existe înaintea persoanei, fiind astfel mai vag și mai îndoielnic. Însă oricine a simțit și s-a nutrit cu atmosfera miturilor va ști ce vreau să spun când afirm că, într-un anumit sens, ele nu se proclamă de fapt ca realități. Păgânii visau aceste realități și ar fi fost primii care să recunoască, în cuvintele lor, că unele vise intră prin poarta de fildeș, iar altele prin cea de corn. Visele tind, într-adevăr, să fie extrem de vii când ating în treacăt lucrurile tandre sau tragice care îl trezesc pe cel adormit, făcându-l să simtă că inima i s-a sfâșiat în somn. Ele au tendința de a plana încontinuu asupra anumitor subiecte pasionale ale unirii și separării, ale vieții care se sfârșește în moarte sau ale morții care înseamnă începutul vieții. Demetra rățăcește printr-o lume lovită crunt, căutându-și copilul furat, Isis își întinde în zadar brațele pe întreg pământul pentru a aduna membrele lui Osiris, pe dealuri se deplânge moartea lui Atys, iar prin păduri aceea a lui Adonis. În toată jalea aceasta intervine sentimentul mistic și profund al morții ca mântuire și alinare, sentimentul că o

astfel de moarte ne dăruiește sângele divin pentru renașterea fluviului și că tot ce este bine are legătură cu refacerea trupului sfâșiat al zeului. Toate acestea le putem numi prevestiri, cu condiția să nu uităm că prevestirea este o umbră a ceea ce va fi. Întâmplător, metafora umbrei atinge foarte exact un adevăr extrem de vital. Umbra este un contur, ceva ce reproduce forma, nu și textura. Aceste lucruri erau asemănătoare cu realitatea, iar a spune că se asemănau înseamnă a afirma că nu se identificau. A susține că un obiect aduce cu un câine este un alt mod de a spune că obiectul nu este așa ceva ; în acest sens al identității, mitul nu este om. În fond, nimeni nu se gândește la Isis ca la o ființă umană, nimeni nu o consideră pe Demetra un personaj istoric, nimeni nu crede că Adonis este întemeietorul unei biserici. Nu există ideea că vreunul dintre ei ar fi schimbat lumea, ci, mai curând, că recurența vieții și a morții lor poartă trista și frumoasa povară a imuabilității lumii. Nici unul nu a marcat vreo revoluție, poate numai în sensul mișcării de revoluție a Soarelui și a Lunii. Semnificația lor este complet ratată dacă nu vedem că ei reprezintă umbrele care suntem și acelea pe care le urmărim. În anumite aspecte sacrificiale ale comunității, ei sugerează în mod natural ce fel de zeu i-ar putea satisface, dar nu își declară satisfacția. Oricine susține așa ceva este un critic literar mediocru.

Aceia care vorbesc despre figuri cristice păgâne au mai puțină înțelegere pentru păgânism decât pentru creștinism. Aceia care numesc aceste culte „religii” și le „compară” cu certitudinea și chemarea Bisericii apreciază mult mai puțin decât noi umanitatea păgânismului sau motivul pentru care literatura clasică mai stăruie în aer, ca un cântec. A dovedi că foamea și hrana sunt același lucru nu indică prea multă blândețe omenească pentru cei flămânzi. Aceia care susțin că speranța distruge nevoia de

fericire nu arată prea multă înțelegere și simpatie pentru tineri. Este complet ireal argumentul simplei existențe a acestor imagini mentale, admirate numai la modul abstract, în lumea care venera un om viu și un stat viu datorită concreteții lor. La fel de bine am putea spune că băiatul care se joacă de-a hoții și vardiștii și bărbatul aflat în prima lui zi în tranșee sunt tot una sau că primele închipuiri ale băiețandrului despre „ea, care nu e cu neputință”⁴⁹ echivalează cu taina căsătoriei. Aceste lucruri diferă fundamental tocmai în caracteristicile similare numai superficial ; am putea chiar să susținem că nu sunt identice nici măcar în cazul în care sunt identice. Ele sunt diferite numai pentru că unul este real, iar celălalt nu. Nu vreau să spun doar că sunt convins de aceasta eu însumi, ci că unul dintre ele nu a fost intenționat niciodată ca adevăr în același sens cu celălalt. Am încercat în paginile de față să ofer o sugestie vagă a sensului respectiv, dar el este, indubitabil, foarte subtil și aproape indescriptibil. Atât de subtil, încât cercetătorii care pretind că îi poate fi rival religiei noastre pierd complet din vedere semnificația și intenția propriului studiu. Noi, chiar și aceia dintre noi care nu suntem învățați, cunoaștem mai bine decât învățații esența strigătului înăbușit care răsună la moartea lui Adonis și știm de ce flica Marii Mume s-a nuntit cu Moartea. Noi am pătruns mai adânc decât ei în Misterele Eleusine și am ajuns pe o treaptă mai înaltă, unde porți închise de alte porți păzesc înțelepciunea lui Orfeu. Noi cunoaștem semnificația tuturor miturilor și secretul final revelat inițiatului desăvârșit. Iar vocea care spune „Lucrurile sunt” nu este o voce de preot sau de profet. Este glasul visătorului ori al idealistului care urlă „De ce nu pot lucrurile să fie ?”.

⁴⁹ Vers din poemul *Wishes to His Supposed Mistress* al lui Richard Crashaw.

VI. DEMONII ȘI FILOSOFII

Am stăruit ceva mai mult asupra acestui tip de păgânism imaginativ care a înțesat lumea cu temple și care este părintele festivităților populare de pretutindeni. Istoria principală a civilizației constă, în opinia mea, în două etape care o precedă pe cea finală, a creștinismului. Prima a fost lupta dintre acest păgânism și un fenomen mai puțin demn de respect decât el, iar a doua procesul prin care a devenit el însuși mai puțin respectat. Exista în acest politeism foarte variat și, adesea, foarte vag slăbiciunea păcatului originar. Descrierile zeilor păgâni îi prezintă pe aceștia jucându-se cu soarta oamenilor de parcă ar fi zaruri, și încă măsluite. Oamenii se nasc dezechilibrați, în special în ceea ce privește sexualitatea ; aproape că am putea spune că nebunia se naște odată cu ei. Abia dacă ating sănătatea minții înainte de a ajunge la sfințenie. Această disproporție a tras în jos închipuirile înaripate și a umplut perioada de sfârșit a păgânismului doar cu murdăria și odraslele zeilor celor prolifici. Însă prima chestiune care trebuie sesizată este coliziunea timpurie a acestui tip de păgânism cu un altul și faptul că deznodământul acestui conflict, în esență spiritual, a fost cu adevărat decisiv pentru istoria lumii. Pentru a-l înțelege trebuie să trecem în revistă celălalt tip de păgânism. Acesta poate fi examinat mult mai sumar, dată fiind senzația palpabilă că este cu atât mai bine cu cât se spun mai puține despre el. Dacă am numit prima categorie mitologică *visare*, am putea și să o definim pe a doua drept *coșmar*.

Superstiția este recurentă în toate epocile, cu deosebire în acelea raționaliste. Îmi amintesc că am apărat tradiția religioasă împotriva tuturor invitațiilor la un prânz oficial, distinși agnostici cu toții. Înainte de finalul conversației, toți își pescuiseră de prin buzunare sau își scosese de pe lanțul de la ceas câte o amuletă sau un talisman de care recunoșteau că nu se despărțeau niciodată. Eram singurul dintre cei prezenți care neglijase să se doteze cu un fetiș. Superstiția apare mai frecvent în epocile raționaliste pentru că se sprijină pe ceva care, neidentificându-se cu raționalismul, nu este separat de scepticism. Acest lucru se află într-o legătură foarte strânsă cel puțin cu agnosticismul și se bazează pe un sentiment extrem de uman și de inteligibil, asemănător invocațiilor locale ale numenului din păgânismul popular. Cu toate acestea, este un sentiment agnostic pentru că se sprijină pe două intuiții : că nu cunoaștem, de fapt, legile universului și că este posibil ca acestea să fie foarte diferite de tot ce numim rațiune. Acești oameni realizează adevărul că lucrurile enorme orbitează adesea în jurul acelor minuscule. Când se iscă, din tradiție sau de te miri unde, zvonul că un anumit lucru insignifiant reprezintă o cheie sau un indiciu, ceva profund și nu în totalitate irațional din natura umană le spune că nu este neverosimil. Senzația se manifestă în ambele forme de păgânism examinate aici. Însă, când ajungem la cea de-a doua, o găsim transformată și plină de un spirit nou, mai înspăimântător.

Ocupându-mă de latura mai superficială a mitologiei, am spus până acum puține despre aspectul ei cel mai discutabil : măsura în care invocarea spiritelor mării sau ale elementelor are într-adevăr puterea de a le chema din vastele adâncuri ori, mai curând, dacă spiritele chiar răspund chemării (vorba zeflemitorului shakespearean). Cred că am dreptate să consider că această problemă, cu

toată aparența ei practică, nu a jucat un rol dominant în activitatea poetică a mitologiei. Cred, pe baza probelor, că este și mai evident că lucruri de genul acesta își făceau uneori apariția, cu toate că erau doar apariții. Când vorbim despre lumea superstițiilor există, într-un sens mai subtil, o nuanță diferențiată, o umbră care se adâncește și se întunecă. Fără îndoială că majoritatea superstițiilor populare sunt la fel de frivole ca orice mitologie populară. Oamenii nu cred la modul dogmatic că Dumnezeu va arunca un trăsnet asupra lor dacă trec pe sub o scară, ci mai degrabă se amuză cu exercițiul, nu foarte laborios, de a o ocoli. Această superstiție nu are mai multă substanță decât am schițat deja, un fel de agnosticism diafan referitor la posibilitățile unei lumi foarte stranie. Însă există și un alt tip de superstiție, care caută cu certitudine rezultate concrete și care s-ar putea numi „superstiție realistă”, prin care devine mult mai serioasă întrebarea dacă spiritele răspund sau își fac apariția cu adevărat. După cum am mai spus, mi se pare destul de sigur că uneori o fac, dar acest lucru conține o distincție care marchează începutul unui rău considerabil pentru lume. Indiferent dacă prin Cădere oamenii au ajuns mai aproape de vecini mai puțin dezirabili din lumea spirituală ori dacă pur și simplu îi vine mai ușor unui caracter pasionat sau lacom să-și imagineze răul, eu cred că magia neagră a vrăjitoriei este mult mai practică și mult mai puțin poetică decât magia albă a mitologiei. Îmi închipui că grădina vrăjitoarei este îngrijită mult mai atent decât pădurea nimfei. Îmi imaginez că ogorul răului aduce mai mult rod decât acela al binelui. Pentru început, trebuie spus că, în confruntarea oamenilor cu problemele practice, un anumit impuls, probabil disperat, îi împingea pe aceștia spre puterile întunericului. Așa a apărut un fel de sentiment secret și pervers că puterile răului acționează cu

seriozitate, că nu se țin de prostii. Într-adevăr, această fază populară exprimă cu exactitate ideea. Zeii mitologiei pure erau în mare măsură absurzi, dar în sensul pozitiv, vesel și ilar al termenului, acela în care vorbim de absurditatea poemului *Jabberwocky* sau a „țării lui Talmeș-Balmeș”⁵⁰. Apelând la demoni, însă, oamenii se simțeau ca și cum ar fi consultat un detectiv, ba chiar unul particular : muncă murdară, dar care dă rezultate. Oamenii nu se duceau în pădure să întâlnească nimfe, ci mai curând mergeau cu speranța că așa va fi. Era mai mult o aventură decât o misiune. Însă diavolul se prezenta la întâlnire și, într-un fel, își respecta promisiunile făcute, deși oamenii ajungeau uneori să-și dorească, precum Macbeth, ca el să și le fi încălcat.

Din relatările privitoare la multe rase necivilizate ori primitive deducem despre cultul demonilor că a apărut de cele mai multe ori ulterior cultului divinităților sau chiar aceluia al divinității unice și supreme. Se poate bănuși că în aproape toate aceste cazuri se manifestă sentimentul că divinitatea supremă ar fi prea îndepărtată pentru a fi invocată în anumite chestiuni meschine, iar oamenii cheamă spiritele datorită caracterului lor familiar, într-un sens mai literal. Însă, odată cu ideea de a tocmi demoni care își fac treaba, apare o altă idee, mai demnă de aceștia. Ea poate fi descrisă exact ca *ideea de a fi demn de demoni*, de a se integra în societatea lor pretențioasă și greu de mulțumit. Superstițiile mai inofensive se amuză cu gândul că este posibil ca un fleac, un gest minor, precum aruncatul sării, să atingă resortul ascuns care acționează misterioasa mașinărie a lumii. În definitiv, ideea de „Sesam, deschide-te !” nu este complet nefondată. Apelul la spirite inferioare este însoțit de oribila idee că gestul nu trebuie să fie doar foarte meschin, ci și foarte josnic, un

⁵⁰ Autorul se referă la poemul absurd *The Jumblies* de Edward Lear.

circ de cea mai urâtă și mai nedemnă speță. Mai devreme sau mai târziu, omul se va apuca deliberat să facă lucrul cel mai dezgustător la care se poate gândi. Apare percepția că răul extrem va captura atenția ori va smulge un răspuns puterilor malefice de sub scoarța lumii. Aceasta este, în cea mai mare parte, semnificația canibalismului. Majoritatea actelor de antropofagie nu constituie un obicei primitiv ori bestial, ci unul artificial, chiar artistic, un fel de artă pentru artă. Oamenii îl practică nu pentru că nu l-ar considera oribil ; dimpotrivă, tocmai acesta este motivul. Ei își doresc un festin al ororilor, în sensul cel mai propriu. De aceea se constată adesea că rasele primitive, cum ar fi băștinașii australieni, nu sunt canibale, pe când rasele mult mai rafinate și mai inteligente, precum maorii din Noua Zeelandă, sunt ocazional astfel. Maorii posedă suficient rafinament și inteligență pentru a se complăcea uneori într-un diabolism conștient de sine. Dacă le-am putea înțelege gândirea sau măcar limba în mod corect, probabil că am descoperi că nu au un comportament ignorant, de antropofag inocent. Ei fac acest lucru nu pentru că nu ar crede că este rău, ci tocmai deoarece chiar asta cred. Se poartă ca un decadent parizian la Liturghia Neagră, iar aceasta trebuie să se ferească de prezența adevăratei Liturghii ascunzându-se în subteran.

Cu alte cuvinte, demonii au stat într-adevăr ascunși de la venirea lui Hristos pe pământ. Canibalismul barbarilor superiori se ascunde în fața civilizației omului alb. Însă anterior creștinismului – și, în special, în afara Europei – lucrurile nu stăteau mereu așa. Demonii Antichității cutreierau pretutindeni, ca balaurii. Erau cu siguranță înscăunați public ca zei. Imaginile lor enorme se ridicau în templele obștești din centrul orașelor suprapopulate. Pe tot cuprinsul lumii se găsesc vestigii ale unui fapt solid și

izbitor, în mod ciudat trecut cu vederea de modernii care califică întregul rău ca fiind primitiv și caracteristic unei etape evolutive timpurii. Mă refer la faptul că, la drept vorbind, tocmai în sânul unora dintre cele mai avansate civilizații ale lumii a avut loc exaltarea coarnelor Satanei, nu doar la ascunzișul nopții, ci și în lumina soarelui. Să-i luăm ca exemplu pe aztecii și amerindienii din imperiile antice mexican și peruvian. Ei formau o societate cel puțin la fel de elaborată ca aceea a Egiptului sau a Chinei, doar cu puțin mai liniștiți decât civilizația care ne este proprie. Însă aceia care critică civilizația noastră centrală (care rămâne și a lor) au obiceiul ciudat de a nu se limita la datoria legitimă de condamnare a crimelor acesteia, ci depun toate eforturile pentru a-i idealiza victimele. Ei presupun întotdeauna că pe întregul pământ era un paradis înainte de venirea europenilor. Iar Swinburne, în acel cor energetic al națiunilor din *Songs before Sunrise*, a folosit pentru a se referi la cuceririle sud-americane ale Spaniei o expresie a cărei straniețe m-a frapat întotdeauna. Vorbea despre „păcatele și fiii-i păcătoși, prin țări fără de prihană împrăștiați” și cum „ei numele de om îl blestema și de trei ori pe-atât pe Dumnezeu”. Este posibil ca afirmația lui că spaniolii erau păcătoși să fie una rezonabilă, însă de ce spune că sud-americani ar fi fost fără de păcat ? De ce a presupus el că acel continent era populat în exclusivitate de arhangheli sau de sfinții desăvârșiți din ceruri ? Aceasta ar fi o exagerare chiar și în cazul celui mai respectabil cartier, însă, dacă ne gândim la ceea ce cunoaștem în realitate despre societatea respectivă, remarca devine oarecum amuzantă. Știm că preoții fără de păcat ai acestui popor neprihănit venerau zei fără pată, care nu acceptau drept nectar și ambrozie în paradisul lor însoțit decât sacrificiul uman neîncetat, însoțit de chinuri groaznice. Este posibil, de asemenea, să

observăm în mitologia acestei civilizații americane elementul de răsturnare sau violență împotriva instinctului despre care scria Dante, element care străbate în sens invers întreaga religie nenaturală a demonilor. Este un fapt notabil nu doar în cazul eticii, ci și al esteticii. Idolul sud-american era construit cât mai urât posibil, așa cum imaginea greacă era cât mai frumoasă cu putință. Ei căutau secretul puterii lucrând contra propriei naturi și în contra naturii lucrurilor. Într-un fel, resimțeau mereu dorința arzătoare de a sculpta în sfârșit, în aur, în granit sau în lemnul roșu-întunecat al pădurii o față la vederea căreia cerul însuși să se crape, așa cum se sparge o oglindă.

În orice caz, este destul de clar că această civilizație colorată și poleită cu aur a Americii tropicale se complăcea sistematic în sacrificiul uman. Nu este cătuși de puțin clar, din câte știu eu, dacă eschimoșii au făcut-o vreodată. Nu erau suficient de civilizați. Erau prea greu întemnițați de albul iernii și de nesfârșitul întuneric. Penuria friguroasă le reprima furia nobilă și le îngheța șuvoiul blândeții sufletești. Se constată în mod evident că furia explodează în climatele mai însorite și mai luminoase. În regiunile mai bogate și mai elevate curg șuvoaiele de sânge pe altare, unde sunt băute de zei măreți purtând măști holbate și rânjite și unde se află în chin și în teroare nume lungi și cacofonice care sună ca un râs drăcesc. Era nevoie de un climat mai cald și de cultivarea mai științifică a pământului pentru a da naștere acestor „flori”, pentru a ridica spre soare frunzele late și inflorescențele flamboaiante care-și dăruiau aurul, stacojiul și purpuriul grădinii pe care Swinburne o compară cu aceea a Hesperidelor. Măcar în privința monstrului nu exista nicio îndoială.

Nu menționez în acest context controversa aparte privitoare la Spania și Mexic, dar îmi permit să remarc în

trecere că ea este într-un totu similară cu o altă problemă care ar trebui invocată : aceea a Romei și Cartaginei. În ambele cazuri se observă un obicei ciudat printre englezi, și anume coalizarea constantă împotriva europenilor și reprezentarea civilizației rivale, în expresia lui Swinburne, drept lipsită de păcat, pe când păcatele ei erau evident strigătoare la cer sau, mai exact, urlătoare. Fiindcă și Cartagina era o civilizație evoluată, o civilizație cu adevărat mult mai civilizată. Și Cartagina a fondat respectiva civilizație pe o religie a fricii, trimițând spre cer de pretutindeni fumul sacrificiului uman. Este foarte just să aducem reproșuri propriei rase ori religii atunci când acestea nu se ridică la înălțimea standardelor și idealurilor noastre. Însă este absurd să pretindem că ele au căzut mai jos decât celelalte rase și religii, care proclamau standarde și idealuri complet opuse. Într-un sens, mult mai tare, creștinul este mai rău decât păgânul, spaniolul mai mult decât amerindianul și, la modul potențial, romanul mai mult decât cartaginezul. Însă numai într-un singur sens este mai rău, nu acela de a fi pozitiv mai rău. Creștinul este mai rău numai pentru că datoria lui este de a fi mai bun.

Această imaginație inversată dă naștere unor lucruri despre care este mai bine să nu vorbim. Pe unele aproape ar fi posibil să le numim fără a le cunoaște întrucât aparțin răului extrem care pare inocent în ochii inocenților. Ele sunt prea inumane ca să fie doar indecente. Fără a stăruia mai mult în aceste unghere întunecate, se poate observa un fapt care este cât se poate de relevant pentru discuția de față : în tradiția magiei negre par a se repeta anumite antagonisme antiumane. Se poate bănuia, de exemplu, că ar fi în totalitate străbătută de o ură mistică împotriva conceptului de copilărie. Lumea ar înțelege mai bine furia populară contra vrăjitoarelor dacă și-ar aminti că răutatea

care li se atribuia cel mai frecvent era aceea de a fi împiedicat nașterea copiilor. Profeții evrei au protestat întotdeauna împotriva recăderii rasei lor într-o idolatrie care implica un atare război asupra copiilor și este suficient de probabil că această abominabilă apostazie a Dumnezeului Israelului a reapărut ocazional de atunci încoace, în forma numită *ucidere rituală*, pe care nu o înfăptuiau, desigur, reprezentanții religiei iudaice, ci adepții individuali și iresponsabili ai diabolismului care întâmplător erau evrei. Conștiința faptului că forțele răului amenință cu deosebire copilăria se regăsește în enorma popularitate a Copilului-martir medieval. Chaucer nu a făcut decât să ne ofere o versiune nouă a unei legende englezești extrem de naționale când a creat cea mai malefică vrăjitoare dintre toate în personajul femeii întunecate și străine care privea de după zăbrelele înalte și asculta cu luare-aminte cântecul micului Sfânt Hugh curgând la vale pe ulița pietruită ca un susur de izvor.

În orice caz, speculațiile referitoare la povestea de față se centrau în special în jurul extremei răsăritene a Mediteranei, unde nomazii se transformaseră treptat în comercianți și începuseră să facă negoț cu lumea întreagă. Regiunea avea deja caracteristicile unui imperiu mondial în ceea ce privește comerțul, călătoriile și expansiunea colonială. Mărfurile comercializate la mari depărtări, până la cele din urmă piscuri din Cornwall, și pânzele care pătrundeau, în tăcerea mării tropicale, în miezul misterului african erau înmuiate în purpura feniciană, emblema fastului îmbelșugat și a luxului. S-ar putea spune cu adevărat că Fenicia a vopsit harta în purpuriu. Ea era deja un succes la scară mondială când prinții din Tyr abia dacă-și dădeau osteneala să bage de seamă că una dintre prințesele lor catadicsise să ia în căsătorie căpetenia unui trib numit Iuda, iar neguțătorii din avanpostul african și-ar

fi încrețit doar pe sub barbă buzele semitice într-un zâmbet ușor la pomenirea unui sat numit Roma. Nu există alte două lucruri care să fi părut mai îndepărtate unul de altul, nu doar în spațiu, ci și în spirit, decât monoteismul tribului palestinian și virtuțile micii republici italiene. Aveau în comun un singur fapt, iar ceea ce îi separa i-a unit apoi. Consulii Romei și profeții Israelului iubeau lucruri foarte diverse și incompatibile, dar erau solidari în ură. În ambele cazuri este foarte ușor să ne reprezentăm această ură drept ceva pur odios. Este destul de ușor să facem din Ilie delirând deasupra măcelului din Carmel sau din Cato tunând împotriva amnistiei africane personaje pur și simplu aspre și inumane. Își aveau limitările și patimile lor locale, însă a-i critica din acest punct de vedere ar fi dovada unei lipse de imaginație și, prin urmare, nu ar avea legătură cu realitatea pentru că omite ceva imens și intermediar, orientat simultan spre Est și spre Vest și care trezea înflăcărarea în dușmanii răsăritean și apusean. Acel ceva este primul subiect al capitolului de față.

Civilizația centralizată în Tyr și Sidon era, mai presus de toate, una pragmatică. A lăsat posterității prea puține realizări în domeniul artistic și nimic în acela poetic. Se mândrea, însă, cu marea eficiență, iar filosofia și religia ei urmau raționamentul straniu și uneori secret pe care l-am observat deja la aceia care caută efectul imediat. În cadrul unei astfel de mentalități apare întotdeauna ideea că, în drumul către secretul succesului deplin, există o scurtătură, ceva care va șoca lumea printr-o astfel de nerușinată minuțiozitate. Ei credeau, folosind o expresie modernă, în oamenii care livrează marfa la timp. În raporturile cu zeul lor, Moloh, aveau grijă să livreze și ei marfa la timp.

Tranzacția care avea loc era una interesantă și va trebui să revenim la ea, fie și sumar, pe parcursul acestei cărți ;

deocamdată este suficient să spunem că ea implica teoria pe care am amintit-o deja, aceea a unei anumite atitudini față de copii. Acest fapt a deșteptat furia simultană a slujitorului Dumnezeului unic din Palestina și a protectorilor tuturor zeilor domestici din Roma. Acest fapt a chemat la luptă două structuri extrem de divizate de tot felul de distanțe și dezbinări, iar uniunea celor două avea să salveze lumea.

Cea de-a patra și ultima categorie a elementelor spirituale în care ar trebui să împărțim umanitatea păgână ar fi aceea a „Filosofilor”. Mărturisesc că ea acoperă, în mintea mea, mare parte din ceea ce ar fi în general clasificat în mod diferit și că lucrurile definite aici ca fiind filosofii sunt foarte adesea identificate ca religii. Totuși, cred că se va constata cu ușurință că cea mai realistă și nu mai puțin respectuoasă dintre descrierile cu putință este aceea pe care o propun eu. Pentru a-i putea trasa conturul normal, trebuie să luăm întâi în considerare filosofia în forma sa cea mai pură și mai clară, iar pe aceasta o vom găsi în lumea celor mai pure și mai clare contururi : în cultura mediteraneeană, ale cărei mitologii și idolatrii au fost examinate în ultimele două capitole.

Politeismul – sau aspectul politeist al păgânismului – nu a însemnat niciodată pentru păgân ceea ce înseamnă catolicismul pentru catolic. Nu a constituit niciodată o perspectivă asupra universului care să satisfacă toate dimensiunile vieții, un adevăr complet și complex care să aibă ceva de spus despre toate câte sunt. Politeismul mulțumea o singură latură a sufletului omenesc, chiar dacă această latură era aceea pe care o socotim religioasă ; cred că este mai just să o numim „latura imaginativă”. În fine, pe aceasta a satisfăcut-o politeismul cu adevărat și până la sațietate. Toată lumea aceea era o țesătură de povești și de culte amestecate, prin ale cărei culori

nepătate trecea, după cum am văzut, firul cel negru al celui mai întunecat păgânism, care era, de fapt, diabolism. Însă știm cu toții că aceasta nu însemna că toți oamenii păgâni se gândeau doar la zeii păgâni. Tocmai pentru că mitologia satisfăcea doar o singură stare sufletească, ei se îndreptau spre ceva total diferit atunci când ajungeau în alte stări. Este foarte important să realizăm că acel ceva era complet diferit, prea aparte pentru a fi inconstant și atât de străin încât nu crea un efect dizarmonic. În timp ce, în zilele de sărbătoare publică, gloata curgea către festivitatea lui Adonis sau către jocurile ținute în cinstea lui Apollo, un om oarecare prefera să rămână acasă și să conceapă o mică teorie despre natura lucrurilor. Uneori pasiunea lui lua chiar forma meditațiilor despre natura lui Dumnezeu sau a zeilor. Însă foarte rar se gândea el să-și confrunte propria concepție asupra naturii zeilor cu zeii naturii.

Este necesar să insistăm asupra acestei abstracțiuni asociate primului cercetător al abstracțiunilor. El nu era atât antagonist, cât distrat. Pasiunea lui se putea să fie universul, dar la început aceasta era la fel de personală ca numismatica sau jocul de dame. Chiar dacă înțelepciunea sa devenea bun public și aproape o situație politică, ea se afla foarte rar pe același plan cu instituțiile democratice și religioase. Cu imensul lui bun-simț, Aristotel a fost probabil cel mai mare filosof și, cu siguranță, cel mai practic. El nu ar fi plasat, însă, Absolutul alături de Apollo din Delphi ca religie similară sau rivală, tot așa cum Arhimede nu s-ar fi gândit să înalțe pârghia la statut de idol sau de fetiș care să înlocuiască Palladiumul cetății. Am putea la fel de bine să ni-l imaginăm pe Euclid construind un altar în onoarea triumphiului isoscel ori aducând sacrificii pătratului ipotenuzei. Cutare om medita asupra metafizicii așa cum un altul alesese în acest scop matematica : din dragoste

pentru adevăr, din curiozitate sau din amuzament. Dar se pare că acest tip de amuzament nu se amesteca niciodată foarte mult cu celălalt, cu distracția dansului sau a cântecului celebrând vreo mârșavă poveste de amor a lui Zeus prefăcut în taur ori lebădă. Faptul că oamenii puteau să fie filosofi sau sceptici fără a-l tulbura este, poate, dovada unei anumite superficialități ori chiar a lipsei de sinceritate a politeismului popular. Acești gânditori puteau mișca din loc temeliile lumii fără a schimba măcar conturul norului colorat care atârna deasupra ei.

Însă gânditorii au reușit într-adevăr să mute lumea din temelii, chiar și atunci când un compromis curios părea să le împiedice deplasarea temelior cetății. Cei doi mari filosofi ai Antichității ne apar ca apărători ai ideilor rezonabile și chiar ai acelor sacre ; maximele lor se citesc adesea ca răspunsuri, prea complete pentru a fi întotdeauna consemnate, la întrebările scepticilor. Aristotel a anihilat o sută de anarhiști și de excentrici adoratori ai naturii prin enunțul fundamental că omul este un animal politic. Într-un anumit sens, Platon a anticipat atacarea realismului catolic de către nominalismul eretic prin insistența asupra faptului, tot atât de esențial, că ideile constituie realități și că ele există, aidoma oamenilor. Totuși, Platon părea uneori să își închipuie că există ideile, dar nu și oamenii, sau că aceștia abia dacă trebuie luați în considerare atunci când intră în conflict cu ideile. În idealul său de a potrivi cetățeanul pe măsura cetății se află ceva din sentimentul social al fabianismului, ca așezarea unei pălării ideale pe un cap imaginar. Oricât de măreț și glorios ar fi, el rămâne părintele tuturor excentricilor. Aristotel a anticipat mai deplin judiciozitatea sacră pe care o aduce combinarea trupului cu sufletul lucrurilor ; el a examinat deopotrivă natura omului și a moralei și a privit atât spre lumină, cât și spre ochii

omenești. Însă, deși acești oameni mari au fost, în acest sens, constructivi și conservatori, ei aparțineau unei lumi în care gândirea liberă atinsese limita fanteziei. Lor le-au urmat mulți alți intelectuali de frunte, dintre care unii susțineau o viziune abstractă asupra virtuții, iar alții urmăreau într-un mod mai raționalist necesitatea ca omul să-și caute fericirea ; primii dintre aceștia au fost stoicii, iar numele lor s-a transformat în eticheta a ceea ce reprezintă, într-adevăr, unul dintre principalele idealuri morale ale omenirii, acela de fortificare a minții înseși până când țesătura ei capătă rezistență în fața calamității sau chiar a durerii. Însă este recunoscut faptul că o mare parte a filosofilor au degenerat în ceea ce încă numim sofistică. Sofiștii deveniseră un soi de sceptici de profesie, care umblau de colo colo punând întrebări incomode și care erau plătiți regește pentru a-i bate la cap pe oamenii normali. Poate că asemănarea accidentală cu astfel de șarlatani puși pe întreat a cauzat nepopularitatea marelui Socrate, a cărui moarte s-ar putea să contrazică în aparență sugestia armistițiului permanent dintre filosofi și zei. Dar Socrate nu a murit ca monoteist, ca denunțător al politeismului și, cu certitudine, nu ca profet denunțător de idoli. Este clar pentru oricine citește printre rânduri că exista ideea vagă, justă sau nu, a influenței pur personale care afecta morala și, posibil, politica. Compromisul general se menținea, indiferent dacă grecii își considerau miturile ori teoriile ca fiind simple glume. Nu s-a produs niciodată o coliziune în care o categorie să o distrugă, de fapt, pe cealaltă și nu a existat vreodată o combinație cu adevărat reconciliantă a celor două. Cu siguranță că ele nu conlucrau ; pentru preot, filosoful era cât de cât un rival. Însă ambii păreau să accepte un fel de separare a funcțiilor și rămâneau integrați în același sistem social. O altă tradiție importantă coboară de la Pitagora,

semnificativ pentru că rămâne cel mai apropiat de misticii orientali, care, la rândul lor, trebuie luați în considerare. El își învăța discipolii un gen de misticism matematic, în care numărul era realitatea supremă ; se pare, însă, că i-ar fi instruit și despre transmigrația sufletelor, ca brahmanii, și că le-ar fi transmis anumite trucuri tradiționale, ca acelea legate de vegetarianism și de consumarea apei ; astfel de trucuri erau frecvent întâlnite printre înțelepții orientali, în special printre aceia care figurează în saloanele mondene, ca acelea din perioada târzie a Imperiului Roman. Trecând astfel la înțelepții orientali și la atmosfera întrucâtva diferită a Răsăritului, putem aborda un adevăr extrem de important pe altă cale.

Un mare gânditor spunea că ar fi bine dacă filosofii ar fi regi sau invers, ca și cum acest lucru ar fi prea bun ca să fie adevărat, însă, la drept vorbind, el corespunde adeseori realității. Un anumit tip de filosof, probabil prea puțin observat în istorie, se poate într-adevăr defini ca filosof-rege. Pentru început, apărea ocazional posibilitatea ca înțeleptul care nu aparținea efectiv familiei regale să se asemene unui fondator politic, deși nu era ceea ce numim întemeietor religios. Simplul act de a ne gândi la un mare exemplu, unul dintre cele mai mari din lume, ne va purta mii de kilometri prin vastele spații asiatice spre acea foarte minunată și, în anumite privințe, foarte înțeleaptă lume a ideilor și a instituțiilor pe care le respingem întrucâtva superficial : China. Oamenii au slujit multor zei extrem de ciudați și s-au încredințat cu loialitate multor idei și chiar idoli. China este o societate care a ales, în fapt, să creadă în intelect ; a luat intelectul în serios și este posibil ca ea să rămână unica de acest fel în lume. Încă de timpuriu, a înfruntat dilema regelui și a filosofului prin a numi efectiv un filosof pe post de consilier al regelui. A transformat în instituție publică un individ care nu avea

nimic altceva de făcut decât să fie intelectual. A avut și are în continuare, desigur, multe alte elemente construite pe același tipar. China creează toate rangurile și privilegiile prin consultare publică și nu posedă nicio structură definibilă ca aristocrație ; ea este o democrație dominată de intelectualitate. Însă ideea este că această țară avea filosofi care să-i consilieze pe regi, iar unul dintre aceștia a fost, cu siguranță, un mare gânditor și om de stat.

Confucius nu a fost un fondator de religie și nici măcar un învățător ; se poate să nu fi fost nici măcar credincios. Nu se definea ca ateu, ci era, în aparență, ceea ce numim agnostic. Chestiunea cu adevărat vitală constă în totala irelevanță a oricărei discuții despre religia lui. Este ca și cum s-ar spune că teologia este aspectul principal din istoria înființării serviciului poștal de către Rowland Hill sau a organizării sistemului cercetășesc de către Baden Powell. Rolul lui Confucius nu era aducerea unui mesaj divin umanității, ci organizarea Chinei, și se pare că a făcut acest lucru extrem de bine. În consecință, se ocupa mult de morală, dar o lega strâns de maniere. Specificul planului și al țării lui Confucius, în contrast cu marele omolog reprezentat de sistemul creștinătății, rezidă în insistența cu care a perpetuat viața exterioară în toate formele ei, astfel încât continuitatea externă să poată menține pacea internă. Oricine știe cât de mare legătură au obiceiurile cu sănătatea minții și a trupului va înțelege adevărul ideii sale și va vedea că venerarea strămoșilor și respectul datorat sacralității împăratului erau datini, nu crezuri. Nu este corect față de marele Confucius să spunem că a fost un fondator religios. Nu este corect nici să susținem contrariul. A afirma aceasta este la fel de injust ca a depune toate eforturile pentru negarea martiriului creștin al lui Jeremy Bentham.

Însă există o categorie de cazuri foarte interesante în care filosofi au fost ei înșiși regi, nu doar prieteni cu aceștia. Combinația nu este accidentală, ci are legătură, într-o măsură considerabilă, cu problema, destul de lunecoasă, a funcției filosofului. Ea conține un indiciu despre motivul pentru care filosofia și mitologia au ajuns rareori la ruptură fățișă. Iar motivul nu era doar că mitologia avea un caracter ușor frivol, ci și că gânditorul era puțin cam prea încrezut. El disprețuia atât mitul, cât și gloata, despre care credea că se merită una pe cealaltă. Filosoful păgân a fost foarte rar un om al poporului, cel puțin în spirit, și un democrat ; cel mai adesea a fost un critic nemilos al democrației. Avea un aer de tihnă aristocratică și indulgentă, iar rolul său a fost jucat cu cea mai mare ușurință de oameni care, întâmplător, se aflau într-o atare poziție. Pentru prinți sau persoanele de vază era ușor și firesc să se joace de-a filosofarea la nivelul lui Hamlet sau al lui Tezeu în *Visul unei nopți de vară*. Încă din epoci timpurii ne găsim în prezența unor astfel de intelectuali princiari. De fapt, pe unul dintre aceștia îl descoperim în chiar primele perioade consemnate de istoria lumii, stând pe tronul primitiv care privea peste Egiptul antic.

Interesul cel mai puternic suscitât de „incidentul” Akhenaton, numit în mod obișnuit „Faraonul Eretic”, rezidă în faptul că acesta a trăit anterior perioadei creștine, constituind un exemplul singular al categoriei filosofilor-regi care s-au apucat să lupte împotriva mitologiei populare în numele filosofiei personale. Majoritatea au adoptat atitudinea lui Marc Aureliu, care reprezintă în multe sensuri modelul acestui tip de monarh și înțelept. Marc Aureliu a fost blamat pentru tolerarea amfiteatrului păgân sau a martiriilor creștine. Era, însă, ceva tipic, fiindcă genul acesta de om avea, de fapt, aceeași impresie

despre religia populară și despre circuri. Profesorul Phillimore spunea despre el un lucru profund : „Era un om măreț și bun... și o știa.” Faraonul Eretic avea o filosofie mai sinceră și, poate, mai umilă. Conceptul de a fi prea mândru pentru luptă avea un corolar, acela că grosul luptei este purtat de cei umili. Oricum, prințul egiptean a fost suficient de cinstit încât să își ia în serios propria filosofie ; numai el, dintre toți principii intelectuali, a realizat un fel de lovitură de stat, azvârlindu-i din înălțimi pe zii Egiptului printr-un unic gest imperial și ridicând la rang de lege pentru toți oamenii discul soarelui universal, oglindă arzătoare a adevărului monoteist. A avut și alte idei interesante, după cum se întâmplă adeseori cu idealistii de felul său. Făcând o analogie cu expresia *Little Englander*⁵¹, am putea spune că el a fost un exemplu de *Little Egiptean*. Era un realist din punct de vedere artistic tocmai fiindcă era idealist, întrucât realismul întrece în imposibilitate orice ideal. Însă, în cele din urmă, și asupra lui s-a întins ceva din umbra lui Marc Aureliu, urmărită de aceea a profesorului Phillimore. Problema acestei clase de prinți nobili este că ei nu au scăpat niciodată de o oarecare infatuare, care are un miros atât de înțepător, încât se prinde și de mumia egipteană înfășurată în trecute mirodenii. Aceasta a fost problema Faraonului Eretic și a multor alora ca el, și anume că nu s-a oprit probabil niciodată să se întrebe dacă aveau vreun miez poveștile și credințele populare ale oamenilor mai puțin educați decât el. Și, după cum am sugerat deja, aveau într-adevăr miez. Există o foame omenească autentică în toate aspectele caracterizării și localizării, în procesiunea divinităților asemănătoare unor imense animale de casă,

⁵¹ *Little Englander*, nume dat persoanelor care se opuneau expansiunii Imperiului Britanic ; în sens general, li se aplică și persoanelor care nu agreează influențele străine, xenofobilor.

în veghea neobosită din anumite locuri bântuite, în multitudinea rătăcirilor mitologiei. Este posibil ca natura să nu poarte numele lui Isis ; este posibil ca aceasta să nu îl caute, de fapt, pe Osiris. Însă adevărul este că natura se află în căutarea a ceva. Natura caută mereu supranaturalul. Un lucru mult mai definit urma să satisfacă această necesitate, dar monarhul demn și discul lui solar nu au reușit. Experimentul regal a eșuat în reacția furtunoasă a superstițiilor populare, în care preoții, ridicându-se pe umerii poporului, s-au urcat pe tronul regilor.

Următorul mare exemplu de înțelept princiar pe care doresc să îl ofer este acela al lui Gautama, imensul zeu Buda. Știu că, în general, nu este inclus în categoria filosofilor, dar sunt din ce în ce mai convins, bazându-mă pe toate informațiile care ajung la mine, că aceasta este interpretarea reală a enormei lui importanțe. El a fost, de departe, cel mai mare și cel mai bun din rândul intelectualilor născuți în purpură. Reacția lui a fost, probabil, cea mai nobilă și mai sinceră dintre toate acțiunile rezultate din combinația dintre gânditori și regi. Fiindcă reacția lui a constat în a renunța. Marc Aureliu s-a mulțumit să spună, cu rafinată ironie, că și într-un palat se poate duce o viață bună. Înfocatul rege egiptean a concluzionat că se putea trăi chiar mai bine după o revoluție de palat. Însă ilustrul Gautama a fost singurul care a demonstrat că, de fapt, se putea descurca și în lipsa palatului. Unul și-a pus ultima speranță în toleranță, celălalt în revoluție. Însă, în definitiv, abdicarea este în mai mare măsură un act absolut, poate singura acțiune de această natură a monarhului absolut. Prințul indian, crescut în luxul și pompa Orientului, a pornit deliberat să ducă o viață de cerșetor. Gestul este magnific, dar nu înseamnă război, adică nu reprezintă cu necesitate o

cruciadă în sensul creștin. Nu rezolvă problema dacă viața de cerșetor este o viață de sfânt sau de filosof. Nu decide dacă acest măreț om urmează să intre în butoiul lui Diogene ori în catacombele Sfântului Ieronim. Aceia care par a fi mai familiarizați cu studiul lui Buda și, cu siguranță, aceia care scriu cu cea mai mare claritate și inteligență despre el mă conving în primul rând că a fost un simplu gânditor, care a fondat o școală filosofică de succes și s-a transformat într-un fel de ființă sacră sau divină numai datorită atmosferei mai misterioase și mai neștiințifice caracteristice pentru toate tradițiile asiatice de acest tip. Prin urmare, este necesar în acest moment să spunem ceva despre granița invizibilă, dar vie, pe care o trecem în parcursul dinspre Mediterana spre misterul Orientului.

Probabil că nu există nimic din care să dobândim mai puțin adevăr decât din locurile comune, în special când acestea sunt adevărate. Avem cu toții obiceiul de a spune anumite lucruri despre Asia care sunt destul de adevărate, dar care nu prea ne ajută pentru că nu le înțelegem adevărul. De exemplu, ideea că Asia este îmbătrânită, că privește în trecut sau că nu are o atitudine progresistă. Creștinismul este, într-adevăr, mai progresiv, într-un sens care are foarte puțină legătură cu ideea, mai degrabă provincială, de a se agita la nesfârșit pentru schimbarea politică. Creștinătatea crede – fiindcă omul creștin crede astfel – că ființa umană ajunge în cele din urmă undeva, aici ori în viața de apoi, pe drumuri care diferă în funcție de doctrină. Dorința lumii poate fi întrucâtva satisfăcută în modul propriu dorințelor, fie printr-o viață nouă, fie printr-o iubire veche sau o formă oarecare de posesiune pozitivă și împlinire. În ceea ce privește restul, știm cu toții că există un ritm, nu doar un progres, al lucrurilor și că ele se ridică și coboară ; doar că pentru noi ritmul este unul destul de

liber și incalculabil. Pentru cea mai mare parte a Asiei acesta s-a consolidat într-o recurență. Lumea asiatică nu mai este doar o lume oarecum cu susul în jos, ci o roată. Ceea ce s-a întâmplat cu toate popoarele extrem de inteligente și de civilizate ale Orientului este că au fost prinse într-un gen de rotație cosmică în care nu mai contează că butucul roții este gol pe dinăuntru. În acest sens, partea cea mai rea a existenței este că ea poate foarte bine să continue așa la nesfârșit. Aceasta vrem noi să spunem, de fapt, prin afirmațiile despre îmbătrânirea, lipsa progresismului sau paseismul Asiei. Din acest motiv îi socotim până și săbiile curbate drept spițe rupte din roata orbitoare ; la fel privim și serpentinele ornamentale, revenind pretutindeni, ca un șarpe niciodată ucis. Acest lucru are foarte puțină legătură cu spoiala progresului politic ; chiar dacă toți asiaticii ar purta joben, în inimile lor stăruie același spirit, iar ei vor fi convinși că pălăriile vor dispărea pentru a se întoarce apoi, precum planetele, și nu că alergarea după joben i-ar putea îndrepta spre cer sau chiar spre casă.

Genul acesta de sentiment cosmic era deja comun aproape întregului Orient când geniul lui Buda s-a ridicat pentru a se ocupa de problemă. Exista, într-adevăr, jungla unei mitologii extraordinar de extravagante și aproape asfixiante. Totuși, avem mai multă înțelegere pentru rodnicia acestui folclor decât pentru o parte a pesimismului superior care avea să o veștejească. Cu toate acestea, trebuie să ținem întotdeauna minte, luând în considerare toate circumstanțele atenuante, că mare parte din imagistica spontană orientală este, de fapt, idolatrie : venerarea literală și locală a idolului. Acest lucru nu este probabil adevărat în ceea ce privește vechiul sistem brahmanic, cel puțin în accepțiunea brahmană, dar această expresie însăși ne va reaminti de o realitate cu

mult mai însemnată. Această mare realitate o constituie sistemul castelor din vechea Indii. Se poate ca acesta să fi avut unele dintre avantajele practice pe care le avea și sistemul ghildelor din Europa medievală. Contrastează, însă, nu doar cu democrația creștină, ci și cu toate tipurile extreme de aristocrație creștină, tocmai pentru că echivalează conceptual spiritualitatea socială cu aceea spirituală. Acest lucru nu numai că îl separă fundamental de fraternitatea specifică atitudinii creștine, ci îl lasă să se înalțe ca un puternic munte de mândrie, terasat între nivelurile relativ egalitariste ale Islamului și Chinei. Însă fixitatea acestei formațiuni de-a lungul a mii de ani constituie o nouă ilustrare a spiritului repetitiv care marchează timpul din vremuri imemorabile. Putem să presupunem, de asemenea, prevalența altei idei asociate budiștilor în interpretarea teosofică. La drept vorbind, unii dintre cei mai stricți budiști o repudiază și îi resping cu și mai mult dispreț pe teosofi. Însă, indiferent dacă această idee aparține budismului în sine sau locului de naștere al acestuia ori doar unei tradiții sau unui travesti budist, ea este în totalitate adecvată principiului recurenței. Mă refer, desigur, la ideea de reîncarnare.

Această idee nu este, în fond, una mistică, transcendentală ori, în acest sens, religioasă. Misticismul concepe un lucru care transcende experiența ; religia caută licăririle unui bine sau ale unui rău mai intense decât acelea pe care le poate oferi experiența. Reîncarnarea nu trebuie decât să extindă experiența în sensul repetării ei. Faptul că un om își amintește ce făcea în Babilon înainte de a se naște nu este mai transcendental decât a-și aduce aminte cu ce se ocupa în Brixton înainte de a se lovi la cap. Nu este necesar ca viețile lui succesive să fie mai mult decât omenești, supuse limitării care împovărează în mod firesc existența

umană. Reincarnarea nu are nicio legătură cu a-L vedea pe Dumnezeu ori chiar cu a-l invoca pe diavol. Cu alte cuvinte, ea nu scapă ca atare și în mod inevitabil de roata destinului, ci, într-un anumit sens, este ea însăși roata. Indiferent dacă a exista ceva fondat sau descoperit de Buda, ceva la care acesta, găsindu-l, a renunțat complet, reincarnarea are cu siguranță caracterul general al atmosferei asiatice în care Buda a trebuit să își joace rolul. Iar rolul său a fost acela al unui filosof intelectual cu o teorie aparte despre atitudinea intelectuală justă.

Înțeleg că s-ar putea ca budiștii să deteste perspectiva că budismul este doar o filosofie, dacă prin aceasta înțelegem un simplu joc intelectual, ca acela jucat de sofisții greci atunci când făceau jonglerii cu lumile. Poate că enunțul mai exact ar fi că Buda a fost un om care a creat o disciplină metafizică, pe care am putea să o numim chiar *disciplină psihologică*. El a propus o cale de a scăpa de repetitivitatea durerii, și aceasta pur și simplu prin debarasarea de amăgirea cunoscută drept dorință. Categorie, budismul nu înseamnă că am avea mai multe șanse de a obține ceea ce ne dorim prin faptul de a ne controla nerăbdarea pentru o parte din acel lucru sau că ar trebui să îl obținem într-un mod mai bun ori într-o lume mai bună. Înseamnă cu hotărâre că ar trebui să încetăm a ni-l mai dori. Dacă omul ar realiza o singură dată că realitatea nu există de fapt, că totul, inclusiv sufletul lui, se dizolvă în fiecare clipă, atunci ar anticipa dezamăgirea și ar fi insensibil la schimbare, existând – pe cât s-ar putea spune despre el că există – într-un fel de extaz al indiferenței. Budiștii numesc aceasta *beatitudine*, iar noi nu ne vom opri povestea pentru a argumenta ideea ; cu certitudine că, pentru noi, ea nu se deosebește de disperare. Eu nu înțeleg, de exemplu, de ce dezamăgirea dorinței nu s-ar aplica în aceeași măsură celor mai

binevoitoare și celor mai egoiste dorințe. Într-adevăr, Domnul Compasiunii pare mai degrabă a-i compătimi pe oameni pentru viața lor decât pentru moarte. Cât despre rest, un budist inteligent scria că „explicația budismului chinezesc și japonez popular este că acesta nu reprezintă budismul”. Fără îndoială că el a încetat să fie o simplă filosofie, însă numai pentru că s-a transformat în simplă mitologie. Un lucru este sigur : nu a devenit niciodată ceva cât de cât similar cu ceea ce numim Biserică.

Afirmația că întreaga istorie religioasă are tiparul jocului de X și 0 dă impresia unei simple vorbe de duh. Prin „zero” eu nu înțeleg, însă, nimic, ci doar lucruri care sunt negative în comparație cu forma sau cu modelul pozitiv al celui alt element. Deși simbolul constituie, desigur, numai o coincidență, tocmai coincidența este aceea care coincide. Spiritul asiatic poate fi reprezentat printr-un zero rotund care, dacă nu are sens cifric, conține cel puțin ideea de cerc. Marele simbol asiatic al șarpelui care își înghite coada este, în fond, imaginea perfectă a unei anumite idei de unitate și recurență, proprie filosofiilor și religiilor orientale. Este o curbă care, într-un anumit sens, include totul și care, în alt sens, nu ajunge nicăieri. În această accepțiune, ea mărturisește sau, mai curând, se laudă cu faptul că toate argumentele sunt circulare. Deși figura este numai un simbol, sensul simbolic care generează semnul paralel al Roții lui Buda se vede cel mai bine în svastică. Crucea este un element cu unghiuri drepte care arată cu îndrăzneală în direcții opuse, însă svastica este același lucru în însuși actul revenirii la curba recurentă. De fapt, crucea încârligată se transformă într-o roată. Înainte de a respinge până și aceste simboluri ca fiind arbitrare, trebuie să ne amintim intensitatea considerabilă a instinctului imaginativ care le producea sau le selecta, în Est și Vest deopotrivă. Crucea a devenit

mai mult decât memorie istorică ; ea transmite, aproape sub forma unei diagrame matematice, adevărul despre ideea controversată a unui conflict care se extinde în eternitate. Afirmatia că esența întregii probleme o constituie crucea este adevărată și chiar tautologică.

Altfel spus, crucea, în realitate și ca semn, reprezintă ideea ieșirii din cercul care este totul și nimic. Ea se eliberează de argumentul circular prin care începe totul și se sfârșește în gândire. De vreme ce ne ocupăm încă de simboluri, ideea ar putea fi transpusă parabolic sub forma legendei despre Sfântul Francisc conform căreia păsările care își luau zborul având binecuvântarea lui puteau să-și afle drumul spre nesfârșirea celor patru vânturi ale văzduhului, iar urmele lor alcătuiau pe cer o cruce colosală ; în comparație cu libertatea aceluia stol de păsări, forma svasticii seamănă cu un piscoi care își fugărește coada. Într-o alegorie mai populară, am putea spune că, atunci când și-a înfipt sulita în fălcile dragonului, Sfântul Gheorghe a tulburat solitudinea șarpelui autodevorator și i-a dat să muște și altceva decât propria coadă. Cu toate că s-ar putea folosi multe fantezii ca figuri ale adevărului, acesta în sine este abstract și absolut, deși nu foarte ușor de rezumat, poate numai prin intermediul acestor figuri. Creștinismul face apel la o realitate solidă exterioară lui, la ceva care este, în acest sens, extern și totodată etern. Creștinismul proclamă existența reală a lucrurilor sau, cu alte cuvinte, faptul că lucrurile se definesc într-adevăr ca atare. Astfel, creștinismul este totuna cu bunul-simț, iar întreaga istorie a religiei demonstrează că bunul-simț piere acolo unde nu este menținut de creștinism. Altfel nu poate să existe ori măcar să reziste, pentru că gândul pur și simplu nu rămâne rațional, ci devine, într-un anumit sens, prea simplu pentru a fi rațional.

Tentația filosofilor este mai degrabă simplitatea, decât subtilitatea. Ei sunt mereu atrași de simplificări nebunești, așa cum oamenii care se balansează deasupra prăpăstiilor sunt fascinați de moarte, de vid și de aerul gol. Era nevoie de un alt gen de filosof, care să-și păstreze echilibrul pe culmea Templului fără a fi aruncat la pământ. Una dintre explicațiile mult prea evidente este că totul înseamnă vis și dezamăgire și că nu există nimic în afara eului. O alta ar fi că toate lucrurile se repetă, iar o alta, considerată budistă și, cu certitudine, orientală, constă în ideea că problema omenirii este creația ei, în sensul diferențierii personalităților noastre multicolore, și că nimic nu va fi bine până când nu ne contopim din nou în unitate. Pe scurt, conform acestei teorii, Creația este Căderea. Acest fapt este important din punct de vedere istoric pentru că este depozitat în inima întunecată a Asiei, de unde trece, la diverse intervale și în diverse forme, peste granițele difuze ale Europei. Aici putem plasa figura misterioasă a lui Manes sau Maniheus, misticul inversiunii, pe care ar trebui să îl numim pesimist, părintele multor secte și erezii, și tot aici, într-un plan mai înalt, se află figura lui Zoroastru, cel identificat de popor cu o altă explicație excesiv de simplă : egalitatea răului și a binelui, aflate în echilibru și luptându-se în fiecă atom. El aparține, de asemenea, școlii de gândire pe care am putea să o numim mistică ; din aceeași misterioasă grădină persană a venit pe aripi greoaie și Mithra, zeul necunoscut, pornit să tulbure ultimul amurg al Romei.

Cercul sau discul solar înălțat în zorii lumii de egipteanul cel îndepărtat a constituit oglinda și modelul tuturor filosofilor. Ei i-au conferit soarelui multe interpretări și au înnebunit uneori din pricina lui, în special atunci când acesta, ca în cazul înțelepților orientali, devenea o roată care se învârtea la nesfârșit în mintea lor. Aspectul

esențial în ceea ce îi privește este convingerea lor unanimă că existența se poate reprezenta printr-o diagramă, nu printr-un desen, iar desenele rudimentare ale creatorilor de mituri puerili sunt un fel de protest imatur și energic împotriva acestei perspective. Ei nu cred că religia nu este, de fapt, un tipar, ci o imagine. În și mai mică măsură cred că religia este imaginea a ceva care există cu adevărat în afara minții noastre. Uneori filosoful vopsește întregul disc în negru și se numește pesimist, alteori îl face alb complet și se definește ca optimist, iar câteodată îl împarte în alb și negru exact pe jumătate, caz în care se cheamă dualist, precum misticii persani, pe care mi-aș dori să am spațiul necesar pentru a-i aprecia la justa lor valoare. Nici unul dintre ei nu înțelegea un lucru care începea să deseneze proporțiile ca și cum ar fi reale, dispuse în maniera vie pe care proiectantul matematician ar numi-o disproporționată. Aidoma primului artist din peșteră, în ceea ce arăta ca un tipar grozav de întortocheat el dezvăluia ochilor neîncredători sugestia unui scop nou ; părea doar să-și distorsioneze diagrama pe când începea, pentru întâia dată în toate timpurile, să traseze contururile unei forme... și ale unei Fețe.

VII. RĂZBOIUL ZEILOR CU DEMONII

Teoria materialistă a istoriei, conform căreia politica și etica în ansamblul lor sunt expresia economiei, reprezintă într-adevăr o eroare foarte simplistă. Ea constă efectiv în confundarea condițiilor necesare vieții cu preocupările normale ale acesteia, care sunt cu totul altceva. Este ca și cum s-ar spune că, întrucât omul nu poate umbla decât pe

două picioare, el se deplasează doar pentru a-și cumpăra pantofi și ciorapi. Omul nu poate trăi fără a fi susținut de mâncare și băutură, care îl sprijină precum cele două picioare ale sale, însă sugestia că acestea sunt motivele tuturor acțiunilor lui de-a lungul istoriei seamănă cu afirmația că scopul tuturor marșurilor militare sau al pelerinajelor religioase trebuie să fi fost auritul membru inferior al lui Miss Kilmansegg⁵² ori piciorul ideal și perfect al lui Sir Willoughby Patterne⁵³. Însă exact astfel de acțiuni formează istoria umanității, iar fără ele ea practic nu ar exista. Se poate ca vitele să-și trăiască viețile după exigențe pur economice, în sensul în care nu le vedem făcând mare lucru în afară de păscut și de căutatul unor pășuni mai bune ; tocmai de aceea o istorie bovină în douăsprezece volume nu ar constitui o lectură foarte antrenantă. Se poate ca oile și caprele să fie economiști foarte buni, cel puțin în acțiunile lor exterioare, dar acesta este motivul pentru care nu prea găsim eroi ovini ai războaielor și imperiilor legendare considerați demni de narațiuni detaliate ; nici măcar cel mai activ patrupeț nu a inspirat vreodată o carte pentru băieți cu titlul *Faptele de aur ale Viteazului Țap* sau ceva de genul acesta. Însă, dincolo de ideea că acțiunile care compun povestea omului ar fi de natură economică, putem spune că ea doar începe în punctul în care se termină motivația vitelor și a oilor. Va fi dificil să susținem că rațiunea pentru care cruciații, părăsindu-și căminul, s-au îndreptat către pustiul cel cumplit este aceeași cu a vitelor care abandonează deșertul în favoarea unor pășuni mai tihnite. Va fi greu să

⁵² Referire la *Miss Kilmansegg and Her Precious Leg*, poem al umoristului și poetului britanic Thomas Hood.

⁵³ Personaj al romanului tragicomic *Egoistul* de George Meredith, publicat în 1879.

pretindem că exploratorii arctici au pornit spre Nord din același motiv material care le face pe rândunele să zboare spre Sud. Iar dacă din istoria omului sunt omise aspecte precum totalitatea războaielor religioase și simplele explorări aventuroase, nu numai că aceasta își va pierde complet caracterul uman, dar nu va mai fi deloc istorie. Conturul istoriei este alcătuit din aceste curbe și unghiuri decisive determinate de voința omului. În aceste condiții, istoria economică nici măcar nu s-ar putea defini ca atare.

Pe lângă acest fapt evident mai apare o eroare, mai profundă, aceea că oamenii trebuie să trăiască pentru hrană doar pentru că nu pot subzista fără ea. Adevărul este că lucrul cel mai prezent în mintea omului nu este mecanismul economic necesar existenței sale, ci, mai degrabă, existența însăși, lumea pe care o vede când se trezește dimineața și natura situației lui generale în cadrul acesteia. Există ceva mai apropiat de el decât mijloacele de trai, iar acest fapt este viața. Pentru fiecare dată când își amintește cu exactitate ce fel de muncă îi generează salariul și ce retribuție îi asigură mâncarea, omul reflectează de zece ori la frumusețea zilei ori la caracterul insolit al lumii sau se întreabă dacă viața merită trăită ori dacă mariajul lui este un eșec, se gândește că este mulțumit ori iritat de propriii copii sau își rememorează tinerețea ori trece vag în revistă soarta misterioasă a ființei umane. Acest lucru este valabil chiar și pentru majoritatea sclavilor salariați ai modernului nostru industrialism morbid, care prin hidoșenia și lipsa lui de umanitate forțează cu adevărat aducerea în față a problemei economice. Este infinit mai adevărat în ceea ce îi privește pe numeroșii țărani, vânători sau pescari care alcătuiesc majoritatea omenirii. Până și pedanții care cred că etica depinde de economie trebuie să recunoască dependența economiei de existență. Dubiile și reveriile

normale, oricare ar fi numărul lor, se referă nu la modul în care putem trăi, ci la motivul pentru care o facem. Dovada este simplă, pe cât de simplu este suicidul. Imaginați-vă că întoarceți universul cu susul în jos ; toți economiștii politici se vor întoarce odată cu el. Să ne imaginăm că un om dorește să moară ; profesorul de economie politică ni se va părea mai curând plicticos în explicațiile lui elaborate despre cum acesta trebuie să trăiască. Iar toate plecările și deciziile care transformă în istorie trecutul nostru de oameni au noima de a deturna cursul direct al economiei pure. Așa cum îi este permis economistului să fie scutit de calcularea următorului salariu al sinucigașului, tot așa va fi scutit de la a contribui pentru pensia de vârstă a unui martir. Așa cum el nu trebuie să ofere mijloacele de trai necesare pentru viitorul martirului, nu trebuie nici să asigure existența familiei călugărului. Planurile sale nu sunt afectate aproape deloc de soldatul care moare pentru țară, de țăranul care își iubește cu intensitate pământul sau de omul atașat mai mult sau mai puțin de o religie care îi permite sau îi interzice să facă una ori alta. Însă toate acestea nu se cumulează într-un calcul economic al mijloacelor de trai, ci într-o perspectivă esențială asupra vieții. Ele se reduc toate la sentimentele fundamentale pe care le are omul când privește, prin straniile ferestre numite ochi, strania viziune numită lume.

Niciun om înțelept nu își va dori să aducă pe lume cuvinte multe și lungi. Însă trebuie să ni se admită afirmația că avem nevoie de un lucru nou, care să se numească istorie psihologică. Mă refer la examinarea sensului pe care îl au lucrurile în mintea omului și, în special, a omului de rând, distinct de ceea ce este definit sau dedus doar prin formulare oficiale ori declarații politice. Am abordat deja sumar această problemă în cazul totemurilor sau al oricărui alt mit popular. Nu este suficient

să ni se spună că motanul era considerat totem, mai ales atunci când nu se numea astfel. Vrem să știm care era sentimentul asociat lui. Se aseamăna el cu pisica lui Whittington⁵⁴ ori cu felina vrăjitoarei ? Care era numele lui real, Pashti sau Motanul Încălțat ? Acesta este genul de lucru de care avem nevoie în abordarea naturii relațiilor politice și sociale. Vrem să cunoaștem sentimentul real care constituia legătura socială dintre oamenii obișnuiți, la fel de raționali și egoiști ca noi. Ce simțeau soldații când vedeau cum se profilează splendid pe cer totemul ciudat pe care îl numim Acvila Neagră a Legiunilor ? Ce simțeau vasalii față de celelalte totemuri, față de leii ori leoparzii de pe scutul seniorului lor ? Cât timp neglijăm această latură subiectivă a istoriei, care se poate defini mai simplu ca *interiorul* acesteia, va exista întotdeauna o anumită limitare a acestei științe, care poate fi depășită cel mai bine prin artă. Dacă istoricul nu reușește acest lucru, atunci ficțiunea rămâne mai adevărată decât faptul, iar romanul, chiar unul istoric, conține mai multă realitate decât consemnarea.

Această nouă istorie nu este niciunde mai necesară ca în studiul psihologiei războiului. Documentele oficiale publice sau private ne rigidizează istoria și nu ne spun nimic despre lucrul în sine. În cel mai rău caz, avem doar afișele oficiale, care nu se poate să fi fost spontane tocmai din cauza provenienței lor. În cel mai bun caz, avem numai diplomația secretă, care este imposibil să fi fost populară exact din cauza caracterului ei secret. Evaluarea istorică a rațiunilor reale din spatele luptei se bazează fie pe unele, fie pe cealaltă. Guvernele luptă pentru colonii sau pentru

⁵⁴ *Dick Whittington și pisica lui* este o poveste populară englezească despre un băiat sărac din secolul al XIV-lea care devine comerciant înstărit și, în cele din urmă, primar al Londrei grație abilităților vânătoarești ale pisicii sale.

drepturi comerciale, pentru porturi ori tarife ridicate, pentru mine de aur sau crescătorii de perle. Pare suficient să răspundem că guvernele ca atare nu luptă deloc. De ce intră luptătorii în bătălie ? Care este psihologia care susține lucrul îngrozitor și minunat numit război ? Nimeni dintre aceia care îi cunoaște cât de cât pe soldați nu crede în ideea prostească a superiorilor că forța poate fi folosită în conducerea a milioane de oameni. Dacă ar fi să se lase toți pe tânjală, atunci pedepsirea tuturor trândavilor ar deveni imposibilă. Cea mai mică urmă de lenevie ar duce în jumătate de zi la pierderea oricărei campanii militare. Ce credeau cu adevărat oamenii despre politica respectivă ? Dacă se poate spune că ei acceptau politica impusă de politician, atunci ce sentimente aveau față de acesta ? Dacă vasalii luptau orbește pentru seniorul lor, ce vedeau acei orbi la el ?

Există un concept arhicunoscut care poate fi redat cel mai potrivit prin termenul *realpolitik*. La drept vorbind, este un gen de *politik* aproape nebunesc de ireal. Repetă mereu cu obstinație și stupiditate că oamenii luptă pentru scopuri materialiste, fără să reflecteze pentru o clipă la faptul că scopurile nu sunt mai niciodată concrete pentru cei angajați în luptă. În orice caz, niciun om nu își va da viața pentru politici de ordin practic, tot așa cum nimeni nu s-ar lăsa ucis în schimbul banilor. Nero nu putea să angajeze o sută de creștini care să se lase mâncați de lei la tariful de un shilling pe oră pentru că oamenii nu vor să fie martirizați pentru bani. Însă viziunea evocată de *realpolitik*, sau politica realistă, este, mai presus de exemple, nebunească și incredibilă. Oare crede cineva pe lume că soldatul ar spune : „Aproape că mi-am pierdut de tot piciorul, dar voi continua până când nu-l mai am deloc pentru că, în definitiv, mă voi bucura de toate avantajele care decurg din obținerea de către guvernul meu a unui

port în Golful Finlandei ?” Niciun funcționar mobilizat pe front nu va zice : „Dacă sunt gazat, probabil că voi muri în chinuri, dar găsesc alinare în gândul că, dacă voi decide cândva să mă fac pescuitor de perle în Mările Sudului, pentru mine și compatrioții mei această carieră este acum posibilă ?” Materialismul istoric constituie cel mai incredibil de nebunesc tip de istorie dintre toate, chiar și dintre poveștile de aventuri. Indiferent ce anume inițiază războaiele, ceea ce le susține este de ordin sufletesc, ceva înrudit cu religia. Este ceea ce simte omul în legătură cu viața și cu moartea. Un om aflat în pragul morții se raportează direct la absolut ; este o prostie afirmația că ar fi preocupat doar de complicații relative și îndepărtate, căroră moartea le va pune oricum capăt. Dacă este însuflețit de anumite loialități, acestea sunt cu siguranță la fel de simple ca moartea. Aceste loialități țin, în general, de două idei, care sunt fațete ale uneia singure. Prima este dragostea pentru ceva presupus amenințat, chiar dacă acel ceva este doar vag identificat drept cămin, iar a doua este detestarea și sfidarea lucrului ciudat care îl amenință. Cea dintâi este mult mai filosofică decât pare, dar nu este cazul să o discutăm aici. Omul nu dorește să-i fie distrusă ori schimbată casa pentru că nici nu poate să-și amintească toate lucrurile bune asociate ei, tot așa cum nu vrea să-i ardă locuința până în temelii fiindcă abia poate număra toate cele căroră le-ar duce lipsa. Prin urmare, el luptă pentru ceva asemănător unei abstracțiuni difuze, dar care este în fapt o casă. Însă partea negativă este aproape la fel de nobilă și de puternică. Oamenii luptă cel mai îndârjit când simt că dușmanul este totodată vechi inamic și etern străin și că mediul ambiant îi este contrar și antagonist, așa cum simt francezii în legătură cu prusacii sau creștinii răsăriteni privitor la turci. Dacă spunem că este un diferend religios, lumea se va pierde în

ciondăneli jalnice despre secte și dogme. Atunci îi vom compătimi și vom spune că este diferența dintre moarte și lumina soarelui, care se interpune ca o umbră întunecată între ochii noștri și ziua de afară. Oamenii se gândesc la această deosebire chiar în clipa morții fiindcă ea privește sensul vieții.

În astfel de chestiuni ființele umane sunt motivate de ceva mult mai înalt și mai sfânt decât politica : de ură. Când rezistau încă, în zilele cele mai negre ale Marelui Război⁵⁵, suferind fie trupește, fie sufletește pentru cei dragi, soldații trecuseră de mult de punctul în care să-i intereseze detaliile obiectivelor diplomatice ca motive pentru refuzul lor de a se preda. Sunt răspunzător, în ceea ce mă privește, pe mine și pe cei pe care îi cunosc foarte bine, de viziunea care a făcut imposibilă capitularea. Era imaginea chipului împăratului german intrând călare în Paris. Nu este sentimentul pe care unii dintre prietenii mei idealiști îl descriu ca dragoste. Eu sunt destul de mulțumit să-l numesc ură, oroarea de lad și de toate lucrările lui, și să fiu de acord că, întrucât ei nu cred în lad, nu trebuie să creadă nici în ură. Confruntându-ne încă cu prevalența acestei prejudecăți, această lungă introducere este din nefericire necesară pentru a se garanta înțelegerea sensului pe care îl are războiul religios. Acesta apare când se întâlnesc două lumi, adică două viziuni asupra universului sau, în limbaj mai modern, două atmosfere morale. Ceea ce pentru cineva înseamnă suflarea vieții este otravă pentru altul ; în zadar ne propunem să-i dăm pestilenței un loc sub soare. Iată ce trebuie să înțelegem, chiar și cu prețul digresiunii, dacă dorim să înțelegem ce s-a petrecut cu adevărat în Mediterana atunci când a venit Cartagina cea de pe coama valului, așezându-se exact de-a curmezișul ascensiunii republicii de pe Tibru, Cartagina

⁵⁵ Este vorba despre Primul Război Mondial. (N. red.)

cea dominantă și disprețuitoare, întunecată de toate enigmaticele Asiei și târând cu sine toate triburile și dependențele imperialismului.

Religia Italiei antice reprezenta, în ansamblu, o mixtură ca aceea pe care am analizat-o în capitolul dedicat mitologiei, numai că grecii aveau o înclinație naturală către mitologic, în timp ce latinii par să fi avut o reală apetență pentru religios. Ambele popoare i-au multiplicat pe zeii ; totuși, câteodată dau impresia că au făcut-o din rațiuni aproape contrare. Uneori pare că politeismul grecesc s-ar ramifica și ar înflori în sus, ca ramurile unui copac, pe când politeismul italic s-ar dezvolta în jos, precum rădăcinile. Ar fi poate mai corect să spunem că ramurile din prima categorie, purtând flori, se ridicau ușor, iar cele dintr-a doua atârnav grele de rod. Vreau să spun că latinii par să își fi multiplicat zeii pentru a-i aduce mai aproape de oameni, pe când zeii greci se înălțau și radiau în cerul dimineții. Ceea ce ne frapează la cultele italice este caracterul local și, cu deosebire, cel domestic. Ne lasă impresia că divinitățile roiesc în jurul casei ca muștele, că zeitățile se adună și atârnav precum liliacii de coloane sau se cuibăresc sub streșini ca păsările. Avem viziunea unui zeu al acoperișurilor, al stâlpilor de poartă, al ușilor și chiar al burlanelor. S-a sugerat că mitologia în ansamblul său era un fel de poveste fantastică, dar de un gen aparte, care se poate numi cu adevărat basm la gura sobei ori poveste de adormit copiii. Și aceasta pentru că era chiar povestea interiorului casei, asemenea acelor în care scaunele și mesele glăsuiesc ca spiridușii. Vechii zei casnici ai țăranilor italici par să fi fost mari imagini stângace de lemn, mai lipsite de trăsături decât galionul bătut de Quilp⁵⁶ cu vâtraiul. Religia aceasta a căminului

⁵⁶ Daniel Quilp, personaj al romanului *Vechiul magazin de curiozități* de Charles Dickens.

era foarte familială. Desigur, existau în hățișul mitologiei italice și alte elemente, mai puțin umane. Existau zeități grecești, suprapuse celor romane ; se găseau pe ici, pe colo lucruri subterane mai urâte, experimente ale categoriei păgânismului crud, cum ar fi ritul artician al preotului care îl ucide pe ucigaș. Însă astfel de manifestări au constituit întotdeauna elemente latente în păgânism și cu siguranță că nu constituie caracterul specific al păgânismului latin. Specificitatea acestuia poate fi acoperită cu aproximație de afirmația că, dacă în general mitologia personifica forțele naturii, acest tip de mitologie personifica natura transformată de puterea omului. Există un zeu al grânelor, nu și al ierbii, al vitelor, nu al sălbăticiunilor pădurii. Pe scurt, cultul reprezenta în sens propriu o cultură, în ideea în care prin acest termen ne referim la agricultură.

Acestui fapt i se asocia un paradox în care încă rezidă pentru mulți enigma sau misterul latinilor. Odată cu religia care pătrundea și învăluia fiecare detaliu domestic ca o plantă agățătoare se manifesta ceea ce multora li se pare a fi un spirit complet opus : spiritul revoltei. Imperialiștii și reacționarii sugerează adesea că Roma constituia modelul pur de ordine și obediență, însă ea era complet invers. Istoria reală a Romei antice seamănă mult mai mult cu aceea a Parisului modern. Roma ar putea fi numită în limbaj modern un oraș construit din baricade. Se spune că poarta lui Ianus nu se închidea niciodată pentru că în afara ei se ducea un război etern ; este aproape la fel de adevărat că în interiorul ei avea loc o eternă revoluție. De la primele răscoale ale plebeilor până la ultimul război al sclavilor, statul care impunea pacea în lume nu a cunoscut-o, de fapt, niciodată la el acasă. Conducătorii erau ei înșiși rebeli.

Există o relație autentică între religia privată și revoluția din viața publică. Istorii care, banalizându-se, nu au devenit mai puțin eroice ne amintesc că Republica s-a fondat pe un tiranicid care răzbuna insulta adusă unei soții și că instituția tribunilor poporului a fost reinstaurată după un alt tiranicid, care repara ofensa adusă unei fiice. Adevărul este că numai oamenii care consideră familia ca fiind sacră vor deține vreodată un standard sau un statut prin intermediul căruia să critice statul. Numai ei pot să apeleze la ceva mai sfânt decât zeii cetății, și anume la zeii vetrei. De aceea sunt induși în eroare aceia care observă că națiunile calificate ca rigide în comportamentul domestic sunt tocmai acelea considerate neliniștite în politică, ca în cazul irlandezilor și al francezilor. Merită să insistăm asupra acestei chestiuni domestice fiindcă ea este un exemplu clar pentru sensul dat aici ideii de interior al istoriei, similar interiorului caselor. Se poate ca istoriile exclusiv politice ale Romei să fie suficient de justificate în a afirma că un lucru sau altul a fost un act cinic ori crud al politicienilor romani, dar spiritul care a înălțat Roma le-a fost comun tuturor romanilor. Nu este o dovadă de fariseism să-l numim idealul lui Cincinat de a trece din Senat la plug. Oamenii de acest tip își fortificaseră satul pe fiecare parte și îi extinseseră deja victoriile asupra italicilor și chiar asupra grecilor când s-au trezit în fața unui război care a schimbat lumea. În cartea de față l-am definit ca fiind războiul zeilor cu demonii.

Pe coasta opusă a mării interioare se înființase o cetate care purta numele de Orașul Nou. Era deja mai vechi, mai puternic și mai prosper decât cetatea italică, însă avea încă un aer care făcea ca numele său să i se potrivească încă. Fusesse numit astfel pentru că era o colonie, ca New York sau Noua Zeelandă. Reprezenta avanpostul ori stabilizarea energiei și expansiunii marilor orașe

comerciale Tyr și Sidon. Avea o nuanță de țară sau de colonie nouă, cu o atmosferă negustorească și sigură de sine. Îndrăgea să spună lucruri care răsunau cu o anumită certitudine metalică, precum acela că nimeni nu putea să-și spele mâinile în mare fără îngăduința Orașului Nou întrucât depindea aproape în totalitate de măreția corăbiilor lui, așa cum era și cazul celor două mari porturi și târguri din care proveneau locuitorii săi. El a adus din Tyr și Sidon un talent prodigios pentru comerț și o considerabilă experiență a călătoriilor. A adus, de asemenea, și alte lucruri.

Într-un capitol anterior am făcut aluzie la un element psihologic aflat în fundalul unui anumit tip de religie. În cei avizi de rezultate practice, pe lângă acelea poetice, a existat tendința de a invoca spirite ale terorii și constrângerii, de a muta din loc Aheronul în disperarea de a-i îndupleca pe zei. Există mereu un soi de idee difuză că forțele întunericului vor acționa cu seriozitate, fără a se ține de prostii. Acest gen straniu de caracter practic pesimist luase mari proporții în psihologia internă a popoarelor punice. În Orașul Nou, pe care romanii îl numeau Cartagina, precum și în cetățile-mamă feniciene, zeul care „dădea rezultate” purta numele de Moloh și era identic, probabil, cu o altă zeităate, cunoscută nouă sub numele de Baal, „Domnul”. Romanii nu au prea știut la început cum să i se adreseze sau ce să creadă despre el ; au fost nevoiți să apeleze la cel mai grosier mit de origine greacă sau romană și să-l compare cu Saturn devorându-și copiii. Însă adoratorii lui Moloh nu erau grosieri ori primitivi. Erau membrii unei civilizații mature și cizelate, care abunda în rafinamente și luxuri ; probabil că erau mult mai civilizați decât romanii. Iar Moloh nu era un mit ; în orice caz, mâncarea lui nu era deloc un mit. Acești oameni extrem de civilizați chiar se adunau să cheme

binecuvântarea Cerului asupra imperiului lor prin aruncarea a sute de copii mici într-un vast cuptor. Ne putem da seama de grozăvia faptului dacă ne imaginăm că un număr de comercianți din Manchester, care poartă joben și favoriți, se duc la biserică în fiecare duminică la ora unsprezece să vadă cum este fript un copil.

Stadiile inițiale ale disputei politice sau comerciale pot fi urmărite în foarte mare detaliu tocmai datorită naturii sale pur politice ori comerciale. La un moment dat se părea că Războaiele Punice nu se vor sfârși niciodată ; nu este prea ușor de spus nici când au început. Grecii și sicilienii duceau deja o luptă vagă de partea europenilor împotriva orașului african. Cartagina învinsese Grecia, cucerise Sicilia și își stabilise o poziție fermă în Spania. Cetatea latină, strânsă între Spania și Sicilia, ar fi fost zdrobită dacă romanii ar fi fost genul de oameni ușor de nimicit. Însă această poveste este interesantă tocmai pentru că Roma a fost zdrobită. Dacă pe lângă elementele materiale nu ar fi existat și anumite elemente morale, povestea s-ar fi încheiat cu certitudine în punctul în care credea Cartagina că se terminase. Blamarea Romei pentru a nu fi încheiat pacea este un lucru destul de comun, dar un veritabil instinct popular a insistat că nu poate exista pace cu acel soi de oameni. Blamarea romanilor pentru *Delenda est Carthago*, „Cartagina trebuie distrusă”, este, de asemenea, un lucru destul de obișnuit, însă mai comună este uitarea faptului că, după toate aparențele, Roma însăși a fost distrusă. Prea des se uită că parfumul sacru care învăluisese dintotdeauna Roma se datorează în parte ridicării ei neașteptate din morți. Cartagina era o aristocrație, ca majoritatea statelor mercantile de acest tip. Exploatarea săracilor de către bogați era deopotrivă impersonală și irezistibilă ; astfel de aristocrații nu permit niciodată guvernarea personală, poate tocmai de aceea

aristocrația cartagineză era invidioasă pe talentul individual. Însă geniul poate apărea oriunde, chiar și în cadrul clasei conducătoare. Și, ca și cum s-ar fi dorit sporirea în oroare a supremei încercări a lumii, a fost sorocit ca una dintre marile case cartagineze să producă un om care va ieși din palatele poleite cu aur cu toată energia și originalitatea unui Napoleon ivit din senin. În momentul cel mai nefavorabil al crizei războiului, Roma a aflat că, printr-un miracol militar, Italia însăși era invadată din Nord. Hannibal – „Grația lui Baal”, după cum îi suna numele în limba maternă – târâse un lanț greoi de forțe armate peste singurătățile înstelate ale Alpilor și arăta spre sud, către orașul pe care se legase cu jurământ în fața tuturor zeilor săi groaznici că îl va distruge.

Hannibal mășăluia pe drumul către Roma, iar romanii care se năpusteau la război simțeau că parcă ar lupta cu un magician. Două mari armii se vor scufunda la stânga și la dreapta lui în mlaștinile de la Trebia ; mult mai mulți aveau să fie înghițiți de oribilul vârtej de la Cannae ; din ce în ce mai mulți porneau doar pentru a cădea ruinați la atingerea lui. Semnul suprem al tuturor dezastrelor, trădarea, întorcea trib după trib împotriva cauzei, aproape pierdute, a Romei, iar inamicul de necucerit își continua rostogolirea către oraș. Urmându-și marele conducător, armata cosmopolită și sporindă a Cartaginei mășăluia asemenea unui car alegoric al întregii lumi : elefanți care zguduiau pământul precum niște munți în marș, gali gigantici cu panoplii barbare, întunecați hispanici încinși cu aur, numidieni cafenii pe caii fără frâie ai deșerturilor, rotindu-se și țâșnind ca șoimii, și gloate întregi de dezertori, mercenari și oameni de tot soiul. Iar înaintea lor mergea Grația lui Baal.

Augurii și scribii romani care au spus despre acele ceasuri că aduc cu sine minuni nepământene, că se

născuse un copil cu cap de elefant sau că stelele cădeau din cer ca grindina, aveau o percepție mult mai filosofică asupra celor întâmplate în realitate decât istoricul modern, care vede în acest eveniment numai finalul unei strategii de succes într-o rivalitate comercială. Ceva diferit s-a resimțit și atunci la fața locului, așa cum este întotdeauna cazul cu aceia care simt o atmosferă străină, ca o ceață sau o miasmă, impregnând-o pe a lor. Nu simpla înfrângere militară și, cu siguranță, nu numai rivalitatea mercantilă au umplut imaginația romanilor cu astfel de prevestiri hidoase ale naturii devenind ea însăși nenaturală. Moloh însuși se afla pe muntele latinilor și privea cu fața-i înspăimântătoare peste câmpie ; Baal era acela care zdrobea viile sub picioarele lui de piatră. Însăși vocea lui Tanit cea nevăzută șoptea de după vălurile-i atârănânde despre o dragoste mai oribilă ca ura. Arderea câmpurilor de grâne și ruinarea viilor italice erau mai mult decât acte concrete, erau alegorii. Ele însemnau distrugerea lucrurilor domestice și roditoare, veștejirea omenescului în fața lipsei de umanitate care întrece cu mult cruzimea. Zeii casnici se plecau adânc în întunericul acoperișurilor joase, iar deasupra lor treceau demonii purtați de vântul de dincolo de ziduri, suflând din trompeta tramontanei. Poarta Alpilor fusese dărâmată, nu în sensul vulgar, ci în acela cât se poate de solemn ; se dezlănțuise ladul. Părea că războiul zeilor cu demonii se sfârșise deja și că zeii muriseră. Acvilele se pierduseră, legiunile erau distruse, iar în Roma nu mai rămăseseră decât onoarea și curajul rece al disperării.

Un singur lucru pe lume mai amenința Cartagina : ea însăși. Se mențineau în continuare acțiunea interioară a unui element de putere prezent în cazul tuturor statelor comerciale de succes, dar și prezența unui spirit pe care îl cunoaștem. Se păstrau încă rațiunea solidă și

perspicacitatea acelor care administreză întreprinderi de amploare ; mai existau consilierea celor mai buni experți financiari, guvernarea axată pe tranzacție și gândirea pragmatică a oamenilor de afaceri ; speranța romanilor stătea în toate acestea. Pe măsură ce războiul trecea spre ceea ce părea un sfârșit tragic, se dezvolta gradual firava și ciudata posibilitate ca nădejdea lor să nu fie zadarnică, nici chiar în acel moment. Oamenii de afaceri ai Cartaginei, gândind, în stilul lor, în termeni de rase vii și muribunde, au văzut cu claritate că Roma nu era doar pe moarte, ci murise. Războiul se încheiase. Nu mai exista, evident, speranța ca orașul italic să reziste și era de neconceput ca cineva să mai opună rezistență din moment ce situația era disperată. În aceste circumstanțe, rămânea a fi luat în considerare un alt set de principii de afaceri ample și solide. Războaiele se purtau cu bani și, în consecință, costau ; poate că ei simțeau în inimile lor, așa cum se întâmplă cu foarte mulți oameni de acest gen, că în cele din urmă războiul era cu siguranță un pic rău întrucât costa bani. Venise de acum timpul păcii și, în mai mare măsură, al economiei. Mesajele pe care le trimitea din când în când Hannibal, cerând întăriri, constituiau un anacronism ridicol ; doar existau lucruri mult mai importante de care să se ocupe. S-ar putea să fie adevărat că un cutare consul sau un altul a întreprins un ultim raid la râul Metaurus, l-a ucis pe fratele lui Hannibal și i-a aruncat capul, cu o furie latină, în tabăra cartagineză ; astfel de acțiuni nebunești nu demonstau decât că romanii erau complet lipsiți de speranță privitor la cauza lor. Însă nici măcar latinii neresemnați nu puteau fi atât de nebuni încât să se agațe pe veșnicie de o cauză pierdută. Astfel argumentau experții financiari de frunte, zvârlind la o parte tot mai multe scrisori pline de ciudate rapoarte alarmiste. Astfel argumenta și acționa marele Imperiu

Cartaginez. Această prejudecată fără sens, un adevărat blestem al statelor comerciale, care consideră că stupiditatea este oarecum pragmatică și că geniul este oarecum futil, i-a determinat să-l abandoneze și să-l lase fără resurse pe marele artist al școlii armelor pe care zeii li-l dăruiseră în van.

De ce nutresc unii oameni ideea stranie că lucrurile sordide trebuie întotdeauna să le nimicească pe cele nobile, că există o conexiune difuză între inteligență și brutalitate sau că nu contează stupiditatea unui om dacă acesta este și rău ? De ce consideră în mod vag că întregul cavalerism înseamnă sentiment și că toate sentimentele sunt slăbiciune ? Ei fac aceasta pentru că sunt, ca toți oamenii, inspirați în primul rând de religie. Pentru ei, ca pentru toate ființele umane, faptul principal îl constituie concepția despre natura lucrurilor, ideea despre lumea în care trăiesc. Iar credința lor este că singurul element fundamental îl reprezintă frica și, prin urmare, că însăși inima lumii este malefică. Ei cred că moartea întrece în putere viața și că, în consecință, lucrurile moarte trebuie să fie mai puternice decât cele vii, indiferent dacă primele sunt aurul, fierul și mașinăriile sau stâncile, râurile și forțele naturii. Este posibil să ni se pară o fabulație afirmația că oamenii pe care îi întâlnim la ceai ori cu care vorbim la chermize îi venerază în secret pe Baal sau Moloh. Dar acest gen de gândire negustorească are propria viziune cosmică, aceeași cu a Cartaginei. Conține eroarea brutală care a adus ruina orașului. Puterea punilor a dispărut pentru că materialismul lor cuprindea o indiferență nebunească față de gândirea autentică. Neîncrezându-se în suflet, au ajuns să nu mai creadă nici în inteligență. Prea practică pentru a fi morală, gândirea lor a ignorat ceea ce orice soldat pragmatic numește *moralul* unei armate. Își imaginează că banul va duce

lupta atunci când oamenii nu o mai vor. Așa s-a întâmplat și cu prinții-negustori cartaginezi. Religia lor era una a disperării, chiar și când succesul lor practic le dădea nădejde. Cum să fi înțeles ei că romanii continuau să spere chiar și atunci când soarta le părea pecetluită ? Religia lor era una a forței și a fricii ; cum să fi înțeles ei că oamenii disprețuiesc teama chiar și când se supun forței ? În centrul filosofiei lor despre lume se afla sila și, în plus, erau epuizați de luptă ; cum să-i înțeleagă pe aceia care mai poartă război chiar și atunci când sunt terminați din cauza lui ? Într-un cuvânt, cum să înțeleagă ceva mintea omului care se plecase atât de mult timp în fața unor lucruri iraționale ca banul, forța brută și zeii cu inimi de fiare ? S-au trezit dintr-o dată la vestea că jăracul pe care îl disprețuiseră prea mult pentru a-l înăbuși izbucnea din nou în flăcări pretutindeni, că Hasdrubal era învins, că Hannibal era depășit numeric, că Scipio întinsese războiul în Spania, apoi în Africa. Hannibal și-a purtat ultima bătălie chiar în fața porților cetății de aur. A pierdut, iar Cartagina a căzut cum nimic nu mai căzuse de la Lucifer încoace. Numele Orașului Nou rămâne doar atât : un nume. În nisipuri nu se mai află nicio piatră din zidurile sale. S-a mai dus, într-adevăr, un război înaintea distrugerii finale, dar nimicirea a fost definitivă. Numai că oamenii care au săpat în temeliile lui adânci, secole după aceea, au găsit un morman de sute de schelete mici, relicvele sfinte ale religiei punilor. Cartagina a căzut pentru că a rămas credincioasă propriei filosofii și pentru că își urmărise viziunea asupra universului până la concluzia ei logică. Moloh își mâncase copiii.

Zeii s-au ridicat iarăși, iar demonii au fost înfrânți în cele din urmă. Însă au fost înfrânți de aceia care fuseseră învinși, biruiți de aceia care muriseră. Nimeni nu înțelege povestea cavaleriească a Romei și de ce ea s-a înălțat apoi

spre o conducere reprezentativă, care părea aproape predestinată și fundamental naturală, dacă nu păstrează în minte agonia ororii și a umilinței despre care avea să continue să depună mărturie în gândirea solidă care definește sufletul Europei. Roma a ajuns să stea singură în centrul unui imperiu pentru că stătuse odată singură în mijlocul ruinei și al pustiei. După aceea, toți oamenii au știut în inimile lor că ea fusese reprezentativă pentru umanitate chiar și atunci când aceasta a respins-o. Și a căzut asupra ei umbra unei lumini strălucitoare, dar încă nevăzute, și povara lucrurilor viitoare. Nu putem face presupuneri despre modul sau momentul în care mila Domnului va fi salvat lumea, dar este cert că lupta care a instaurat creștinătatea ar fi fost extrem de diferită dacă în locul Imperiului Roman s-ar fi aflat cel cartaginez. Dacă, în epocile ulterioare, divinul se va fi pogorât câte puțin asupra unor ființe umane, în loc de unele inumane, atunci trebuie să le mulțumim Războaielor Punico pentru răbdare. Europa a evoluat pe măsura propriilor vicii și neputințe, după cum vom arăta ulterior, însă cea mai rea dintre stările evoluției sale nici nu se compară cu aceea de care a scăpat în urma războaielor punico. Poate vreun om sănătos la minte să asemenea marea păpușă de lemn de la care copiii se așteaptă să mănânce puțin la cină cu marele idol de la care s-ar fi așteptat să devoreze pruncii ? Aceasta este măsura în care lumea a apucat-o pe căi greșite, în comparație cu cât de greșite ar fi putut ele să fie. Romanii au fost nemiloși, însă ținta lor era dușmanul, în cel mai tare sens, nu un simplu rival. Ei nu țineau minte rute și reglementări comerciale, ci fețele disprețuitoare ale oamenilor și urau sufletul odios al Cartaginei. Lor le datorăm faptul că nu a trebuit niciodată să tăiem crângurile lui Venus pentru același scop în care au fost doborâte crângurile lui Baal. Asprimii lor îi datorăm în

parte faptul că gândurile despre trecutul nostru omenesc nu sunt pe de-a-ntregul aspre. Dacă trecerea de la păgânitate la creștinătate a însemnat totodată o punte și o ruptură, datorăm aceasta acelor care au păstrat caracterul uman al păgânității. Dacă după atâta vreme ne-am împăcat într-un anumit sens cu păgânismul și ne putem gândi cu mai multă afecțiune la strămoșii noștri, este bine să ne gândim și la lucrurile care au fost și la acelea care ar fi putut să fie. Din acest unic motiv putem purta cu ușurință povara Antichității și nu trebuie să ne cutremurăm la vederea nimfei de la fântână sau a cupidonului de pe felicitare. Râsul și tristețea ne leagă de lucruri de mult apuse și rememorate fără dezonoare ; privim, nu fără urmă de duioșie, amurgul care coboară împrejurul fermei Sabinelor și auzim cum se bucură zeii căminului când Catullus revine acasă la Sirmio. *Deleta est Carthago*.

VIII. SFÂRȘITUL LUMII

Stăteam odată, într-o zi de vară, pe o pajiște din Kent, la umbra unei micuțe biserici sătești, împreună cu un tovarăș mai curând straniu, cu care tocmai mă plimbasem prin pădure. El făcea parte dintr-un grup de excentrici de care dădusem întâmplător în peregrinările mele, un grup care avea o religie nouă, denumită Gândirea Superioară. Fusesem inițiat suficient de mult în această religie cât să îmi dau seama de atmosfera ei generală de maiestate ori semeție și speram să descopăr, într-o etapă ulterioară și mai ezoterică, originile acestei gândiri. Tovarășul meu era cel mai amuzant din grup deoarece, oricare i-ar fi fost

atitudinea față de gândire, măcar îi depășea foarte mult în experiență pe ceilalți fiindcă voiajase dincolo de tropice, pe când colegii săi meditau în suburbii și chiar îl acuzau de excese în poveștile sale de călătorie. În ciuda tuturor lucrurilor spuse la adresa lui, îl preferam colegilor și l-am însoțit de bunăvoie prin pădure. Acolo nu am putut să evit impresia că fața lui arsă de soare, sprâncenele-i sălbatice, adunate în smocuri, și barba ascuțită îi dădeau un aer de Pan. Apoi ne-am așezat pe pajiște și am rămas cu privirea pierdută la coroanele copacilor și la turla bisericii din sat, pe când căldura după-amiezii începea să se îmblânzească odată cu lăsarea serii ; o pasăre minusculă abia se auzea cântând în cerul îndepărtat și doar șoapta unei adieri mai mult mângâia, decât înfiora, livezile bătrâne din grădina Angliei. Atunci tovarășul meu m-a întrebat dacă știu de ce se înalță astfel turla bisericii. Mi-am exprimat un respectabil agnosticism, iar el mi-a răspuns cu nonșalanță : „Oh, la fel cu obeliscurile : venerarea antică a falusului.” M-am uitat imediat la el, cum zăcea acolo rânjind pe deasupra bărbii lui de țap și, pentru o clipă, nu l-am crezut Pan, ci diavolul. Cuvintele omenești nu pot exprima imensa, nebuneasca incongruență și perversiunea nefirească ale gândurilor cuprinse într-o atare afirmație, emisă în acel loc și în acel moment. M-am aflat, pentru o clipă, în starea pe care trebuie să o fi trăit oamenii care ardeau vrăjitoare pe rug, apoi a părut să crească în jurul meu, ca zorii zilei, o senzație a absurdului de proporții la fel de mari. „Păi, sigur”, am spus după un moment de reflecție, „dacă nu ar fi existat adorarea falusului, atunci turla ar fi fost construită cu vârful în jos și s-ar fi susținut pe propriul apex.” Cred că aș fi putut să stau un ceas întreg pe câmp râzând. Prietenul meu nu a dat impresia că s-ar fi supărat, fiindcă nu era niciodată vanitos în privința descoperirilor lui științifice. Îl întâlнисem doar întâmplător,

nu l-am mai revăzut vreodată și cred că acum e mort, însă, deși nu are nicio legătură cu disputa, este posibil să merite menționarea numelui acestui adept al Gândirii Superioare și interpret al originilor religiilor primitive sau, în orice caz, numele sub care era cunoscut : Louis de Rougemont.

Imaginea nebunească a bisericii din Kent sprijinindu-se pe vârful turlei sale ca într-o veche poveste țărănească întoarsă cu susul în jos îmi revine mereu în imaginație când aud astfel de lucruri despre originile păgâne. Și, de fiecare dată, mă apucă un râs ca de uriași. Apoi mă simt la fel de înțelegător și de milos față de restul cercetătorilor științifici, criticilor de frunte și autorităților în domeniul religiei antice și moderne ca față de bietul Louis de Rougemont. Dar amintirea absurdității aceleia imense rămâne un fel de măsură și control prin care mă păstrez sănătos la minte, nu numai privitor la subiectul bisericilor creștine, ci și la acela al templelor păgâne. Foarte multă lume vorbește de originile păgâne așa cum vorbea distinsul călător despre cele creștine. Extrem de mulți păgâni moderni sunt, în fond, foarte duri cu păgânismul. O mulțime de umanitariști moderni sunt foarte aspri cu adevărata religie a umanității. Ei și-o reprezintă ca fiind pretutindeni și de la început înrădăcinată numai în aceste respingătoare arcane și având un caracter complet nerușinat și anarhic. Nu cred acest lucru nici pentru o clipă. Nici măcar nu mi-ar trece prin cap să meditez la cultul lui Apollo în ansamblul lui cum a fost capabil de Rougemont să se gândească la cultul lui Hristos. Nu aş recunoaște niciodată că în cetatea grecească ar fi putut exista atmosfera pe care a amușinat-o nebunul acela într-un sat din Kent. Dimpotrivă, ideea centrală, prezentă și în acest capitol final, care tratează declinul ultim al păgânismului, constă în a insista încă o dată că soiul cel mai rău de păgânism fusese deja învins de cel mai bun.

Păgânismul cel mai bun cu puțință a cucerit aurul Cartaginei și tot el a purtat laurii Romei. Ținând seama de toate lucrurile care trebuie luate în calcul și având în vedere toate nivelurile posibile, cel mai bun lucru imaginabil pentru lume a domnit efectiv de la zidul munților Grampiani până la grădina Eufratului. A cucerit cel mai bun dintre cei mai buni, a domnit cel mai bun dintre cei mai buni, iar acest cel mai bun a început, apoi, să decadă.

Dacă nu înțelegem acest adevăr general, atunci deformăm întreaga istorie a lumii. Pesimismul nu constă în a fi sătul de rău, ci în a fi sătul de bine. Disperarea nu rezidă în a fi extenuat de suferință, ci de bucurie. O societate își începe declinul când, dintr-un motiv sau altul, lucrurile bune din cadrul ei nu mai funcționează : hrana ei nu mai nutrește, leacurile nu mai vindecă și binecuvântările refuză să se manifeste. Aproape că am putea spune că, în cazul unei societăți lipsite de atari lucruri bune, nu ar fi mai deloc nevoie de vreun test prin care să înregistrăm declinul acesteia ; unele oligarhii comerciale statice, precum Cartagina, conferă, din perspectivă istorică, impresia că rămân imobile ca mumiile, atât de uscate, de strâns înfășurate și de îmbălsămate, încât nimeni nu știe când sunt noi sau vechi. Însă Cartagina era oricum moartă, iar cel mai rău atac dintotdeauna al demonilor asupra societății muritorilor fusese respins cu succes. Însă cât ar conta moartea răului suprem dacă cel mai mare bine ar fi și el muribund ?

Pentru început, trebuie să observăm că relația Romei cu Cartagina a fost parțial repetată și extinsă în raportul primeia cu națiuni mai normale și mai strâns înrudite cu ea decât Cartagina. Nu mă interesează aici să combat perspectiva, pur politică, conform căreia oamenii de stat romani au acționat fără scrupule față de Corint sau alte

orașe grecești, ci să contrazică ideea că aversiunea comună a romanilor pentru cetățile grecești constituia doar o scuză ipocrită, parte din disprețul obișnuit al romanilor față de lumea greacă. Nu îi prezintă pe acești păgâni drept exemple de cavalerism, posedând un sentiment al naționalismului necunoscut vreodată până în vremurile creștine. Îi prezintă ca oameni cu sentimente omenești neprefăcute. Adevărul este că una dintre slăbiciunile cultului naturii și ale mitologiei pur și simplu generase deja printre greci o perversiune datorată sofisticii de cea mai joasă speță : sofistica simplității. Grecii deveniseră nenaturali prin venerarea naturii și tot așa și-au pierdut efectiv bărbăția prin adorarea omului. Dacă Grecia își conducea cuceritorul, ar fi putut să îl inducă în eroare, dar acestea erau aspecte pe care el voia să le controleze inițial... chiar și în ceea ce îl privea. Este adevărat că, într-un anumit sens, până și în Sodoma și Gomora exista mai puțină inumanitate decât în Tyr și Sidon. Când luăm în considerare războiul demonilor împotriva copiilor, nici măcar decadența grecească nu se poate compara cu venerarea punică a diavolului. Însă nu este adevărat că repulsia sinceră față de oricare dintre acestea trebuie cu necesitate să fie doar una fariseică. Nu îi este proprie naturii umane sau bunului-simț. Lăsați orice flăcău norocos să fi crescut sănătos la minte și simplu în reveriile sale amoroase să afle pentru prima dată despre cultul lui Ganimede și va fi nu doar șocat, ci și îngrețoșat. Iar acea primă impresie va fi corectă, după cum s-a afirmat foarte des în paginile cărții de față, despre primele impresii. Indiferența noastră cinică este o iluzie, este cea mai mare dintre toate : iluzia familiarității. Este just să concepem virtuțile, mai mult sau mai puțin rustice, ale gloatei romanilor originari ca reacționând cu totul spontan și sincer chiar și numai împotriva zvonului legat de un astfel

de cult. Este corect să le privim, fie și într-o mai mică măsură, ca reacție identică aceleia suscitată de cruzimea Cartaginei. Ei nu au distrus Corintul așa cum au distrus Cartagina tocmai datorită acestui nivel mai mic al reacției. Însă, chiar dacă atitudinea și acțiunea lor au fost destul de distructive, nu este necesar ca indignarea lor să fi constat, în niciunul dintre cazuri, într-o fățărnicie care să mascheze egoismul pur. Dacă insistă cineva că în oricare dintre cele două situații nu ar fi putut opera decât rațiuni de stat și conspirații comerciale, noi îi putem spune doar că există un lucru pe care nu îl înțelege, ceva ce este posibil să nu înțeleagă niciodată, astfel că latinii îi vor rămâne pentru totdeauna inexplicabili. Acel ceva se numește *democrație*. Persoana respectivă a auzit probabil cuvântul de multe ori și chiar l-a folosit, dar nu are idee de sensul său.

Pe parcursul istoriei revoluționare a Romei s-a manifestat neconținut impulsul către democrație ; statul și omul de stat nu puteau să facă nimic fără susținerea considerabilă din partea acelui tip de democrație care nu are niciodată vreo legătură cu diplomația. Tocmai prezența democrației romane ne ajută să știm atât de multe despre oligarhia romană. De exemplu, istoricii moderni au încercat să explice vitejia și victoria Romei în termenii detestabilei și detestatei cămătăriei practicate de unii patricieni, ca și cum Curius⁵⁷ ar fi învins efectivele falangei macedonene împrumutându-le bani sau consulul Nero ar fi negociat victoria de la Metaurus cu o rată de 5%. Însă tocmai datorită revoltei perpetue a plebeilor ne dăm seama de uzura instituției patriciene. Domnia prinților-negustori punici chiar avea un astfel de spirit cămătăresc, însă niciodată vreo gloată de cartaginezi nu a îndrăznit să-i demaște pe aceștia ca zarafi.

⁵⁷ Manius Curius Dentatus, triplu consul și erou plebeu al Republicii Romane.

Împovărată, ca toate cele muritoare, de slăbiciune și de toate păcatele mortale, ascensiunea Romei a fost, de fapt, una normală și, mai ales, populară ; și a detestat perversiunea cu o ură la fel de normală și de profund populară. Perversiunea devenise, pentru greci, o convenție. Este adevărat că ea se transformase în așa mare măsură în convenție, cu deosebire într-una literară, încât era uneori copiată convențional de oamenii de litere romani. Dar aceasta este una dintre complicațiile pe care le generează întotdeauna convențiile. Nu trebuie ca ea să ne obscurizeze perceperea diferenței de ton dintre cele două societăți gândite în ansamblu. Este adevărat că Virgiliu prelua, din când în când, subiecte de la Teocrit, însă nimeni nu poate să-și formeze impresia că era deosebit de atașat de acesta. Subiectele lui Virgiliu erau îndeosebi și în mod notabil unele normale, și aceasta nicăieri mai mult decât în cazul moralei : pietatea, patriotismul și onoarea țării. Intrând în toamna Antichității, putem foarte bine să ne oprim asupra numelui poetului, care era în sensul cel mai deplin însăși vocea toamnătică a maturității și melancoliei sale, a roadelor împlinirii și a perspectivei decăderii. Citind doar câteva versuri de Virgiliu, nimeni nu se poate îndoii că el înțelegea semnificația sănătății morale pentru omenire. Nimeni nu îi poate pune la îndoială sentimentele trăite când demonii erau mânați să fugă din fața zeilor casnici.

Există două chestiuni legate de persoana și de opera lui Virgiliu care sunt cu deosebire importante pentru teza principală susținută aici. Prima este că întreaga lui epopee patriotică se fondează, într-un sens foarte aparte, pe căderea Troiei, adică pe mărturisirea de a fi mândru de Troia, deși aceasta căzuse. Stabilind legătura dintre troieni și fondarea iubitei sale rase și republici, el a inițiat ceea ce se poate numi *marea tradiție troiană*, care însuflețește

întreaga istorie medievală și modernă. Deja am sesizat prima tendință a acestui curent în patosul lui Homer privitor la Hector. Însă Virgiliu nu l-a transformat doar într-o piesă literară, ci într-o legendă. Era legenda demnității aproape divine proprii celor învinși. Aceasta a fost una dintre tradițiile care au pregătit cu adevărat lumea pentru venirea creștinătății și, în special, a cavalerismului creștin și a ajutat, de fapt, la susținerea civilizației pe parcursul neconținutelor înfrângeri ale Evului Mediu timpuriu și al războaielor barbare, din care s-a născut ceea ce numim *cavalerism*. Este atitudinea morală a omului care se află cu spatele la zid, iar zidul era acela al Troiei. De-a lungul timpurilor medievale și moderne se poate urmări, în sute de variante, cooperarea acestei versiuni a virtuților din conflictul homeric cu toate sentimentele creștine înrudite cu ea. Propriii noștri compatrioți și oamenii din alte țări adoră să pretindă, ca Virgiliu, că națiunea lor descinde din eroii troieni. Oameni de toate soiurile cred că excelența în materie de splendoare a arborelui genealogic constă în revendicarea descendenței de la Hector. Se pare că nimeni nu dorește să descindă din Ahile. Însuși faptul că numele troianului a devenit nume creștin, de botez, și că s-a răspândit până la marginile creștinătății, în Irlanda sau în regiunile muntoase gaelice, pe când numele grecului a rămas relativ rar și pedant, constituie un tribut adus aceluiasi adevăr. „Hector” a generat o curiozitate lingvistică aproape de factura glumei. Numele a fost transformat în verb⁵⁸, iar expresia asociată, cu sensul de „a face pe grozavul”, sugerează miliardele de soldați care și l-au luat drept model pe troianul învins. La drept vorbind, nimeni din Antichitate nu era mai puțin înclinat spre „a face pe grozavul” decât Hector. Însă până și

⁵⁸ Verbul englezesc *to hector* înseamnă „a trata cu insolență”, „a chinui”, „a se purta violent”.

agresorul care se pretindea cuceritor și-a luat numele de la cel cucerit. De aceea, popularizarea originilor troiene de către Virgiliu se află într-o relație vitală cu toate elementele care îi determină pe oameni să afirme că el era aproape creștin, ca și cum în mâinile Providenței s-ar fi aflat două mari unelte sau jucării făcute din același lemn, cea divină și cea umană, iar unicul lucru comparabil cu crucea de lemn a Calvarului era calul de lemn al Troiei. Astfel, într-o alegorie fantezistă, pioasă în intenție chiar dacă vecină cu blasfemia în formă, Pruncul Sfânt ar fi putut să lupte împotriva balaurului cu o sabie și cu un cal de lemn.

Al doilea element virgilian esențial argumentației este natura specifică a relației sale cu mitologia sau cu ceea ce se poate numi aici, într-un sens special, *folclor*, credințele și fanteziile populației largi. Toată lumea știe că momentele de apogeu al perfecțiunii poetice din opera lui Virgiliu se ocupă mai puțin de pompozitatea Olimpului, cât de numenii vieții naturale și agricole. Toată lumea știe unde căuta Virgiliu cauzele lucrurilor. El vorbește despre găsirea lor nu atât în alegoriile cosmice ale lui Uranus și Cronos, cât mai degrabă la Pan, la comunitatea nimfelor și la Silvanus, bătrânul pădurii. Probabil că el însuși se regăsește mai mult în acele pasaje din *Ecloghe* în care perpetuează marea legendă a Arcadiei și a păstorilor. Și în acest caz se poate rata foarte ușor esențialul din cauza criticilor meschine privitoare la toate lucrurile care, întâmplător, separă convenția lui literară de a noastră. Nimic nu este mai artificial decât denunțarea artificialității ca fiind opusă vechii poezii pastorale. Ratăm complet ceea ce au vrut să spună strămoșii noștri prin studierea aspectului exterior al scrierilor lor. Lumea se amuză într-atât de simplul fapt că păstorița din China este făcută din

porțelan⁵⁹, încât nici măcar nu întreabă de ce a fost, de fapt, creată. Sunt atât de mulțumiți să-l considere pe Țăranul Voios drept personaj de operă, încât nici se nu întreabă cum de s-a întâmplat să ajungă el acolo ori cum de s-a rătăcit pe scenă.

Pe scurt, nu trebuie decât să ne întrebăm de ce există păstorite de porțelan, iar negustori nu. De ce nu ne decorăm polițele căminelor cu siluete de comercianți urbani în atitudini elegante, de maeștri fierari lucrați din fier sau de speculanți ai aurului creați din aur ? De ce teatrul liric îl prezintă pe Țăranul Voios, și nu pe Politicianul Vesel ? De ce nu există un balet al bancherilor executând piruete pe poante ? Pentru că vechiul instinct și umorul specific umane le-au spus întotdeauna oamenilor, indiferent de convenții, că obiceiurile orașelor complexe sunt, în realitate, mai puțin sănătoase și fericite decât acelea de la țară. Iată de ce *Eclogele* rămân eterne. Un poet modern a scris într-adevăr niște texte denumite *Eclogele din Fleet Street*⁶⁰, în care stihuitorii luau locul păstorilor, dar încă nimeni nu a creat ceva cu titlul *Eclogele de pe Wall Street*, în care milionarii să-i înlocuiască pe poeți. Iar explicația stă în aceea că există un dor autentic, chiar dacă numai periodic, pentru acest gen de simplitate, care nu se manifestă niciodată pentru tipul acesta de complexitate. Cheia misterului Țăranului Voios este că el se simte adeseori așa. Aceia care nu cred acest lucru sunt pur și simplu aceia care nu știu nimic despre el și, prin urmare, nu cunosc vremea veseliei lui. Aceia care nu cred în sărbătoarea sau în cântecul

⁵⁹ Joc de cuvinte intraductibil. În limba engleză, cuvântul *china* are, pe lângă sensul geografic, și pe acela de „porțelan” sau „porțelanuri”.

⁶⁰ Fleet Street, stradă din centrul Londrei care a găzduit sediile mai multor trusturi de presă.

păstorului sunt doar ignoranți cu privire la calendarul lui. Păstorul real este foarte diferit de imaginea lui ideală, dar acesta nu este un motiv de a uita realitatea aflată la originea idealului. Este necesar un adevăr pentru a crea o tradiție. Este nevoie de tradiție pentru a exista convenția. Cu certitudine că poezia pastorală constituie deseori o convenție, în special în contextul declinului social. Tocmai într-o perioadă de declin social leneveau păstorii și păstorile lui Watteau prin grădinile Versailles-ului. În același context continuau ei să cânte la nai și să joace în cuprinsul celor mai șterse imitații ale lui Virgiliu. Însă acesta nu este un motiv pentru a respinge păgânismul muribund fără a-i înțelege vreodată viața și pentru a uita că însuși termenul „păgân” este identic cu acela de „țăran”.⁶¹ Putem spune că această artă înseamnă doar artificialitate, însă ea nu reprezintă dragostea pentru artificial. Dimpotrivă, natura ei rezidă numai în eșecul cultului naturii sau în iubirea pentru natural.

Păstorii mureau pentru că și zeii lor erau pe moarte. Păgânismul trăia din acel gen de poezie deja luată în considerare sub numele de mitologie. Însă pretutindeni – și în special în Italia – mitologia și poezia fuseseră înrădăcinate în pământul țării, iar religia rustică se afla în mare măsură la originea fericirii bucolice. Doar când societatea în ansamblul ei a crescut în vârstă și experiență a început să apară în întreaga mitologie acea slăbiciune deja observată în capitolul respectiv. Religia aceasta nu era chiar o religie. Cu alte cuvinte, ea nu constituia exact o realitate. Era dezlănțuirea de imagini și idei a lumii tinere, asemănătoare desfrâului juvenil cu vin și jocurile dragostei ; nu atât imorală, cât iresponsabilă, ea nu anticipa încercarea finală a timpului. Era pe cât de creativă, pe atât

⁶¹ Ambele cuvinte englezești, *pagan* și *peasant*, își au originea în termenul latin *pagus*, „sat” sau „teritoriu rural”.

de credulă. Ținea de latura artistică a omului, deși devenise de mult – chiar considerată din această perspectivă – supraîncărcată și încurcată. Arborii genealogici răsăriți din sămânța lui Jupiter formau mai degrabă o junglă, decât o pădure, iar pretențiile zeilor și semizeilor păreau chestiuni pe care trebuia să le rezolve mai curând avocatul sau curierul profesionist, nu poetul. Inutil de spus că lucrurile acestea dobândiseră un caracter mai anarhic nu doar în sensul lor artistic. Apăruse, în manieră din ce în ce mai flagrantă, acea floare a răului implicită în însăși sămânța cultului naturii, oricât de naturală ar fi aceasta în aparență. Am mai declarat că nu cred că venerarea naturii începe în mod necesar cu acea patimă specifică, nu aparțin școlii de folclor științific a lui de Rougemont. Nu am convingerea că originea mitologiei trebuie să se afle în erotism ; cred, însă, că aceasta se sfârșește cu siguranță în eros și am certitudinea că așa s-a și întâmplat. Mai mult, nu numai că poezia a devenit mai imorală, dar a dobândit și imoralitatea un caracter mai nejustificat. Viciile grecești, cele orientale și aluziile la vechile orori ale demonilor semitici au început să umple imaginația Romei aflate în declin, roind ca muștele pe o grămadă de bălegar. În realitate, psihologia acestui fenomen este suficient de umană pentru oricine face experimentul de a privi istoria din interior. Vine acel ceas al după-amiezii în care copilul obosește să se mai „jocă de-a”, când l-a extenuat rolul de hoț sau de indian, și atunci chinuie pisica. În rutina unei civilizații ordonate, vine o vreme în care omul se satură de jocul de-a mitologia și de a se preface că luna s-a iubit cu un bărbat sau că arborele ar fi o fecioară. Efectul acestei lipse de prospețime este peste tot același, observabil în consumul de droguri și de băuturi spirtoase și în fiecare manifestare a tendinței de a crește doza. Oamenii caută păcate mai

stranii ori obscenități mai surprinzătoare pentru a-și stimula simțurile blazate. Urmăresc, din același motiv, nebunești religii orientale. Încearcă să-și readucă nervii la viață înțepându-i, fie și folosind cuțitele preoților lui Baal. Sunt somnambuli și caută coșmarurile care să-i trezească.

Prin urmare, în acest stadiu al păgânismului, cântecele și dansurile țărănești din pădure răsună din ce în ce mai slab. Civilizația rustică începe să se stingă, dacă nu o va fi făcut deja în toate regiunile rurale. La finalul său, Imperiul era structurat din ce în ce mai mult pe baza sistemului servituții, căruia i se asociază în general orgoliul organizării, și era cu adevărat aproape la fel de senil precum planurile moderne de organizare a industriei. A devenit proverbial faptul că acea comunitate care va fi constituit cândva țărănimea s-a transformat într-o simplă populație de târgoveți, dependentă de pâine și de circ, ceea ce este posibil să ne sugereze unora dintre noi o gloată dependentă de ajutoarele sociale și de cinematograful. În această privință și în multe altele, întoarcerea modernilor la păgânism nu înseamnă nici măcar revenirea la tinerețea acestuia, ci, mai degrabă, la senectutea lui. Însă cauzele au fost spirituale în ambele cazuri, iar spiritul păgânismului în special se separase de spiritele lui familiare. Căldura interioară îl părăsise odată cu zeii lui casnici, care au pornit în bejenie împreună cu zeii grădinii, ai câmpului și ai pădurii. Bătrânul Pădurii era prea bătrân și deja pe moarte. Se spune – și, într-un anumit sens, este și corect – că Pan a murit pentru că s-a născut Hristos. Este, în alt sens, aproape adevărat că oamenii au știut de nașterea lui Hristos fiindcă Pan murise deja. Dispariția întregii mitologii a creat un vid care ar fi asfixiat omenirea dacă acest vid nu ar fi fost ocupat de teologie. Însă, pentru moment, să reținem ideea principală că mitologia nu ar fi putut în niciun caz să dăinuie precum

teologia. Teologia înseamnă gândire, fie că suntem sau nu de acord cu ea. Mitologia nu a constituit niciodată gândire și nimeni nu ar putea fi cu adevărat în acord ori în dezacord cu ea. A fost o simplă stare de spirit strălucitoare, care, odată dispărută, nu a mai putut fi recuperată. Nu numai că oamenii au încetat să creadă în zei, dar și-au dat seama că nu crezuseră nicicând. Le aduseseră osanale și dansaseră în jurul altarelor lor. Făcuseră muzică pentru flaut și făcuseră pe proștii.

Astfel se lasă amurgul peste Arcadia, iar ultimele note ale naiului răsună trist în crângul de fagi. Ceva din această tristețe se regăsește deja în marile poeme virgiliene, dar iubirile și zeii casei stăruie încă în versuri minunate, ca acela pe care domnul Belloc îl considera un test al comprehensiunii : „Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.”⁶² Însă atât pentru ei, cât și pentru noi familia umană însăși a început să se destrame sub organizarea servilă și sub conglomerarea orașelor. Gloata urbană s-a iluminat, adică și-a pierdut energia mentală creatoare de mituri. Pe întreaga circumferință a cercului de orașe mediteraneene, oamenii deplângeau pierderea zeilor și primeau drept consolare luptele gladiatorilor ; între timp, ceva similar se întâmpla și cu aristocrația intelectuală a Antichității, care se tot plimbase și discutate în voie încă de pe vremea lui Socrate și Pitagora. Intelectualii au început să-i dezvăluie lumii faptul, altădată secret, că umblau în cerc și că spuneau întruna același lucru. Filosofia a prins să se transforme în glumă și, de asemenea, în lucru plicticos. Simplificarea nenaturală a tot ce există într-un sistem sau altul, notată drept vina filosofului, și-a dezvăluit deodată finalitatea și futilitatea. Totul era virtute ; fericirea însemna totul ; totul făcea parte

⁶² „Începe, copil fraged, a-ți recunoaște mama cu un surâs”, vers din *Ecloga IV* a lui Virgiliu (lat. în original).

din soartă ; totul era bine sau rău ; oricum, toate erau totul și nu mai rămăsese nimic de spus. Așa vorbeau filosofi. Înțelepții de pretutindeni degeneraseră în sofisti, adică în retoricieni plătiți ori în vânzători de enigme. Unul dintre simptomele acestui fenomen este că înțeleptul începe să devină nu doar sofist, ci și magician. Nuanța de ocultism oriental este foarte mult apreciată în casele cele mai de vază. Întrucât filosoful reprezintă deja un divertisment de societate, el poate să fie la fel de bine și un vrăjitor.

Mulți moderni au insistat asupra micimii acelei lumi mediteraneene și asupra orizonturilor mai vaste care aveau să o aștepte odată cu descoperirea celorlalte continente. Însă și aceasta este o iluzie, una dintre cele multe ale materialismului. Limitele pe care le atinsese păgânismul în Europa erau acelea ale existenței umane ; la apogeul său, el ajunsese la aceleași limite care fuseseră atinse și în alte părți. Stoicii romani nu aveau nevoie de chinezi pentru a învăța ce este stoicismul. Pitagoreicii nu aveau nevoie ca hindușii să-i instruiască despre reincarnare, despre viața simplă sau despre cât este de frumos să fii vegetarian. Ar fi putut obține aceste lucruri din Răsărit, însă deja primiseră de acolo mult prea multe. Sincretiștii erau tot atât de convinși ca și teosofii că toate religiile sunt, de fapt, la fel. Și cum altfel ar fi putut ei să extindă filosofia prin simpla expansiune geografică ? Nu se poate susține că ar fi putut învăța de la azteci o religie mai pură ori că ar fi putut sta la picioarele incașilor din Peru. Tot restul lumii era o învălmășeală barbară. Este esențial să admitem că Imperiul Roman era recunoscut drept cea mai înaltă și, de asemenea, cea mai vastă realizare a rasei umane. Un secret îngrozitor părea să fi stat scris, cu obscure hieroglife parcă, pe marile opere de marmură și piatră, pe colosalele amfiteatre și apeducte. Omul nu putea să facă mai mult.

Mesajul înscris cu foc pe zidul babilonian nu era că s-a pierdut un rege sau că singurul lui regat îi fusese dat unui străin. Nu erau nici vești bune, ca acelea ale invaziei și cuceririi. Nu mai rămăsese nimic capabil să cucerească Roma, dar, de asemenea, nu mai exista nimic care să o poată îmbunătăți. Era cel mai puternic lucru și începea să își piardă puterile. Era cel mai bun lucru și urma să fie unul rău. Este necesar să insistăm iar și iar asupra faptului că multe civilizații se contopiseră într-una singură, cea a Mării Mediterane, și că aceasta deja poseda o universalitate stătută și sterilă. Popoarele își puseseră resursele în comun și tot nu era suficient. Imperiile încheiaseră parteneriate și erau, totuși, falite. Niciun filosof autentic nu putea să se gândească la nimic, cu excepția faptului că valul lumii se ridicase în marea aceea centrală până la înălțimea maximă și că părea să atingă stelele. Însă valul se încovoiasă de pe acum, fiindcă era doar al lumii.

Mitologia și filosofia în cadrul cărora păgânismul a fost deja analizat secaseră, în sensul cel mai propriu, până la a nu fi rămas decât drojdia. A treia secțiune, numită de noi a demonilor, devenise din ce în ce mai activă prin înmulțirea practicilor magice, însă ea nu a fost niciodată altfel decât distructivă.

Rămâne doar al patrulea element – sau, mai curând, primul –, acela care a fost într-un anumit sens uitat tocmai pentru că a fost cel dintâi. Mă refer la impresia primară, copleșitoare și totuși impalpabilă că, în definitiv, universul are o origine și un scop unic și că, datorită existenței scopului, el trebuie să aibă un creator. Ce s-a întâmplat cu acest mare adevăr din fundalul minții omenești este, probabil, mai dificil de stabilit în momentul de față. Fără îndoială că unii stoici îl percepeau tot mai clar, pe măsură ce norii mitologiei se subțiau și dispăreau, iar cei mai profunzi dintre stoici au făcut totul, chiar până la ultima

suflare, pentru a zidi temeliile unui concept al unității morale a lumii. Evreii încă își păstrau secretă certitudinea acestui fapt, ascunzând-o geloși în spatele gardurilor înalte ale exclusivității ; cu toate acestea, faptul că unele personaje mondene și, în special, doamnele de lume au îmbrățișat efectiv iudaismul este o caracteristică puternică a societății și a situației respective. În cazul multor altora, însă, îmi imaginez că își făcea în acest moment apariția o nouă negație. Ateismul a devenit posibil în acele timpuri anormale întrucât este el însuși o anormalitate. El nu constituie doar o negare a dogmei, ci echivalează cu anularea unei presupuneri subconștiente a sufletului, a sentimentului că există sens și direcție în lumea pe care acesta o percepe. Lucrețiu, primul evoluționist care s-a străduit să-L înlocuiască pe Dumnezeu cu evoluția, plimbase deja prin fața ochilor lumii dansul atomilor lui scânteietori, prin intermediul cărora el concepea cosmosul ca fiind creat de haos. Însă, îmi imaginez, nu poezia lui intensă ori trista sa filosofie a făcut posibil ca oamenii să nutrească o atare viziune, ci un lucru identificabil cu neputința și disperarea cu care ei își ridicau zadarnic pumnii spre stele, privind cum întreaga operă capitală a umanității se scufunda încet și neajutorat în mlaștină. Puteau crede cu ușurință despre creație că nu era, de fapt, creație, ci o cădere perpetuă, mai ales că vedeau cum se prăbușește sub propria greutate cea mai importantă și mai demnă de respect dintre toate lucrările omenești. Își puteau imagina că toate stelele sunt căzătoare și că înseși coloanele porticelor lor solemne se înclină sub povara unui fel de potop treptat. Oamenii aflați în acea stare sufletească aveau un motiv rezonabil, într-un anumit sens, pentru a deveni atei. Mitologia putea să se stingă și filosofia putea să se rigidizeze, dar, dacă în spatele acestora s-ar fi aflat o realitate, atunci cu siguranță că ea

ar fi putut susține lucrurile care se scufundau. Nu exista Dumnezeu ; dacă ar fi existat, cu certitudine că acesta era momentul în care El s-ar fi mișcat și ar fi salvat lumea.

Viața mării civilizații continua cu o mecanicitate mohorâtă și chiar cu un festivism posomorât. Era sfârșitul lumii, iar partea cea mai proastă era că lumea nu ar fi trebuit să se sfârșească niciodată. Se ajunsese la un compromis convenabil între toate miturile și religiile diverse ale imperiului, astfel încât fiecare grup să își practice liber cultul și să depună doar un fel de înfloritură ceremonială de mulțumire la picioarele tolerantului împărat, aruncându-i puțină tămâie în ipostaza lui oficială de ființă divină. Firește, nu era nimic dificil în aceasta ; sau, mai degrabă, a trecut mult timp până când lumea a realizat să fi existat vreodată o dificultate, chiar una minoră. Membrii uneia sau alteia dintre sectele ori societățile secrete din Răsărit păreau să mai fi generat câte un incident pe undeva, dar nimeni nu-și mai imagina de ce. Incidentul a reapărut o dată sau de două ori și a început să provoace o iritare care depășea proporțiile importanței sale. Cauza nu era ceea ce spuneau provincialii aceia, deși cu siguranță că suna destul de straniu. Ei păreau să afirme că Dumnezeu era mort și că îl văzuseră cu ochii lor murind. Putea să fie una dintre multele manii generate de disperarea epocii, numai că acei provinciali nu păreau deosebit de sperați, ci chiar bucuroși, într-un mod extrem de nefiresc. Explicau aceasta prin faptul că moartea lui Dumnezeu le permisesese să-l mănânce și să-i bea sângele. Conform altor relatări, Dumnezeu nu era, în definitiv, complet mort. Prin imaginația lor tulburată se târa un soi de fantastică procesiune funerară a lui Dumnezeu, în timpul căreia soarele se făcuse negru, dar care s-a încheiat prin eliberarea din mormânt a omnipotenței defuncte și prin

Înălțarea ei la ceruri asemeni astrului zilei. Însă nu straniei povești i se acorda în mod special atenție ; oamenii lumii aceleia văzuseră religii stranii cât să umple o casă de nebuni. Exista, însă, ceva în tonul și tipul de asociere al acelor lunatici, o societate improvizată de barbari, sclavi și săraci neimportanti, dar cu o organizare militară. Se deplasau împreună și erau foarte categorici privitor la cine și ce făcea cu adevărat parte din micul lor sistem. Erau foarte riguroși și cu privire la ceea ce spuneau. Oricât de slab s-ar fi auzit, spusele lor sunau a fier. Oameni obișnuiți cu multe mitologii și sisteme morale nu erau în stare să analizeze acest mister, cu excepția ipotezei ciudate că adepții săi vorbeau serios. Toate tentativele de a-i face să vadă un sens în chestiunea perfect simplă a statuii împăratului păreau să se adreseze surzilor. Era ca și cum ar fi căzut pe pământ un metal nou, meteoric ; diferența de substanță se percepea tactil. Aceia care îi atingeau temeliile își închipuiau că intraseră în contact cu o stâncă.

Lucrurile păreau a-și modifica proporțiile în prezența lor cu o stranie iuțeală, așa cum se schimbă visele. Înainte ca majoritatea lumii să fi aflat ce se întâmplase, această mână de oameni dobândise o prezență palpabilă. Erau suficient de importanți pentru a fi ignorați. Dintr-odată, ceilalți oameni deveneau tăcuți în preajma lor și treceau țeapăn pe lângă ei. Privim acum o scenă nouă, în care lumea își ferește poalele de acești bărbați și femei, iar ei stau în centrul unui mare spațiu gol, ca leproșii. Scena se schimbă din nou și pe fiecare margine a vastului spațiu unde stau ei drept atârnă amenințător un nor de martori, terase interminabile pline de fețe care privesc în jos spre ei cu atenție, fiindcă li se întâmplă lucruri ciudate. Se inventează torturi noi pentru nebunii care au adus vestea cea bună. Societatea aceea tristă și sfârșită pare aproape de a-și găsi o nouă energie în stabilirea primei persecuții

religioase. Încă nu știe nimeni foarte clar de ce și-a pierdut cumpătul această lume echilibrată cu privire la oamenii din mijlocul ei, însă aceștia au rămas nefiresc de nemișcați în vreme ce arena și universul păreau a se roti în jurul lor. Iar în acel negru ceas a strălucit asupra lor o lumină care nu s-a mai întunecat niciodată, un foc alb care a înfășurat strâns grupul într-o fosforescență nepământească și și-a tăiat cale arzătoare prin amurgul istoriei, încurcând toate străduințele de a-l confunda cu cețurile mitologiei și teoriei ; coloana de lumină sau de fulger prin care lumea însăși l-a lovit, l-a izolat și l-a încoronat, prin care propriii lui dușmani l-au făcut mai ilustru și propriii critici mai inexplicabil : haloul de ură din jurul Bisericii lui Dumnezeu.

Partea a II-a

Despre omul numit Hristos

I. DUMNEZEUL DIN PEȘTERĂ

Această schiță a istoriei umane a început într-o peșteră, pe care știința populară o asociază cu omul cavernelor și în care cercetările au scos la iveală desene animaliere arhaice. Partea a doua a istoriei umane, similară unei noi creații a lumii, începe, de asemenea, într-o peșteră. Și, asemenea peșterilor amintite la început, reapar animale ; de data acesta, peștera era folosită drept grajd de către

muntenii din regiunile înalte din jurul Betleemului, care încă își mână turmele în astfel de văgăuni și caverne pentru înnoptare. Aici, sub pământ, se cuibărise, alături de vite, un cuplu fără adăpost atunci când ușile caravanseraului aglomerat i se închiseseră în față ; aici, chiar sub picioarele trecătorilor, într-o pivniță aflată sub însăși scoarța lumii, s-a născut Isus Hristos. Însă în această a doua creație există ceva simbolic în rădăcinile stâncii originare sau în coarnele turmei preistorice. Și Dumnezeu a fost un om al cavernelor ; și El a desenat pe peretele lumii creaturi cu forme stranii și culori ciudate. Numai că imaginile create de El au prins viață.

O masă de legende și producții literare, care tot sporește și care nu se va sfârși niciodată, repetă și anunță mereu schimbările unui paradox unic, acela că mâinile care au făcut soarele și stelele sunt prea mici pentru a ajunge la capetele uriașe ale vitelor. Acest paradox – sau această vorbă de duh, am putea spune –, se află la baza întregii literaturi pe care se întemeiază credința noastră. Este cel puțin similară unei vorbe de duh întrucât reprezintă ceva imposibil de perceput de către criticul științific. El explică laborios dificultatea pe care noi am exagerat-o întotdeauna sfidător și aproape batjocoritor și condamnă moale drept improbabil ceva aproape nebunește exaltat de noi ca fiind incredibil, ca fiind mult prea bun pentru a fi adevărat, dar care este totuși cât se poate de adevărat. Când contrastul dintre creația cosmică și micuța copilărie localizată se va fi repetat, reiterat, subliniat, accentuat, constituit în motiv de jubilație, cântat, strigat, țipăt, ca să nu spunem urlat într-o sută de mii de imnuri, colinde, versuri, ritualuri, imagini, poeme și predici populare, se poate sugera că nu prea avem nevoie de un critic superior pentru a ne atrage atenția asupra unei caracteristici destul de ciudate a lui, în special în cazul genului de critic care

pare să aibă nevoie de mai mult timp pentru a înțelege o glumă, chiar și una emisă de el.

Însă despre acest contrast și această combinație de idei trebuie să se sublinieze un anumit aspect, relevant pentru întreaga teză a cărții de față. Genul de critic modern despre care vorbesc este, în general, foarte impresionat de importanța educației în viață și de însemnătatea psihologiei în educație. Genul acesta de om nu obosește niciodată în a ne spune că primele impresii fixează caracterul prin intermediul legii cauzalității și că acesta va deveni foarte agitat dacă simțul vizual al copilului este otrăvit de o combinație greșită de culori ale păpușii de cârpă sau dacă sistemul lui nervos este zguduit prematur de o zornăitoare cacofonică. Cu toate acestea, el ne va considera foarte înguști la minte dacă am afirma că tocmai acesta este motivul pentru care există o diferență reală între a fi educat în creștinism și, respectiv, în iudaism, islamism sau ateism. Diferența este aceea pe care o află toți copiii catolici din imagini și chiar toți copiii protestanți din povești, și anume incredibila combinație de idei contrastante care constituie una dintre cele mai timpurii impresii întipărite în mintea lor. Nu este o simplă diferență teologică, ci o delimitare psihologică, având capacitatea de a supraviețui oricăror teologii. Este, în fond, incurabilă, cum adoră acest gen de om de știință să declare despre toate. Fie că îi place ori nu, există pentru totdeauna în mintea oricărui agnostic sau ateu a cărui copilărie a cunoscut Crăciunul adevărat asocierea a două idei pe care majoritatea umanității cu siguranță că le consideră îndepărtate una de cealaltă : ideea copilului și aceea a puterii necunoscute care susține stelele. Instinctele și imaginația pot încă să realizeze conexiunea atunci când rațiunea nu mai sesizează nevoia acesteia ; pentru el, simpla imagine a mamei cu pruncul va avea întotdeauna o

oarecare nuanță religioasă și va exista o sugestie a milei și înduioșării numai în pomenirea numelui teribil al lui Dumnezeu. Însă cele două idei nu se combină în mod natural sau cu necesitate. Nu s-ar contopi în mod necesar pentru grecul antic ori pentru chinez, chiar dacă ei s-ar numi Aristotel sau Confucius. Conexiunea dintre acel copil și Dumnezeu nu este mai inevitabilă decât legătura dintre pisi și gravitație. Crăciunul a creat-o în mintea noastră pentru că suntem creștini și rămânem psihologic creștini chiar și atunci când, din punct de vedere teologic, nu suntem. Cu alte cuvinte, folosind o expresia mult contestată, această combinație de idei a modificat în mod accentuat natura umană. Există o diferență serioasă între omul care cunoaște acest lucru și acela care nu îl cunoaște. Este posibil ca diferența să nu constea în valoarea morală – pentru că musulmanul sau evreul ar putea să fie, potrivit perspectivelor lor, mai merituoși –, însă este un fapt evident privitor la intersectarea a două lumini anume și la conjuncția a două stele în horoscopul nostru specific. Omnipotență și impotență ori dumnezeire și copilărie – aceste cuvinte compun cu siguranță un fel de epigramă pe care un milion de repetări nu o pot transforma în platitudine. Nu este lipsit de rațiune să o numim unică. Betleemul reprezintă, cu hotărâre, un loc în care extremele se întâlnesc.

Inutil de spus că aici își are originea o altă influență puternică în procesul de umanizare a creștinătății. Dacă lumea ar dori ceea ce se numește un aspect necontroversat al creștinismului, ar alege, probabil, Crăciunul. Și totuși, el este în mod evident strâns legat de un aspect presupus controversat (nu mi-am putut niciodată imagina de ce, în niciun stadiu al opiniilor mele) : respectul acordat Fecioarei Binecuvântate. Pe când eram copil, o generație mai puritană avea obiecții privind o

statuie din biserica al cărei enoriaș eram ; o reprezenta pe Fecioara cu Pruncul. După multe discuții în contradictoriu, au ajuns la compromis prin înlăturarea Pruncului. Am putea crede că această atitudine este chiar mai coruptă de cultul marianic extrem, în afara cazului în care mama ar fi socotită mai puțin periculoasă dacă este lipsită de fiul ei, un soi de armă. Însă această dificultate practică poate fi citită ca o parabolă. Este imposibil să spargi bucată cu bucată statuia mamei pentru a o separa de silueta copilului nou-născut. Nu se poate suspenda pruncul în aer ; de fapt, nu poate exista deloc o statuie a nou-venitului pe lume. În mod similar, este imposibil ca ideea nou-născutului să fie suspendată în vid sau să ne gândim la el fără a ne gândi și la mama lui. Nu se poate vizita copilul fără a vizita și mama, iar în viața obișnuită acesta nu poate fi abordat decât prin intermediul ei. Dacă este să meditam în această privință câtuși de puțin la Hristos, ideea mamei sale însoțește orice reprezentare avem despre El, așa cum mama Lui L-a urmat și în șirul evenimentelor vieții Sale. Fie îl excludem pe Hristos din conceptul de Crăciun, fie Crăciunul din ideea de Hristos, altfel trebuie să recunoaștem – chiar și numai cum am face-o în cazul unei picturi vechi – că acele capete sfinte sunt prea apropiate pentru ca aureolele să nu se amestece și să nu se intersecteze.

S-ar putea sugera, folosind o imagine oarecum violentă, că nu s-a întâmplat nimic în țarcul sau în văgăuna dintre marile dealuri cenușii, cu excepția întoarcerii pe dos a întregului univers. Vreau să spun că toate privirile uluite și veneratoare care fuseseră orientate spre exterior, către lucrul cel mai mare, se întorceau acum spre interior, către cel mai mic. Imaginea în sine va sugera toate feluritele priviri care se minunează și converg, ceea ce face colorata imagistică catolică să semene cu o coadă de păun. Însă,

Într-un anumit sens, este adevărat că Dumnezeu, care fusese doar circumferință, era acum considerat un centru, iar centrul este infinit de mic. Este adevărat că, de acum înainte, spirala spirituală funcționează spre interior, și nu spre exterior, fiind în această accepțiune centripetă, iar nu centrifugă. Credința devine, în mai multe sensuri, o religie a lucrurilor mici. Însă tradițiile ei în domeniile artei, literaturii și parabolilor populare atestă în suficientă măsură, după cum s-a spus, acest paradox aparte al ființei divine din leagăn. Poate că ele nu pun foarte clar în evidență semnificația ființei divine din peșteră. În mod destul de curios, într-adevăr, tradiția nu accentuează cu limpezime peștera. Scena din Betleem a fost reprezentată, o știm prea bine, în toate contextele temporale și spațiale, peisagistice și arhitecturale și este o realitate complet fericită și admirabilă că oamenii au conceput-o în diverse variante, conform tradițiilor și gusturilor lor individuale. Însă, în timp ce toți au înțeles că exista un grajd, nu foarte mulți și-au dat seama de existența peșterii. Unii critici au fost chiar atât de stupizi încât să presupună o oarecare contradicție între cele două, ceea ce demonstrează cât de puține știu ei despre grajdurile și peșterile din Palestina. Ei văd diferențe care nu se află acolo ; inutil de adăugat că nu le sesizează pe cele prezente. Când un renumit critic spune, de exemplu, că nașterea lui Hristos într-o cavernă stâncoasă este similară cu țâșnirea lui Mithra cel viu dintr-o piatră, parcă auzim o parodie a religiei comparate. Orice poveste are un rost, chiar dacă respectiva poveste este o minciună. Iar ideea unui erou care apare, precum Pallas din creierul lui Zeus, matur și lipsit de mamă este în mod evident contrariul perfect al ideii unui zeu care se naște ca un copil obișnuit și dependent în totalitate de mama lui. Indiferent ce ideal am alege, vom observa cu certitudine că ele sunt contrare. Punerea lor în legătură pentru că

ambele au de-a face și cu substanța numită piatră este la fel de stupidă ca identificarea pedepsei Potopului cu botezul din Iordan deoarece amândouă includ materia numită apă. Fie mit sau mister, Hristos a fost evident conceput ca născându-se într-o văgăună dintre stânci, în primul rând pentru că această situație îi marca statutul de proscris și om lipsit de adăpost. Cu toate acestea, este adevărat, după cum am spus, că peștera nu era în mod foarte obișnuit sau clar utilizată ca simbol precum celelalte realități din jurul primului Crăciun.

Motivul pentru această stare de fapt are de-a face și cu însăși natura acelei lumi noi. Constituia, într-un anumit sens, dificultatea asociată unei dimensiuni noi. Hristos nu numai că s-a născut la nivelul lumii, ci chiar mai jos decât ea. Actul întâi al dramei divine nu doar că nu a fost reprezentat într-un decor ridicat deasupra privitorului, ci a avut loc pe o scenă întunecată, delimitată de cortine și coborâtă în afara câmpului vizual, iar ideea aceasta este foarte dificil de exprimat pentru majoritatea modurilor de manifestare artistică. Este ideea evenimentelor simultane care se desfășoară la niveluri diferite ale vieții. Este posibil să se fi încercat ceva asemănător în arta medievală și decorativă mai mai veche. Însă, cu cât artiștii învățau mai multe despre realism și perspectivă, cu atât mai puțin erau capabili să-i înfățișeze în același timp pe îngerii din ceruri, pe păstorii de pe dealuri și gloria din întunericul de dedesubt. Probabil că s-ar fi putut transmite cel mai bine prin intermediul expedientului caracteristic anumitor ghilde medievale, acelea care împingeau pe străzi un teatru ambulant având trei scene una peste alta, cu Raiul deasupra Pământului și, sub acesta, Iadul. În enigma Betleemului, însă, Raiul se afla sub Pământ.

Acest simplu fapt conține de unul singur sugestia unei revoluții, ca și cum s-ar fi întors lumea cu capul în jos. Ar fi

zadarnic să încercăm a mai spune ceva adecvat ori ceva nou despre schimbarea pe care ideea de zeu născut ca proscris sau chiar ca nelegiuit a determinat-o în ansamblul concepțiilor legii și al datoriilor sale față de săraci și proscriși. Afirmția că, după acel moment, nu mai puteau să existe sclavi este profund adevărată. Era posibil și chiar aveau să mai existe purtători ai acestui titlu legal, până când Biserica a devenit suficient de puternică pentru a-i înlătura, însă nu avea să mai existe nici urmă din tihna păgânilor care se bucurau de avantajul de a-i putea menține pe alții într-o stare de servitute. Indivizii au devenit importanți într-un sens în care niciun instrument nu poate să fie astfel. Omul nu mai putea fi mijloc pentru atingerea scopului, cel puțin nu în scopurile vizate de alt om. Tot acest element popular și fratern al poveștii a fost pe bună dreptate asociat de tradiție cu episodul păstorilor, truditarii care s-au trezit vorbind față în față cu prinții cerurilor. Mai există, însă, un aspect al elementului popular reprezentat de păstori care poate că nu a fost complet dezvoltat și care are o relevanță mai directă aici.

Oamenii din popor, precum păstorii, oamenii care aparțin tradiției populare au fost pretutindeni creatorii mitologiilor. Tocmai ei, supuși în cea mai mică măsură controlului sau inhibiției exercitate de filosofie și de cultele corupte ale civilizației, au simțit la modul cel mai nemediat nevoia pe care am examinat-o deja ; au simțit că imaginile sunt aventuri ale imaginației, că mitologia reprezintă un gen de căutare și, de asemenea, sugestiile ispititoare și chinuitoare ale unui lucru doar pe jumătate omenesc din natură și semnificația mută a anotimpurilor și a locurilor speciale. Ei au înțeles cel mai bine că sufletul peisajului stă într-o poveste și că sufletul poveștii rezidă într-o personalitate. Însă raționalismul începuse deja să erodeze aceste comori rustice cu adevărat iraționale, deși

imaginative, chiar în timp ce sclavia sistematică le devora țăranilor casele și locurile de baștină. Asupra tuturor acestor comunități țărănești de pretutindeni a coborât amurgul dezamăgirii în ceasul în care o mână de oameni au descoperit ceea ce căutau. Oriunde altundeva, Arcadia își întorcea fața de la pădure. Pan murise, iar păstorii se risipiseră ca oile. Deși nu știa nimeni asta, se apropia momentul care urma să se încheie și să se împlinească toate lucrurile ; cu toate că nu-l auzea nimeni, deasupra sălbăticiiei munților care se înălțau și coborau răsună un strigăt îndepărtat într-un grai necunoscut. Păstorii își găsiseră Păstorul.

Iar lucrul pe care l-au găsit era la fel cu acelea pe care le căutaseră. Poporul s-a înșelat în multe privințe, dar nu în convingerea că lucrurile sfinte pot să aibă un sălaș și că divinitatea nu trebuie să disprețuiască limitele spațiului și ale timpului. Barbarul care concepea cea mai grosolană fantezie despre furtul și ascunderea Soarelui într-o cutie ori cel mai nebunesc mit despre salvarea zeului și păcălirea dușmanului său cu o piatră era mai apropiat de taina peșterii și știa mai multe despre criza lumii decât toți cei aflați în cercul de orașe dimprejurul Mediteranei, care ajunseseră să se mulțumească cu abstracțiuni reci sau cu generalizări cosmopolite, și mai mult decât toți aceia care depăneau fire de gândire din ce în ce mai subțiri din caierul transcendentalismului platonician sau al orientalismului pitagoreic. Locul descoperit de păstori nu era o academie ori o republică abstractă ; nu era un spațiu al miturilor alegorizate, disecate, explicate sau înlăturate prin explicații. Ci era un loc în care visele deveneau realitate. Din ceasul acela nu s-au mai creat mitologii pe lume. Pentru că mitologia înseamnă căutare.

Știm cu toții că reprezentarea obișnuită a acestei povești populare în atâtea piese de Crăciun și colinde le-a conferit

păstorilor costumele, limbajul și geografia diferitelor regiuni englezești și europene. Știm cu toții că un păstor urmează să vorbească într-un dialect din Somerset sau că altul va pomeni de mânărea turmelor din Conway spre Clyde. Cei mai mulți dintre noi știm deja cât este de adevărată această eroare și cât de înțelept, de artistic și de profund creștin și catolic este acest anacronism. Însă aceia care văd în acest anacronism numai niște simple scene campestre medievale probabil că nu l-au observat nici în cadrul unui alt gen de poezie, pe care este uneori la modă să o numim artificială, mai curând decât artistică. Mă tem că mulți critici moderni vor vedea doar un clasicism șters în faptul că personalități precum Crashaw⁶³ și Herrick⁶⁴ i-au conceput pe păstorii din Betleem sub forma acelor virgilieni. Totuși, ei au avut mare dreptate să procedeze în acest fel ; iar transformarea Betleemului lor într-o eclogă latină a reușit să capteze una dintre cele mai importante conexiuni ale istoriei omenești. După cum am văzut deja, Virgiliu reprezintă ansamblul păgânismului mai rezonabil care răsturnase nebunia păgână a sacrificiului uman. Dar însuși faptul că până și virtuțile virgiliene și păgânismul sănătos se aflau într-o stare de incurabilă decădere constituie întreaga problemă a cărei soluție va sta în revelația păstorilor. Dacă lumea ar fi avut vreodată șansa epuizării în comportamentul ei demonic, s-ar fi putut vindeca pur și simplu prin a deveni normală. Însă, dacă ar fi obosit chiar și de starea de normalitate, oare ce urma să se întâmple, în afară de ceea ce s-a întâmplat de fapt ? Nu greșim nici dacă îl concepem pe păstorul arcadian din ecloge ca resimțind o mare bucurie

⁶³ Richard Crashaw (1613-1649), poet englez, figură centrală în gruparea „poeților metafizici”.

⁶⁴ Robert Herrick (1591-1674), poet englez.

față de ceea ce se petrecea. Se pretinde chiar că una dintre ecloge ar conține o profeție despre ceea ce avea să se petreacă. Însă în tonul și în stilul secundare ale marelui poet percepem în aceeași măsură simpatia potențială pentru mărețul eveniment, iar vocile păstorilor lui s-ar putea, chiar prin propriile cuvinte omenеști, să fi tulburat chiar mai mult decât tandrețea Italiei. „Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.” Este posibil ca ei să fi găsit în locul acela straniu tot ce era mai bun în ultimele tradiții latine și ceva superior idolului de lemn care se înălța pentru totdeauna ca stâlp al familiei umane, și anume un zeu al casei. Însă ei și toți ceilalți mitologi ar fi îndreptățiți în a jubila că evenimentul împlinise nu doar misticismul, ci și materialismul mitologiei. Aceasta avea multe păcate, însă nu se înșelase în a fi pe cât de trupească este Întruparea. Ceva din vechiul glas care trebuie să fi răsunat prin morminte putea să strige din nou : „Am văzut, văzutu-ne-a și el, zeul cel văzut.”⁶⁵ Și, astfel, păstorii din vechime se poate să fi dansat, iar picioarele să le fi umblat mândre peste munți, triumfând asupra filosofilor. Însă filosofii auziseră și ei.

Deși veche, rămâne totuși stranie povestea despre cum au venit filosofii din ținuturi orientale, încoronați cu regală maiestate și înveșmântați cu ceva din misterul magicienilor. Adevărul pe care îl conservă tradiția îi ține minte, cu înțelepciune, ca fiind aproape imprecizabili și la fel de enigmatici precum numele lor misterioase și melodioase : Gaspar, Melchior și Baltazar. Însă cu ei a venit toată acea lume a înțelepciunii care privise stelele în Caldeea și soarele în Persia ; nu ne vom înșela dacă vedem în ei aceeași curiozitate care îi animă pe toți gânditorii. Ei ar reprezenta un ideal uman identic chiar dacă numele lor ar fi fost, de fapt, Confucius, Pitagora ori

⁶⁵ Vers din poemul *Dolores* de Charles Algernon Swinburne.

Platon. Ei erau aceia care căutau nu povești, ci adevărul lucrurilor, și, de vreme ce însăși setea lor de adevăr însemna setea de Dumnezeu, și-au primit și ei răsplata. Însă până și pentru a înțelege această răsplată trebuie să înțelegem că pentru filosofie și, în egală măsură, pentru mitologie răsplata era completarea incompletului.

Neîndoielnic, Confucius, Pitagora și Platon ar fi venit, așa cum au venit și cei trei „magi”, pentru a li se confirma o mare parte din adevărul propriilor tradiții și din justetea propriei rațiuni. Confucius ar fi găsit o nouă temelie pentru familie în chiar răsturnarea Sfintei Familii, iar Buda ar fi găsit aici o nouă renunțare, la stele, mai curând decât la giuvaeruri, și la divinitate, mai degrabă decât la regalitate. Acești erudiți ar avea dreptul ori, mai degrabă, un drept nou să spună că există adevăr în vechile lor învățături. Însă, în definitiv, acești învățați ar fi venit pentru a învăța. Ar fi venit pentru a-și completa concepțiile cu ceva încă neconceput de ei și chiar pentru a-și echilibra universul imperfect prin ceva pe care probabil că l-au contrazis cândva. Buda și-ar fi părăsit paradisul impersonal pentru a venera o persoană. Confucius ar fi plecat din templele cultului strămoșilor pentru a i se închina unui copil.

Trebuie să percepem de la început această caracteristică a noului cosmos, și anume aceea de a-l întrece în mărime pe cel vechi. În acest sens, creștinătatea este mai mare decât Creația întrucât aceasta din urmă a existat înainte de Hristos. Creștinătatea cuprinde lucruri care nu s-au aflat atunci și acolo, dar și pe acelea care au fost. Întâmplător, ideea este bine ilustrată într-un exemplu de pietate chinezească, însă este aplicabilă și în cazul altor virtuți sau credințe păgâne. Nimeni nu se poate îndoii de faptul că respectul rezonabil pentru părinți face parte dintr-o Evanghelie în care Dumnezeu Însuși s-a supus în copilărie părinților pământești. Însă celălalt sens, în care

părinții i se supun Lui, introduce cu adevărat o idee care nu poate fi confucianistă. Pruncul Hristos nu îi seamănă copilului Confucius ; misticismul nostru îl concepe într-o stare de nemuritoare copilărie. Nu știu ce ar fi făcut Confucius cu *Bambino* dacă acesta ar fi prins viață în brațele lui, cum i s-a întâmplat Sfântului Francisc. Iar acest fapt este adevărat în legătură cu toate celelalte religii și filosofii ; el este însăși provocarea pe care o aduce cu sine Biserica. Biserica include ceea ce lumea nu include. Viața însăși nu se îngrijește de toate aspectele ei așa cum o face Biserica. Îngustimea și insuficiența oricărui alt sistem în comparație cu cel de față nu înseamnă fală retorică, ci un fapt veritabil și o reală dilemă. Unde se află Pruncul Sfânt din mijlocul stoicilor și al veneratorilor de strămoși ? Unde este Doamna Noastră a musulmanilor, femeie creată pentru niciun bărbat și așezată deasupra tuturor îngerilor ? Unde se găsește Sfântul Mihail al călugărilor budiști, călăreț și stăpân al trâmbițelor, păzind onoarea sabiei pentru fiecare soldat ? Ce putea să facă Sfântul Toma d'Aquino cu mitologia brahmanică, tocmai el, care a inițiat întreaga știință și raționalitate și chiar raționalismul creștinătății ? Totuși, chiar dacă îl comparăm pe Toma cu Aristotel, aflat la cealaltă extremă a rațiunii, vom găsi același sens al unei valori adăugate. Toma era capabil să înțeleagă cele mai logice părți ale operei lui Aristotel, dar este îndoielnic că filosoful grec ar fi putut să înțeleagă cele mai mistice fațete ale lucrărilor tomiste. Până și în cazurile în care nu putem să-l numim pe creștin mai mareț suntem obligați să-l considerăm mai mare. Iar acest lucru este valabil indiferent către ce filosofie, erezie ori mișcare modernă s-ar putea să ne îndreptăm. Cum ar fi dus-o Francisc Trubadurul printre calviniști sau, la drept vorbind, printre utilitariștii Școlii de la Manchester ? Cu toate acestea, oameni ca Bossuet și Pascal puteau să fie la fel

de severi și de logici ca orice calvinist ori utilitarist. Cum i-ar fi mers Sfintei Ioana d'Arc, femeia care își flutura sabia îndemnându-i pe bărbați la război, printre quakeri ori duhobori, secta tolstoiană de pacifiști ? Totuși, nenumărați sfinți catolici și-au petrecut viața predicând pacea și împiedicând războaiele. Situația este identică în ceea ce privește toate tentativele moderne de sincretism. Adepții acestui curent nu sunt niciodată capabili să creeze ceva mai mare decât Crezul fără a omite diverse alte lucruri. Și nu mă refer la ceva divin, ci la lucruri strict umane : steagul, hanul, povestea de luptă a flăcăului sau gardul de la capătul câmpului. Teosofii construiesc un panteon, dar acesta este destinat numai panteiștilor. Ei convoacă Parlamentul Religiilor pentru a reuni toate popoarele, însă acesta este doar o adunare generală a infatuaților. Cu toate acestea, exact acest tip de panteon se înființase cu două mii de ani în urmă pe țărmurile Mediteranei, iar creștinii au fost poftiți să așeze imaginea lui Isus alături de acelea ale lui Jupiter, Mithra, Osiris, Atys ori Ammon. Refuzul lor a constituit punctul de cotitură al istoriei. Dacă ar fi acceptat, ei și toată lumea s-ar fi dus cu siguranță pe apa Sâmbetei, pentru a folosi o expresie grotescă, dar exactă. Ar fi fiert la foc mic până ce ar fi scăzut la nivelul singurului lichid călduț din marele ceaun al corupției cosmopolite în care se topeau deja toate celelalte mituri și mistere. A fost o evadare îngrozitoare și înspăimântătoare. Nimeni nu înțelege natura Bisericii sau nota răsunătoare a Credinței coborând din Antichitate dacă nu realizează că întreaga lume era să moară din cauza toleranței și a frăției tuturor religiilor.

În aceasta rezidă ideea importantă că magii, care reprezintă misticismul și filosofia, sunt concepuți în mod adecvat ca aflându-se în căutarea a ceva nou și chiar găsind ceva neașteptat. Acel sentiment tensionant al crizei

care ne înfioară încă prin povestea Crăciunului, în fiecare celebrare a acestuia, accentuează ideea unei căutări și a unei descoperiri. În acest caz, descoperirea este cu adevărat științifică. Referitor la restul personajelor mistice din piesa de Crăciun – îngerul, mama, păstorii și soldații lui Irod –, este posibil să existe aspecte și mai simple, cât și mai supranaturale, mai elementare ori mai emoționale. Însă magii se află cu certitudine în căutarea înțelepciunii și pentru ei trebuie să existe și o lumină intelectuală. Aceasta este lumina : Crediința catolică este catolică și nimic altceva. Filosofia Bisericii este universală, pe când cea a filosofilor nu era. Dacă Platon, Pitagora și Aristotel ar fi stat pentru o clipă sub lumina venită din acea mică peșteră”, ar fi știut că propria lumină nu era una universală. Se poate ca ei să fi știut deja acest lucru. Și filosofia, asemeni mitologiei, dădea în foarte mare măsură impresia unei căutări. Tocmai înțelegerea acestui adevăr le conferă figurilor celor trei magi maiestruozitatea și misterul tradiționale : descoperirea faptului că religia este mai amplă decât filosofia și că religia creștină este cea mai vastă dintre toate, chiar conținută într-un spațiu atât de îngust. Magii, privind insistent ciudata pentagramă cu triumghiul ei uman răsturnat, nu au ajuns niciodată până la finalul calculelor legate de ea. Fiindcă paradoxul grupului din peșteră constă în faptul că, pe când emoțiile noastre legate de el sunt de o simplitate copilărească, gândurile noastre se pot ramifica cu inepuizabilă complexitate. Nu putem ajunge vreodată nici măcar la capătul propriilor idei despre copilul care era tată și despre mama care era copil.

Am putea foarte bine să ne mulțumim cu afirmația că mitologia a venit împreună cu păstorii, iar filosofia cu gânditorii ; și că nu le rămânea decât să se contopească în recunoașterea religiei. Există, însă, și un al treilea element, care nu trebuie ignorat și pe care religia aceasta

refuză întotdeauna să-l ignore, în orice sărbătoare ori reconciliere. În scenele principale ale dramei era prezent dușmanul care putrezise legendele cu dorință lubrică și înghețase teoriile până la transformarea lor în ateism, dar care a răspuns provocării nemediate cu ceva din acea metodă mai directă observată în cultul conștient al demonilor. În descrierea acelei venerări a diavolilor, a urii devoratoare față de inocență, demonstrată în lucrările ei vrăjitoarești, și a celor mai inumane dintre sacrificiile omenești am vorbit mai puțin despre pătrunderea sa injustă și secretă în sânul păgânismului mai sănătos, despre îmbibarea imaginației mitologice cu sex și despre ridicarea mândriei imperiale până la nivelul nebuniei. Însă atât influența indirectă, cât și aceea directă se fac simțite în drama de la Betleem. Se pare că un conducător aflat sub suzeranitatea Romei, probabil dotat și înconjurat de ornamentele și ordinea romane, ar fi simțit în ceasul acela cum freamătă în interiorul lui spiritul unor lucruri ciudate, deși el însuși avea sânge răsăritean. Cunoaștem cu toții povestea : Irod, alarmat de un zvon oarecare despre un rival misterios, și-a amintit gestul sălbatic al capricioșilor despoți asiatici și a poruncit masacrarea suspectilor din noua generație a populației. Toată lumea știe povestea, însă poate că nu toți i-am remarcat locul în istoria straniilor religii omenești. Nu am perceput cu toții nici semnificația în sine a contrastului dintre ea și, respectiv, coloanele corintice și pavimentul roman al lumii aceleia cucerite și superficial civilizate. Numai că, pe când Idumeului începea să i se străvadă în strălucirea ochilor intenția din spiritul lui întunecat, privitorul s-ar putea să fi văzut ceva ca o mare stafie cenușie uitându-i-se peste umăr și îndărătul lui, umplând domul nopții și plutind pentru ultima dată peste istorie : figura colosală și înfricoșătoare a lui Moloh, zeul cartaginezilor, în

așteptarea ultimului său tribut de la un conducător din spița lui Sem. Iar demonii s-au îndestulat în felul lor în timpul primei sărbători a Crăciunului.

Dacă nu înțelegem prezența acestui dușman vom rata nu doar esența creștinătății, ci chiar și pe aceea a Crăciunului. Pentru noi, creștinii, Crăciunul a devenit un lucru specific, chiar unul simplu într-un anumit sens. Însă, asemenea tuturor adevărilor tradiției, el este, dintr-un alt punct de vedere, ceva cât se poate de complex. Nota lui unică provine din atingerea simultană a mai multor note : umilință, veselie, recunoștință, frică mistică, dar și vigilență și dramă. Nu numai că nu este destinat pacifiștilor, așa cum nu se adresează nici petrecăreților, dar nu constituie nici o conferință de pace hindusă, așa cum nu se reduce nici la o sărbătoare hibernală scandinavă. Conține, de asemenea, și un element al sfidării, ceva care face clopotele subite de la miezul nopții să răsună ca marile tunuri ale bătăliei abia câștigate. Numai că tot acest lucru indescritibil, numit de noi *atmosfera de Crăciun*, plutește în aer asemenea unei arome stăruitoare sau a unui abur care se stinge, provenind de la extraordinara explozie a momentului singular petrecut pe dealurile Iudeii acum aproape două mii de ani. Nuanța rămâne inconfundabilă și este ceva prea subtil ori prea solitar pentru a fi conținut de felul în care înțelegem noi cuvântul „pace”. Prin însăși natura poveștii, jubilațiile din peșteră erau de factura acelor care au loc în fortăreață sau în bârlogul nelegiuitului ; dacă sunt interpretate cum trebuie, nu este o insolență necuvenită afirmația că ele se identificau cu marile bucurii din adăposturile subterane. Nu numai că este adevărat faptul că o astfel de încăpere subpământeană constituia un refugiu în fața dușmanilor și că aceștia cutreierau deja câmpia pietroasă întinsă deasupra ei ca un cer. Nu doar că

era posibil, în acest sens, ca înseși copitele cailor lui Irod să fi trecut cu vuiet de tunet pe deasupra capului coborât al lui Hristos. Există în această imagine și ideea autentică a avanpostului, a străpungerii stâncii și a pătrunderii în teritoriul inamic. Îngroparea divinității conține conceptul de subminare a lumii, de zguduire din adâncuri a turnurilor și edificiilor ei, chiar în timp ce Irod, marele rege, simțea cutremurul sub picioare și se clătina odată cu palatul.

Acesta este, poate, cel mai puternic mister al peșterii. Este deja evident că, deși se spune că oamenii au căutat Iadul sub pământ, în acest caz mai curând Raiul s-a aflat acolo. Iar în această ciudată poveste urmează ideea unei răsturnări a cerului. În aceasta constă paradoxul întregii situații : că de acum înainte lucrul cel mai înalt poate să lucreze doar pe dedesubt. Regalitatea poate fi repusă în drepturi numai printr-un fel de rebeliune. Într-adevăr, Biserica nu a fost la începuturile sale și, în special, în perioada sa timpurie atât un principat, cât o revoluție împotriva prințului lumii. Sentimentul că lumea fusese cucerită de marele uzurpator și că se afla în posesia acestuia este în foarte mare măsură deplâns sau batjocorit de acei optimiști care identifică iluminarea cu prea mare ușurință, însă tocmai acest sentiment este răspunzător pentru întreg fior sfidător și pentru frumusețea primejdiei care au făcut ca vestea cea bună să pară cu adevărat atât nouă, cât și bună. De fapt, tocmai împotriva unei uriașe uzurpări neconștientizate a stârnit el revolta, care era inițial una extrem de obscură. Olimpul tot mai ocupa cerul, nor nemișcat modelat în multe forme puternice, iar filosofia stătea încă la loc de cinste și chiar pe tronurile regești atunci când Hristos s-a născut în peșteră și creștinismul în catacombe. Putem să remarcăm în ambele cazuri același paradox al revoluției, sentimentul a ceva simultan disprețuit și temut. Într-o anumită privință,

peștera este doar scobitura sau ungherul în care sunt măturați, ca niște gunoaie, proscrisii, dar în cealaltă privință ea reprezintă ascunzătoarea a ceva de valoare, căutat de tirani ca o comoară. Într-un anumit sens, ei se află acolo pentru că hangiul nu a vrut nici măcar să-și amintească de prezența lor, iar, în alt sens, fiindcă regele nu îi poate uita. Am observat deja apariția acestui paradox și în atitudinea față de Biserica timpurie. Ea avea importanță pe când era încă insignifiantă și, cu certitudine, de pe când era încă lipsită de putere. Avea însemnătate numai pentru că era intolerabilă și, în acest sens, este adevărată afirmația că era intolerabilă din cauza intoleranței sale. Provoca resentimente fiindcă, în propria manieră liniștită și aproape secretă, declarase război. Se ridicase de jos ca să spulbere păgânismul din cer și de pe pământ. Biserica nu a încercat să distrugă întreaga creație de aur și marmură, ci a imaginat o lume fără aur și marmură. A îndrăznit să privească drept prin ea, de parcă aurul și marmura ar fi fost doar sticlă. Aceia care îi vor acuza pe creștini că au ars Roma din temelii vor fi fiind calomniatori, dar cel puțin se aflau mult mai aproape de natura creștinătății decât acei moderni care ne spun despre creștini că ar fi constituit un fel de societate etică, supunându-se apatic martiriului pentru a-i spune lumii că are o datorie față de vecini și fiind numai ușor antipatizați pentru că erau blânzi și liniștiți.

Prin urmare, Irod își avea locul în piesa de Crăciun a Betleemului fiindcă reprezenta amenințarea la adresa Bisericii Militante, pe care ne-o arată de la început ca fiind supusă persecuției și luptând pentru viața ei. Pentru aceia care consideră acest fapt o disonanță, ea răsună în același timp cu clopotele de Crăciun. Acelora care cred că ideea cruciadelor pervertește conceptul de Cruce le putem spune doar că acesta însuși este pervertit pentru ei, și încă

din leagăn, într-un sens extrem de literal. Disputa privind etica abstractă a luptei nu are relevanță în contextul de față ; aici este pertinentă simpla rezumare a combinației de noțiuni care formează ideea creștină și catolică și remarcarea faptului că toate sunt deja cristalizate în povestea primului Crăciun. Ele sunt trei lucruri distincte și, în mod obișnuit, aflate în opoziție, dar constituind, cu toate acestea, un singur lucru, singurul care le poate unifica. Primul este instinctul omenesc al unui Rai care să fie la fel de literal și aproape la fel de palpabil ca un cămin. Este ideea urmărită de toți poeții și creatorii păgâni de mituri, și anume că altarul zeului ori sălașul celor binecuvântați trebuie să fie un loc specific, că ținutul fermecat chiar este o țară sau că revenirea spiritului înseamnă cu siguranță reînvierea trupului. Nu judec aici refuzul raționalismului de a satisface această nevoie, ci afirm doar că, dacă raționaliștii vor refuza satisfacerea ei, păgânii nu vor fi mulțumiți. Acest fapt apare în povestea Betleemului și a Ierusalimului, așa cum este prezent în istoria locurilor numite Delos și Delfi ; și lipsește din întregul univers al lui Lucrețiu sau al lui Herbert Spencer. Al doilea element este o filosofie mai vastă decât altele, mai amplă decât a lui Lucrețiu și infinit mai mare decât a lui Herbert Spencer. Ea privește lumea printr-o sută de ferestre, în timp ce stoicul antic ori agnosticul modern are la dispoziție una singură. Vede viața cu mii de ochi, aparținând multor și feluritor oameni, pe când cealaltă reprezintă doar punctul de vedere individual al stoicului sau al agnosticului. Are ceva potrivit fiecărei stări de spirit omenești, găsește de lucru pentru toate soiurile de oameni, înțelege secrete ale psihologiei, este conștientă de profunzimile răului, este capabilă să facă distincție între minunile ideale și ireale, pe de o parte, și excepțiile miraculoase, de cealaltă parte, își autoeducă tactul în privința cazurilor dificile, toate

acestea cu o multiplicitate, subtilitate și imaginație referitoare la diversitatea vieții care depășesc cu mult platitudinile îndrăznețe ori degajate ale celei mai mari părți a filosofiei morale antice sau moderne. Într-un cuvânt, ea cuprinde mai multe ; găsește în existență mai multe lucruri despre care să mediteze și obține mai mult de la viață. Din vremea Sfântului Toma d'Aquino se tot adaugă cantități masive de material privitor la viața noastră polifațetată. Însă Toma însuși s-ar fi considerat constrâns în lumea lui Confucius sau a lui Comte. Iar a treia idee pe care o anunțăm constă în aceasta : că, în timp ce este suficient de localizată pentru poezie și mai vastă decât orice altă filosofie, ea înseamnă totodată provocare și luptă. Extinzându-se deliberat pentru a îmbrățișa toate aspectele adevărului, rămâne cu rigiditate înarmată împotriva fiecărui drum greșit. Determină toate categoriile de oameni să lupte pentru ea, obține orice fel de armă în acest scop, își extinde cunoștințele despre lucrurile pentru care și contra cărora intră în bătălie folosind toate aptitudinile curiozității și ale compasiunii, dar nu uită niciodată că duce o luptă. Proclamă pacea pe pământ și își amintește mereu cauza războiului din cer.

Aceasta este trinitatea de adevăruri simbolizate aici de cele trei categorii din vechea poveste de Crăciun : păstorii, regii și celălalt rege, acela care s-a ridicat cu război împotriva copiilor. Nu sunt adevărate afirmațiile că alte religii și filosofii îi sunt, în această privință, rivale, că ajunge vreuna dintre ele să combine aceste personaje sau că pretinde acest lucru. Budismul se poate să-și declare natura identic mistică, dar nici măcar nu pretinde că ar fi la fel de combativ. Islamul este posibil să proclame aceeași combativitate, însă nici nu își propune să fie la fel de metafizic și de subtil. Confucianismul se poate să susțină că satisface nevoia filosofilor de ordine și rațiune,

dar nici măcar nu își declară capacitatea de a satisface necesitatea misticilor pentru miracole, Sfintele Taine și sacralizarea lucrurilor concrete. Există multe dovezi ale prezenței unui spirit totodată universal și unic. Una ne va servi aici, și anume simbolul subiectului tratat în capitolul de față : nicio altă poveste, nicio legendă păgână, nicio anecdotă filosofică sau niciun eveniment istoric nu ne afectează pe niciunul dintre noi așa cum o face impresia specifică și chiar pătrunzătoare pe care o exercită asupra noastră cuvântul *Betleem*. Nicio altă naștere a unui zeu și nicio copilărie a unui înțelept nu ni se par a fi Crăciunul sau ceva cât de cât similar. Ele sunt fie prea reci, fie excesiv de frivole, fie prea formale și clasice, fie peste măsură de simple și primitive, fie prea oculte și complicate. Niciunul dintre noi, indiferent de opiniile sale, nu s-ar îndrepta vreodată spre o atare scenă cu sentimentul că se duce acasă. S-ar putea să o admire pentru că este poetică sau filosofică ori datorită altor nenumărate trăsături separate, dar nu pentru că este acasă, ca atare. Adevărul este că puterea acestei povești despre natura umană are un caracter deosebit și individual, care nu rezidă deloc în substanța ei psihologică, precum simpla legendă sau viața unui om mareț. Ne îndreaptă gândirea către măreție, însă nu în sensul obișnuit al termenului ; ne orientează către acele sporiri și exagerări ale umanității transformate apoi în zei și eroi, fie și prin mijlocirea celui mai sănătos gen de cult al acestora din urmă. Nu lucrează chiar în exterior, aventurându-se spre minunile aflate la capătul pământului. Este mai curând ceva care ne surprinde venind din spate, din partea ascunsă și personală a ființei noastre, precum ceea ce ne ia uneori prin surprindere în prezența patosului stârnit de obiectele mici sau a evlaviei oarbe a săracilor. Este mai degrabă ca și cum ar fi găsit cineva o cameră

interioară în inima casei lui a cărei existență nu o bănuise niciodată și ar fi văzut lumina dinlăuntru. Este ca și cum ar fi găsit ceva în fundul inimii sale care l-a înșelat în direcția binelui. Acest lucru nu este făcut din ceea ce lumea ar numi un material solid, ci, mai curând, din materiale a căror rezistență stă în ușurința înaripată cu care ne ating în trecere. Este tot ce există în noi, cu excepția trecătoarei înduioșări care acolo devine eternă, tot ceea ce nu înseamnă mai mult decât îmblânzirea de moment care s-a transformat, într-un mod straniu, în întărire și odihnă. Este vorbirea frântă și cuvântul pierdut care primesc valoare pozitivă și stau suspendate și întregi, pe când regii străini se pierd într-o țară îndepărtată, iar munții nu mai răsună de zgomotul făcut de picioarele păstorilor ; numai noaptea și peștera se întind, fald după fald, peste ceva mai omenesc decât omenirea.

II. ENIGMELE EVANGHELIEI

Pentru a înțelege natura acestui capitol este necesar să revenim la însăși natura cărții acesteia. Argumentul destinat a fi coloana ei vertebrală aparține categoriei numite *reductio ad absurdum*. El sugerează că rezultatele admiterii tezei raționaliste sunt mai iraționale decât ale acceptării tezei noastre ; însă pentru a demonstra acest lucru trebuie să admitem teza respectivă. Astfel, în prima secțiune l-am tratat adeseori pe om ca fiind un animal oarecare tocmai pentru a pune în evidență consecințele absurde care rezultă dintr-o astfel de abordare, cu mult mai absurde decât ar fi fost cazul dacă l-am fi tratat drept înger. În sensul în care a fost necesară, atunci, tratarea

omului ca simplu animal este acum necesară tratarea lui Hristos ca simplu om. Voi renunța pentru moment la propriile convingeri, care sunt mult mai pozitive, și îmi voi asuma această limitare tocmai în scopul eliminării sale. Trebuie să încerc a-mi imagina ce s-ar întâmpla cu omul care ar citi cu adevărat povestea lui Hristos ca și cum acesta ar fi doar om, chiar și în ipoteza că nu a auzit de Hristos niciodată până atunci. Doresc să scot în evidență că o atare lectură, autentic imparțială, ar conduce imediat la credință sau cel puțin la acea uimire pentru care nu există altă soluție decât credința. Din acest motiv, în capitolul de față nu voi include nimic din spiritul crezului meu personal și voi renunța inclusiv la stilul meu, la vocabularul și chiar la formulările care mă reprezintă. Voi vorbi ca o imaginară ființă umană păgână, ingenuă, întâlnindu-se pentru prima oară cu povestea Evangheliei.

Nu este deloc ușor să examinăm Noul Testament în calitatea sa de Nou Testament. Nu este câtuși de puțin ușor să înțelegem noutatea veștilor celor bune. Atât în cazul răului, cât și în acela al binelui, familiaritatea ne încarcă cu presupuneri și asocieri, iar niciun om al civilizației noastre, indiferent de convingerile sale despre religia noastră, nu poate lectura cu adevărat textul ca și cum nu ar fi auzit niciodată de el. Desigur, a vorbi ca și cum Noul Testament ar fi un corpus bine încheiat care a căzut ca atare din cer ar fi, în orice caz, complet lipsit de simț istoric. Noul Testament reprezintă pur și simplu o selecție realizată, prin autoritatea Bisericii, dintr-o multitudine de texte creștine timpurii. Lăsând, însă, deoparte orice observații referitoare la acest aspect, rămânem cu dificultatea psihologică de a simți Noul Testament ca *nou*, de a vedea acele cuvinte binecunoscute doar așa cum sunt ele scrise și fără a merge mai departe de ceea ce reprezintă ele intrinsec.

Într-adevăr, dificultatea aceasta trebuie că este foarte mare, pentru că rezultatul ei este extrem de ciudat : majoritatea criticilor moderni și a criticii contemporane, chiar și a aceleia mai populiste, elaborează comentarii care constituie exact opusul adevărului. Comentariile lor se opun atât de mult realității, încât am putea crede că nu au citit deloc Noul Testament.

Am auzit cu toții spunându-se de sute de ori – fiindcă astfel de comentatori nu par a obosi niciodată să o spună – că Isus cel din Noul Testament este, de fapt, un iubitor al umanității, extrem de îndurător și de uman, dar că Biserica i-a ascuns această caracteristică umană în dogme respingătoare și a rigidizat-o cu terori eclesiastice până când a devenit inumană. Această poziție se află, îndrăznesc s-o repet, foarte aproape de opusul adevărului. De fapt, imaginea lui Hristos din biserici este aproape întru totul una blândă și milostivă. Imaginea lui Hristos din Evanghelii conține, însă, multe alte trăsături. Personajul evanghelic își exprimă, într-adevăr, compasiunea pentru inimile noastre sfâșiate în cuvinte de o frumusețe care aproape că ne sfâșie inima, însă acestea nu sunt nici pe departe singurele vorbe spuse de el. Cu toate acestea, ele sunt aproape unicul gen de cuvinte pe care imagistica populară a Bisericii și le reprezintă ca rostite aproape de fiecare dată. Această imagistică populară este inspirată de un instinct de masă perfect sănătos.

Mulțimile de săraci se simt zdrobite, iar mulți dintre oameni sunt săraci ; pentru majoritatea omenirii lucrul esențial este să-și păstreze convingerea incredibilei compasiuni a lui Dumnezeu. Însă nimeni dintre aceia care își păstrează luciditatea nu se poate îndoi că mașinăria populară a Bisericii încearcă să transmită în principal această idee a compasiunii. Imagistica pentru mase răspândește în mare măsură, chiar excesiv, sentimentul

de „Dulce Isus, umil și blând”⁶⁶. Este primul lucru pe care îl resimt și îl critică la o Pietà sau la un altar al Sfintei Inimi aceia care nu fac parte din Biserică. Cum am mai spus-o și în alte dăți, dacă arta se poate să fie insuficientă, nu sunt sigur că instinctul nu este sănătos. În orice caz, există ceva înspăimântător, ceva care face sângele să se răcească în vine la perspectiva unei statui înfățișându-l pe Hristos mânios. Este ceva insuportabil chiar și pentru imaginație în ideea că, atunci când o cotim pe o stradă ori ieșim în spațiul unei piețe, am putea da peste o figură de piatră care să ne împietrească, parcă întorcându-se către o generație întreagă de năpârci, șocată fiind de vederea fariseului. Prin urmare, Biserica este în mod rezonabil îndreptățită să-i orienteze spre oameni chipul sau aspectul milostiv, cu siguranță cel mai milostiv chip pe care îl poate arăta oamenilor. Ideea este că imaginea transmisă este una care întrece în milostenie, într-un mod foarte special și exclusiv, orice impresie pe care și-ar putea-o crea cineva chiar citind pentru prima oară Noul Testament. Omul care ia pur și simplu cuvintele poveștii ca atare și-ar forma o impresie foarte diferită, plină de mister și, posibil, de inconsecvențe, însă cu siguranță nu va rămâne numai cu imaginea blândeții. Ar fi extrem de interesant dacă lucrurile ar sta așa, însă numai pentru că această imagine lasă foarte multe lucruri deschise presupunerilor ori explicațiilor. Abundă în gesturi neașteptate, evident semnificative, numai că nu le prea cunoaștem semnificația, în tăceri enigmatice sau în replici ironice. Izbucnirile de mânie, asemeni furtunilor de deasupra atmosferei noastre, nu par să aibă loc exact unde ne-am aștepta, ci să urmeze un fel de grafic meteorologic superior. Petru cel prezentat de învățătura populară a

⁶⁶ Primul vers al unui imn creștin devenit rugăciune pentru copii, publicat de Charles Wesley în 1742.

Bisericii este întru totul acel Petru căruia Hristos i-a spus cu iertare „Paște oile mele !”. Nu este însă și acel Petru de la care și-a întors Hristos fața ca de la diavol, strigând cu acea obscură mânie : „Mergi înapoia Mea, Satană !” Hristos a deplâns numai cu dragoste și milă Ierusalimul care urma să-l ucidă. Nu știm ce atmosferă ori ce intuiție spirituale l-au împins să scufunde Betsaida mai adânc în iad decât Sodoma. Las deoparte pentru moment toate chestiunile privitoare la inferențe doctrinare sau la interpretări, ortodoxe sau nu, și îmi imaginez pur și simplu ce efect s-ar produce în mintea unei persoane care ar face cu adevărat ceea ce criticii spun mereu că vor face, care chiar ar reuși să citească Noul Testament fără referire la ortodoxie și chiar la doctrină. O astfel de persoană ar găsi multe aspecte care se potrivesc mult mai puțin cu non-ortodoxia decât cu ortodoxia actuală. Ar descoperi, de exemplu, că, dacă este să existe descrieri care să merite calificativul de realiste, atunci acestea ar fi tocmai descrierile supranaturalului. Dacă Isus din Noul Testament posedă o ipostază în care se poate spune despre el că se prezintă în cel mai înalt grad ca persoană practică, atunci aceasta ar fi aceea de exorcist. Nu există nimic umil și blând, nimic mistic, chiar în sensul obișnuit al cuvântului, în tonul vocii care spune „Taci și ieși din el”. El se aseamănă mult mai mult cu tonul unui îmblânzitor de lei extrem de calculat sau cu acela al unui doctor hotărât care tratează cu un maniac ucigaș. Dar aceasta este doar o idee secundară, de dragul ilustrării ; nu vreau să produc acum astfel de controverse, ci doar să iau în considerare cazul imaginar al omului din lună pentru care Noul Testament reprezintă o noutate.

Primul lucru pe care trebuie să-l observăm este că, dacă abordăm povestea în cheie pur umană, ea devine, din anumite puncte de vedere, una foarte stranie. Nu mă refer

aici la deznodământul ei extraordinar și tragic și nici la orice implicații triumfale ale acestei tragedii. Nu vizez ceea ce se numește îndeobște *elementul miraculos*, întrucât filosofii diferă, iar filosofi moderni oscilează, indiscutabil, în această chestiune. Se poate spune într-adevăr că englezul educat de azi a abandonat vechea uzanță de a nu crede în nicio minune dacă nu este veche în favoarea uneia noi, de a refuza să creadă câtuși de puțin în minuni dacă nu sunt moderne. Odinioară susținea că vindecările miraculoase s-au oprit la primii creștini, iar acum înclină spre bănuiala că ele au început cu primii scientologi. Însă aici mă refer, de fapt, tocmai la părțile nemiraculoase și chiar neremarcate și neevidențiate ale poveștii. Ea conține foarte multe lucruri pe care nimeni nu le-ar fi inventat ; lucruri pe care nimeni nu le-a folosit vreodată în mod special ; lucruri care, dacă au fost vreodată remarcate, au rămas mai curând enigme, ca, de exemplu, lungul interval de tăcere din viața lui Hristos de până la vârsta de treizeci de ani, tăcerea cea mai semnificativă și impresionantă pentru imaginație dintre toate. Însă ea nu constituie genul de lucru pe care este probabil să-l fi inventat cineva în mod deosebit pentru a dovedi ceva, iar nimeni, din câte știu, nu a încercat vreodată să demonstreze nimic anume pe baza lui. Este impresionantă, dar numai ca fapt ; nu există nimic specific popular sau evident în ipostaza ei de fabulă. Este mult mai probabil ca tendința comună a cultului eroului și a creării de mituri să afirme exact contrariul. Este mult mai probabil ca ea să susțină (precum cred eu că au procedat unele dintre evangheliile respinse de Biserică) că Isus a manifestat o precocitate divină și și-a început misiunea la o vârstă miraculos de fragedă. Există, într-adevăr, ceva straniu în gândul că, în aparență, acela care, din întreaga umanitate, avea nevoie cel mai puțin de pregătire ar fi beneficiat în cea mai mare măsură

de ea. Indiferent dacă a fost o caracteristică a smereniei divine sau un adevăr din care vedem doar umbra tutelajului domestic mai îndelungat al creaturilor pământești superioare, nu îmi propun să speculez, ci menționez acest fapt ca simplu exemplu pentru genul de lucruri care dau naștere speculațiilor, acelor foarte distincte de speculațiile religioase recunoscute. Toată povestea abundă în astfel de lucruri și nu este sub nicio formă ușor să-i descoperim adevărata natură, așa cum ne promit cu îndrăzneală unele publicații. Este orice altceva decât ceea ce consideră oamenii aceștia drept evanghelie simplă. Relativ vorbind, Evanghelia conține misticismul, iar Biserica raționalismul. Dacă m-aș exprima cum o fac de obicei, aș spune că Evanghelia constituie enigma, iar Biserica răspunsul. Indiferent care ar fi răspunsul, Evanghelia, așa cum se prezintă ea, este aproape o carte de ghicitori.

În primul rând, lectorul nu va găsi platitudini în rostirile evanghelice. Dacă i-ar fi citit, chiar și în spiritul celui mai mare respect, pe cei mai mulți dintre filosofi antici și moraliștii moderni, atunci ar aprecia importanța unică a afirmației de a nu fi descoperit platitudini. Este mai mult decât se poate spune până și despre Platon, este mult mai mult decât se poate susține privitor la Epictet, Seneca, Marc Aureliu sau Apollonius din Tyana și este incomensurabil mai mult decât se poate afirma despre majoritatea moraliștilor agnostici și predicatorilor societăților etice, cu cântările lor liturgice și cu a lor religie a frăției între oameni. Moralitatea celor mai mulți moraliști antici și moderni constituie o cataractă solidă și cizelată de platitudini a căror curgere este nepuizabilă. Cu siguranță că nu aceasta ar fi impresia personajului nostru imaginar, cu totul străin de studiile referitoare la Noul Testament. El nu ar conștientiza nimic atât de banal și, într-un anumit

sens, atât de continuu precum acel șuvoi. Ar găsi un număr de pretenții ciudate care ar putea părea similare cu aceea de a fi fratele Soarelui și al Lunii, de sfaturi foarte surprinzătoare, de dojeni șocante și de povești de o stranie frumusețe. Ar observa niște figuri de stil gigantice despre imposibilitatea de a trece cămila prin urechea acului sau despre posibilitatea de a arunca muntele în mare. Ar remarca un număr de simplificări extrem de îndrăznețe ale dificultăților vieții, precum sfatul de a străluci indiferent asupra tuturor, ca lumina Soarelui, ori de a nu-și face griji în legătură cu viitorul, nu mai mult decât o fac păsările. Pe de altă parte, ar descoperi și pasaje de o obscuritate aproape impenetrabilă pentru el, cum ar fi morala din parabola administratorului necredincios. Unele dintre aceste lucruri l-ar putea frapa prin caracterul lor fabulistic, iar altele prin adevărul lor, dar niciunele prin faptul de a fi truisme. De exemplu, nu ar întâlni platitudinile obișnuite în favoarea păcii. Ar găsi, însă, mai multe paradoxuri în favoarea păcii și câteva idealuri ale non-rezistenței care, luate ca atare, ar fi mult prea pacifatoare pentru orice pacifist. I s-ar spune într-un pasaj să-l trateze pe tâlhar nu cu rezistență pasivă, ci mai degrabă, dacă este să luăm în considerare sensul propriu al termenilor, cu încurajări pozitive și entuziaste, îngrădind daruri asupra omului care i-a furat din bunuri. Însă nu ar remarca niciun cuvânt din ansamblul retoricii evidente contra războiului care ocupă nenumărate cărți, ode și orații, nicio vorbă despre caracterul malefic și risipitor al războiului, despre proporțiile înfricoșătoare ale măcelurilor și despre tot restul binecunoscutei frenezii. Într-adevăr, niciun cuvânt despre război. Nu există nimic care să arunce o lumină deosebită asupra atitudinii lui Hristos față de conflictul armat organizat, cu excepția faptului că el pare să fi ținut destul de mult la soldații romani. De fapt, un alt motiv de

perplexitate, vorbind din aceeași perspectivă externă și omenească, este că, în aparență, el s-a înțeles mult mai bine cu romanii decât cu evreii. Însă problema de față constă în necesitatea estimării unui anumit ton prin simpla lectură a unui text specific, sens în care am putea să oferim nenumărate exemple.

Afirmația că cei blânzi vor moșteni pământul este departe de a fi una blândă. Vreau să spun că nu este în acest fel în sensul obișnuit al cuvântului : moale, moderată și inofensivă. Pentru justificarea ei ar fi necesar să înaintăm foarte mult pe firul istoriei și să anticipăm lucruri nevisate atunci și nesesizate de mulți nici chiar astăzi, cum ar fi modul în care călugării mistici au revendicat pământurile pierdute de regii cei pragmatici. Dacă acest lucru a reprezentat câtuși de puțin un adevăr, aceasta s-a datorat naturii sale profetice, dar cu siguranță că nu a constituit un adevăr în sensul de truism. Binecuvântarea celor blânzi ar părea un enunț extrem de violent, în accepțiunea violentării rațiunii și a probabilității. Și cu aceasta ajungem la o altă etapă importantă a speculației. Ca profeție, ea s-a împlinit de fapt, însă numai cu mult timp mai târziu. Mănăstirile au fost cele mai practice și mai prospere dintre proprietăți, experimente ale reconstrucției urmând potopului barbar ; cei blânzi au moștenit cu adevărat pământul. Însă la vremea aceea nimeni nu ar fi putut să știe așa ceva, doar dacă nu cumva exista unul care știa. Se poate spune același lucru despre incidentul cu Marta și Maria, care a fost interpretat retrospectiv și din interior de misticii vieții contemplative creștine. Însă această perspectivă nu a fost deloc evidentă, iar majoritatea moraliștilor antici și moderni s-au repezit, după cum era de așteptat, la ceea ce era evident. Ce de torente de elocvență facilă ar fi curs din partea lor în accentuarea oricărei ușoare superiorități a Martei, ce

splendide predici despre „bucuria slujirii”, „evanghelia muncii” și „să lăsăm o lume mai bună decât am găsit-o” ! La acestea s-ar adăuga toate zecile de mii de platitudini pe care le pot exprima în favoarea gestului de a-și da osteneala oameni care nu trebuie deloc să se ostenească în a le spune. Dacă în Maria cea mistică și copil al dragostei Hristos păzea sămânța a ceva mai subtil, care era probabilitatea să înțeleagă cineva acest lucru la vremea aceea ? Nimeni altcineva nu le-ar fi putut vedea pe Clara, Ecaterina și Tereza strălucind deasupra micuțului acoperiș din Betania. Aceeași esență, exprimată însă altfel, există în magnifica amenințare a coborârii sabiei care desparte și divizează lumea. Nimeni nu ar fi putut ghici atunci nici cum se va împlini, nici cum s-ar putea justifica. Într-adevăr, unii liber-cugetători sunt încă atât de simpliști, încât cad în capcană și se șochează la auzul sfidării deliberate pe care o conține această expresie. De fapt, ei se plâng că paradoxul nu este o platitudine.

Însă ideea este că, dacă am putea citi expunerile evanghelice ca având noutatea știrilor din ziar, ele ne-ar intriga și ne-ar îngrozi poate mult mai mult decât varianta lor dezvoltată de creștinismul istoric. De exemplu, Hristos a spus că vor exista eunuci în Împărăția Cerurilor, o aluzie clară la eunucii Curților orientale. Dacă acest lucru nu semnifică entuziasmul voluntar al virginității, atunci ar putea fi interpretat numai în sensul a ceva mult mai nenatural sau necivilizat. Religia în accepțiune istorică îl umanizează pentru noi prin experiența franciscanilor ori a Surorilor Milostive. Enunțul pur și simplu, tratat ca izolat, s-ar putea foarte bine să sugereze o atmosferă extrem de dezumanizată, tăcerea sinistă și inumană a haremului și a Divanului asiatic. Acesta este doar un exemplu neconsemnat, dar morala constă în aceea că Hristos din

Evangelii s-ar putea să pară, de fapt, mai straniu și mai îngrozitor decât Hristos al Bisericii.

Insist acum asupra fațetei întunecate, scânteietoare, sfidătoare sau misterioasă a cuvintelor evanghelice nu pentru că ele nu posedau în mod evident una mai clară și mai populară, ci pentru că acesta este răspunsul adus unei critici comune în ceea ce privește o chestiune vitală. Liber-cugetătorul spune frecvent că Isus din Nazaret era un om al timpurilor lui, chiar dacă se afla înaintea vremii sale, și că nu putem accepta etica lui ca valabilă pentru întreaga umanitate. Tot el continuă prin a-i critica etica, spunând, cu destulă îndreptățire, că oamenii nu pot să întoarcă și celălalt obraz, că trebuie să chibzuiască la ziua de mâine, că negarea de sine este prea ascetică sau că monogamia este prea severă. Însă zeloții și legionarii nu întorceau celălalt obraz mai mult decât o facem noi, dacă facem și atât. Comercianții evrei și vameșii romani chibzuiau la ziua de mâine tot atât ca noi, dacă nu mai mult. Nu putem pretinde că abandonăm moralitatea trecutului în favoarea uneia mai adecvate prezentului. Nu este, cu certitudine, moralitatea unei alte epoci, ci s-ar putea să aparțină altei lumi.

Pe scurt, putem spune că aceste idealuri sunt imposibile în sine. Însă nu putem spune tocmai că sunt imposibile pentru noi. Ele sunt mai curând marcate într-un mod considerabil de un misticism care, chiar fiind un soi de nebunie, i-ar fi frapat întotdeauna pe cei asemeni lui prin nebunia sa. Să luăm, de exemplu, cazul căsătoriei și al relațiilor dintre sexe. Se poate foarte bine să fi fost adevărat că un învățător galilean preda lucruri firești pentru mediul său, dar nu este așa. Ne-am fi putut aștepta ca un om din vremea lui Tiberiu să fi avansat o perspectivă condiționată de epoca tiberiană, însă nu a făcut-o. Ceea ce a propus Isus era extrem de diferit și foarte dificil, dar nu

mai greu acum decât atunci. De pildă, putem susține cu îndreptățire că Mahomed, atunci când și-a creat compromisul poligam, era condiționat de o societate poligamă. Îngăduind ca un bărbat să aibă patru soții, el admitea, de fapt, ceva adecvat circumstanțelor și care s-ar putea să fi fost mai puțin potrivit unor circumstanțe diferite. Nu va pretinde nimeni că acele patru soții erau precum cele patru vânturi, ceva care să fi făcut parte din ordinea naturii ; nu va spune nimeni că numărul patru a fost scris pentru totdeauna în stelele de pe cer. Însă nici nu va spune cineva că numărul patru reprezintă un ideal de neconceput, că este dincolo de puterea minții omenești să numere până la patru sau să-și socotească nevestele pentru a vedea dacă numărul lor se ridică la patru. Este un compromis practic, care poartă cu sine caracterul unei societăți specifice. Dacă Mahomed s-ar fi născut în Acton în secolul al XIX-lea, se poate să nutrim îndoiala serioasă că ar fi umplut instantaneu suburbia cu haremurii a câte patru neveste fiecare. Întrucât el s-a născut în Arabia secolului al VI-lea, a oferit într-adevăr în aranjamentele sale conjugale sugestia condițiilor Arabiei din perioada respectivă. Însă Hristos, în concepția lui asupra căsătoriei, nu sugerează câtuși de puțin condițiile Palestinei din secolul I. El nu sugerează nimic, cu excepția dimensiunii sacre a căsătoriei, dezvoltate ca atare mult după aceea de către Biserica Catolică. Ea era extrem de dificilă pentru oamenii de atunci, cum este și pentru cei de acum. Constituia mult mai mult o enigmă pentru oamenii acelor vremuri decât pentru aceia din prezent. Evreii, romanii și grecii nu credeau – și nici nu înțelegeau suficient pentru a nu crede – în ideea mistică a bărbatului și femeii deveniți o singură substanță sfântă. Este posibil să credem că acest ideal este unul incredibil sau imposibil, dar nu în mai mare măsură decât l-ar fi considerat ei. Cu alte cuvinte,

indiferent ce altceva ar fi reprezentat adevărul, nu este adevărat că timpul ar fi modificat această controversă și, în mod accentuat, că ideile lui Isus din Nazaret erau adecvate timpului său, dar au încetat să fie astfel pentru vremea noastră. Poate că gradul exact al adecvării lor la epocă este sugerat de sfârșitul poveștii sale.

Același adevăr s-ar putea enunța în alt fel, spunând că, dacă povestea ar fi considerată numai umană și istorică, atunci este extraordinar ce puțin din cuvintele consemnate ale lui Hristos îl leagă cât de cât de propria epocă. Nu mă refer la detaliile unei epoci despre care chiar și omul contemporan ei știe că sunt trecătoare, ci la principiile fundamentale pe care până și cel mai înțelept om le presupune adesea ca fiind eterne. De pildă, Aristotel a fost, probabil, cel mai înțelept și mai inteligent om din câți au trăit vreodată. El s-a bazat în totalitate pe principii fundamentale, despre care s-a constatat că își păstrează caracterul rațional și solid indiferent de schimbările sociale și istorice. Totuși, el a trăit într-o lume în care se considera că a avea sclavi este la fel de firesc precum a avea copii și, prin urmare, și-a permis să recunoască, la modul cel mai serios, existența unei diferențe între sclavi și oamenii liberi. Hristos a trăit, în aceeași măsură ca Aristotel, într-o lume care trata sclavia drept firească. El nu a denunțat în mod special sclavia. A generat un curent care putea să existe într-o lume cu sclavie, dar care putea să existe și într-o lume fără ea. El nu a folosit niciodată vreo frază prin care filosofia lui să depindă chiar și de existența în sine a ordinii sociale în care trăia. A vorbit precum cineva conștient că totul este efemer, inclusiv lucrurile pe care Aristotel le credea eterne. La vremea aceea, Imperiul Roman ajunsese să fie pur și simplu *orbis terrarum*, un alt nume al lumii. Însă Hristos nu și-a făcut niciodată moralitatea să depindă de existența Imperiului Roman sau

chiar de aceea a lumii. „Cerul și pământul vor trece, dar cuvintele mele nu vor trece.”

Adevărul este că, atunci când criticii vorbesc despre limitările locale ale Galileanului, în cauză sunt întotdeauna propriile limitări locale. Fără îndoială că el credea în anumite lucruri pe care o anumită sectă modernă de materialişti nu le crede. Însă acestea nu erau lucruri cu deosebire specifice timpului său. Mai aproape de adevăr ar fi să spunem că negarea lor este destul de specifică timpului nostru. Indubitabil, ar fi mai aproape de adevăr să afirmăm că timpului nostru îi este specifică o anumită importanță socială, încărcată de solemnitate, a minorității care le crede. De exemplu, Herostos credea în spirite malefice sau în vindecarea mediumnică a relelor trupești, însă nu pentru că ar fi fost un galileean născut sub Augustus. Este absurd să spunem că un om credea diverse lucruri pentru că era galileean sub domnia lui Augustus, când ar fi putut să creadă aceleași lucruri dacă ar fi fost egiptean sub Tutankhamon ori indian sub Gînghis Han. Însă de această chestiune generală a filosofiei diabolismului sau a miracolelor divine mă ocup în altă parte. Este destul să spun că materialişti trebuie să dovedească imposibilitatea miracolelor împotriva mărturiei omenirii întregi, nu în pofida prejudecăților provincialilor din Palestina de Nord de sub primii împărați romani. Ceea ce trebuie ei să demonstreze pentru argumentația de față este prezența în Evanghelii a prejudecăților distincte ale acelor provinciali specifici. Și, omenește vorbind, este uimitor cât de puțin pot ei da la iveală pentru a începe măcar să dovedească aceasta.

La fel stau lucrurile și cu Sfânta Taină a căsătoriei. Este posibil ca noi să nu credem în Sfintele Taine, precum se poate să nu credem în spirite, dar este foarte clar că Hristos credea în această Taină în modul său propriu, și nu

în oricare mod curent ori contemporan. Cu certitudine că nu și-a procurat argumentația contra divorțului din dreptul mozaic, din cel roman sau din cutumele poporului palestinian. Le-ar apărea criticilor săi de atunci exact cum li se prezintă criticilor de acum : o dogmă arbitrară și transcendentă, care nu provine de nicăieri, decât în sensul în care își are originea în El. Nu mă preocupă aici deloc apărarea acelei dogme ; vreau numai să spun că este la fel de ușoară apărarea ei acum pe cât era și atunci. Ea reprezintă un ideal aflat complet în afara timpului, dificil în orice epocă și imposibil în vreuna. Cu alte cuvinte, dacă spune cineva că îi este specifică unui om care a trăit prin locurile acelea în timpul acela, atunci putem replica, cu destulă îndreptățire, că seamănă mai mult cu ceea ce ar putea să fie expresia misterioasă a unei ființe de dincolo de om, dacă aceasta ar păși vie printre oameni.

Prin urmare, susțin că omul care ar citi Noul Testament cu onestitatea și prospețimea primei lecturi nu și-ar forma o imagine a ceea ce se înțelege acum prin Hristos uman. Pur și simplu, Hristos cel uman este o figură inventată, un exemplu al selecției artificiale, asemenea omului pur și simplu evoluționist. Mai mult, s-au descoperit prea mulți Hristoși din aceștia umani în aceeași istorie, tot așa cum s-au găsit prea multe chei ale mitologiei în aceleași povești. Trei sau patru școli raționaliste distincte au produs, în acest domeniu, trei sau patru explicații, la fel de raționale, ale vieții lui. Prima explicație rațională a vieții lui Hristos a fost că el nu a trăit niciodată. La rândul ei, aceasta a oferit o ocazie pentru trei sau patru explicații diferite, cum că a fost un mit solar, un mit al porumbului sau orice alt tip de mit care este, totodată, o monomanie. Apoi ideea că el a fost o ființă divină care nu a existat a cedat locul alteia : că a fost o ființă umană care a existat cu adevărat. În tinerețea mea era la modă afirmația că el a fost doar un

învățător moralist, în maniera esenienilor, și că nu avea mai nimic de spus în plus față de ceea ce ar fi putut spune Hillel⁶⁷ ori o sută de alți evrei, cum ar fi că este un lucru bun să fii bun și ajută la purificare să fii pur. După aceea, altcineva a zis că a fost un nebun suferind de manie mesianică. Apoi alții au spus că a fost într-adevăr un învățător original pentru că nu-i păsa decât de socialism sau (în opinia altora) de pacifism. După aceea, a apărut un personaj cu o mină științifică mai sumbră care a zis că nu s-ar fi auzit niciodată nimic despre Isus dacă acesta nu ar fi emis profeții despre sfârșitul lumii, că a fost important doar ca milenarist, precum doctorul Cumming⁶⁸, și că ar fi generat o spaimă provincială anunțând data exactă a Zilei de Apoi. Printre alte variațiuni pe aceeași temă s-a numărat și teoria că el a fost un vindecător spiritual și nimic mai mult, perspectivă sugerată de Biserica Scientologică ; aceasta ne prezintă creștinismul fără crucificare pentru a explica vindecarea mamei soției lui Petru sau a fiicei unui sutaș. Există o teorie care se concentrează în totalitate asupra chestiunii diabolismului și asupra a ceea ce am putea numi superstiția contemporană privitoare la demoniaci, ca și cum Hristos, ca tânăr diacon la începutul consacrării sale ca preot, ar fi devenit un bun exorcist, fără să fi putut merge mai departe. În sine, fiecare dintre aceste explicații mi se pare bizar de inadecvată, dar, luate împreună, toate sugerează ceva din însuși misterul pe care îl ratează. Cu siguranță că trebuie să fi existat în Hristos ceva nu doar misterios, ci și multifățetat, dacă din el se pot făuri atât de mulți Hristoși mai mici.

⁶⁷ Erudit evreu din secolul al III-lea d.H.

⁶⁸ John Cumming (1807-1881), cleric scoțian, virulent anticatolic, interesat de escatologia creștină.

Dacă scientologul este satisfăcut de ipostaza lui de vindecător spiritual, iar socialistul creștin de aceea de reformator social – atât de satisfăcuți încât nici măcar nu se așteaptă ca Hristos să fie altceva –, atunci rezultă că Isus deține, de fapt, o importanță considerabil mai mare decât ei înșiși s-ar putea aștepta de la teoriile lor. Și pare a sugera că s-ar putea să existe mai mult decât își închipuie ei în celelalte atribute misterioase, de alungare a diavolilor sau de profeție a sfârșitului lumii.

Mai presus de toate, nu ar da cititorul nostru ingenuu al Noului Testament de ceva care să-l frapeze mult mai mult decât pe noi ? Nu o dată am atacat în cartea de față sarcina, mai curând imposibilă, de a răsturna timpul și metoda istorică și de a privi înainte spre fapte, și nu înapoi prin amintiri. Așa mi l-am imaginat pe monstrul sub chipul căruia i-ar fi apărut primul om naturii simple dimprejur. Ne-ar șoca încă și mai mult dacă ne-am închipui natura lui Hristos numită pentru prima dată. Ce ar trebui să simțim la întâia șoptire a unei anumite sugestii despre un anumit om ? Cu siguranță că nu putem învinovăți pe nimeni dintre aceia care ar considera acea sălbatică șoaptă dintâi ca fiind pur și simplu hulitoare și nebunească. Din contră, împiedicarea de această piatră de încercare constituie un prim pas. Incredulitatea pură reprezintă un tribut de departe mai loial adus acelui adevăr decât o metafizică modernistă care l-ar considera doar o chestiune de grad. Ar fi mai bine să ne sfâșiem mantiile dând strigăt mare împotriva blasfemiei, precum Caiafa la judecată, sau să înhățăm omul ca pe un maniac posedat de diavoli, ca neamurile și mulțimea, mai degrabă decât să stăm și să dezbatem stupid nuanțe fine ale panteismului în prezența unei pretenții atât de catastrofale. Surprinzător, mai multă înțelepciune se află în orice persoană simplă, locuită de sensibilitatea simplității, care s-ar aștepta să se

veștejească iarba și să cadă păsările moarte din văzduh în timp ce un ucenic tâmplar, mergând agale, spune calm și aproape nepăsător, ca omul care privește peste umăr : „Mai înainte de a fi fost Avraam, Eu sunt.”

III. CEA MAI STRANIE POVESTE DIN LUME

În capitolul precedent am accentuat deliberat ceea ce astăzi pare a fi o dimensiune neglijată a poveștii Noului Testament, dar nimeni nu va presupune, îmi imaginez, că ea este menită să obscurizeze acea dimensiune care poate fi numită cu adevărat umană. Faptul că Hristos a fost și este cel mai îndurător dintre judecători și cel mai înțelegător dintre prieteni este de o importanță considerabil mai mare în viețile noastre private decât orice speculații istorice, indiferent cine le-ar emite. Însă scopul cărții de față constă în a sublinia că un lucru unic a fost sufocat de generalizări ieftine. Pentru atingerea acestui scop este relevant să insist că până și ceea ce a fost extrem de universal a fost, de asemenea, extrem de original. De pildă, s-ar putea să alegem un subiect care este de-a dreptul înduioșător pentru starea de spirit modernă, așa cum nu sunt vocațiile ascetice la care s-a făcut recent referire. Exaltarea copilăriei reprezintă ceva ce noi înțelegem foarte bine, dar pe atunci ea nu a fost nicidecum un lucru de la sine înțeles. Dacă mai dorim încă un exemplu al originalității Evangheliilor, atunci cu greu am putea alege unul mai puternic sau mai frapant. Aproape două mii de ani după aceea, se întâmplă să ne aflăm într-o stare de spirit care simte în mod autentic farmecul mistic al copilului ; îl exprimăm în povești

cavalerești și în regrete despre copilărie, în *Peter Pan* sau în *Grădina de poezii a copilului*⁶⁹. Iar despre cuvintele lui Hristos putem spune, deopotrivă cu orice anticreștin la fel de furios precum Swinburne, că :

„Niciun semn vreodată dat

Vederii – cu credință 'au lipsită –

Nu arătă, prin norii despicați,

Un rai mai limpede.

Și crezuri pe pământ or fi de șaptezeci de ori cât șapte,

Până la unul cu sânge pângărite :

Căci dacă astfel stă împărăția cerurilor,

Rai este ea, într-adevăr.”

Dar acel paradis nu a fost limpede până ce nu l-a limpezit treptat creștinismul. Lumea păgână ca atare nu ar fi înțeles, de pildă, sugestia serioasă că pruncul este mai sfânt decât omul matur sau că îi este superior acestuia. Ar fi părut asemănătoare sugestiei că mormolocul este mai sfânt sau superior broaștei. Pentru gândirea pur și simplu raționalistă, s-ar asemana afirmației că mugurele trebuie să fie mai frumos decât floarea ori că mărul necopt trebuie să fie mai bun decât unul copt. Cu alte cuvinte, acest sentiment modern este unul în totalitate mistic, aproape la fel de mistic precum cultul virginității ; de fapt, chiar este cultul virginității. Însă Antichitatea păgână avea în mult mai mare măsură idee despre sacralitatea fecioarei decât despre aceea a copilului. Din diverse motive, am ajuns astăzi să-i venerăm pe copii, poate și pentru că îi invidiem că încă fac ceea ce oamenii mari obișnuiau să facă, cum ar fi să joace jocuri simple și să savureze povești. Totuși, există în aprecierea noastră față de copilărie și o cantitate considerabilă de psihologie legitimă și subtilă ; dacă o transformăm într-o descoperire modernă, atunci trebuie să

⁶⁹ *The Child's Garden of Verses*, volum de poezii pentru copii de Robert Louis Stevenson, publicată pentru prima oară în 1885.

recunoaștem încă o dată că Isus din Nazaret cel istoric o descoperise deja, cu două mii de ani prea devreme. Cu certitudine că nu se afla nimic în lumea din jurul său care să îl ajute în drumul lui. Aici Hristos a fost cu adevărat uman, dar mai uman decât putea să fie pe atunci o ființă omenească. Peter Pan nu îi aparține lumii lui Pan, ci aceleia a lui Petru.

Chiar și în cheștiunea stilului literar pur și simplu – dacă ne presupunem suficient de detașați încât să îl examinăm în această lumină – există o calitate stranie, pe care niciun critic nu pare să o fi apreciat la justa valoare. Are, printre altele, aerul ciudat de a suprapune turn peste turn prin folosirea procedului *a fortiori*, construind o pagodă a nivelurilor, precum cele nouă ceruri. Am remarcat deja viziunea imaginativă aproape inversată care ilustra imposibila penitență a cetăților din câmpie. Poate că nu există nimic atât de desăvârșit în întreaga limbă sau literatură precum utilizarea acestor trei niveluri în parabola crinilor de pe câmp, în care la început el pare să ia o mică floare în mână și să-i observe simplitatea și chiar neputința ; apoi, dintr-o dată, o înflorește în culori flamboaiente în toate palatele și pavilioanele răsunând de un nume măreț din legenda și gloria națională, iar apoi, prin cea de-a treia răsturnare, o ofilește întru nimic, cu un gest care parcă ar azvârli-o departe. „Dacă Dumnezeu îmbracă astfel iarba, care astăzi este pe câmp și mâine se aruncă în cuptor, cu atât mai mult...” Se aseamănă construirii prin magie albă a unui turn Babel benign, într-o clipă și prin mișcarea unei mâini ; un turn înălțat deodată până la cer, din vârful căruia se poate vedea în depărtare, mai înaltă decât ne imaginasem cu puțință, silueta unui om, ridicat cu trei infinituri deasupra tuturor celorlalte lucruri, pe o scară înstelată de logică luminoasă și sprintenă imaginație. Chiar și numai din punct de veder

literar, aceste rânduri ar fi o capodoperă într-o măsură cu mult mai mare decât majoritatea capodoperelor din biblioteci ; și totuși, pare să fi fost exprimată aproape la întâmplare, durând atât cât ar dura ca un om să rupă o floare. Tot din punct de vedere literar, această utilizare a comparativului în mai multe grade posedă o calitate care mi se pare că face aluzie la lucruri mult mai înalte decât sugestia modernă a simplei învățături a eticii pastorale sau comunitare. Nu există nimic care să indice cu adevărat o inteligență subtilă și superioară și care să egaleze această putere de a compara un lucru inferior cu unul superior și pe acesta din urmă cu unul superior lui, de a gândi pe trei planuri simultan. Nu există nimic care să necesite tipul cel mai rar de înțelepciune atât de mult decât a percepe, să spunem, că un cetățean este mai înalt decât un sclav și, cu toate acestea, că sufletul este infinit mai înalt decât cetățeanul ori cetatea.

Sub nicio formă o astfel de facultate nu aparține în mod obișnuit acelor care simplifică Evanghelia, acelor care insistă asupra a ceea ce ei numesc o simplă moralitate sau o etică sentimentală, cum spun alții. Aceia care se mulțumesc să le spună tuturor să păstreze pacea nu se împărtășesc deloc din ea. Dimpotrivă, un exemplu foarte izbitor al acestei facultăți este dat de aparenta inconsecvență dintre maximele lui Hristos despre pace și despre sabie. Tocmai această putere percepe că, pe când o pace bună este mai bună decât un război bun, chiar și un război bun este mai bun decât o pace rea. Aceste comparații ample nu sunt nicăieri atât de frecvente ca în Evangheliile, iar mie îmi sugerează ceva extrem de copleșitor, astfel încât un lucru solitar și solid, cu dimensiunea adăugată a adâncimii sau a înălțimii, poate să se ridice deasupra creaturilor plate, care trăiesc doar pe un plan.

Această calitate a ceva care poate fi numit doar subtil și superior, ceva capabil de perspective pe termen lung și chiar de duble înțelesuri, nu este notată aici pur și simplu ca ripostă imediată la exagerările obișnuite ale bunătății și idealismului moale. Ea trebuie să fie notată, de asemenea, și în conexiune cu uriașul adevăr tratat sumar la sfârșitul capitolului anterior. Deoarece acesta este absolut ultimul personaj asociat în mod comun cu simpla megalomanie, în special cu una atât de abruptă și de uluitoare încât să se poată implica în acea pretenție. Această calitate, care poate fi denumită doar *distincție intelectuală*, nu constituie, desigur, o dovadă a divinității. Este, însă, dovadă a unui probabil dezgust pentru pretențiile vulgare și îngâmfate la divinitate. Un om de felul acesta, dacă ar fi doar om, ar fi ultima ființă umană din lume care să sufere de beția unui concept venit de nicăieri anume, ceea ce reprezintă în religie marca senzaționalistului autoamăgit. Nu este evitată nici chiar prin a nega că Hristos a emis cu adevărat această pretenție. Despre niciun om de felul acesta, despre niciun alt profet sau filosof din același ordin intelectual nu ar fi măcar posibil să se pretindă că o făcuse. Chiar dacă Biserica s-ar fi înșelat asupra sensului său, tot ar fi adevărat că nicio altă tradiție istorică, exceptând Biserica, nu a făcut vreodată această greșală. Mahomedanii nu l-au înțeles greșit pe Mahomed și nu au presupus că este Allah. Evreii nu l-au interpretat greșit pe Moise și nu l-au identificat cu Iehova. De ce a fost numai această pretenție exagerată, dacă nu pentru că a fost singura emisă ? Creștinismul, chiar dacă a însemnat o vastă gafă universală, este totuși una la fel de solitară precum Întruparea.

Aceste pagini își propun să remedieze falsitatea anumitor presupuneri vagi și vulgare, iar aici avem de-a face cu una dintre cele mai false. Plutește în aer ideea

vagă că toate religiile sunt egale fiindcă toți întemeietorii religioși au fost rivali, că toți se luptă pentru aceeași coroană înstelată. Această poziție este extrem de falsă. Pretenția la o astfel de coroană sau la orice altceva asemănător ei este, de fapt, extrem de rară, aproape unică. Mahomed nu a emis-o în mai mare măsură decât Miheia ori Malachia. Nici Confucius mai mult decât Platon sau Marc Aureliu. Buda nu a spus niciodată că el este Brahma. Zoroastru nu a pretins că este Ormuz mai mult decât ar fi Ahriman. Adevărul este că, în seria obișnuită de cazuri, lucrurile stau tocmai cum ne-am aștepta, conform bunului-simț și, cu siguranță, conform filosofiei creștine. Adică exact invers. În mod normal, cu cât un om este mai măreț, cu atât scade probabilitatea ca el să emită cea mai grandioasă pretenție dintre toate. În afara cazului unic pe care îl examinăm, singurul gen de om care ar face vreodată așa ceva ar fi acela al oamenilor meschini, al monomaniacilor disimulați sau al egocentricilor. Nimeni nu și-l poate imagina pe Aristotel pretinzându-se părintele zeilor și al oamenilor, pogorât din cer, deși am putea să ne închipuim vreun împărat roman nebun, precum Caligula, revendicând coroana pentru acesta ori, mai probabil, pentru el însuși. Nimeni nu și-l imaginează pe Shakespeare vorbind de parcă ar fi literalmente divin, cu toate că ne-am putea închipui un șarlatan american țicnit descoperind o astfel de pretenție sub forma unei criptograme din operele marelui poet sau, preferabil, în propriile producții literare. Este posibil să găsim, pe ici, pe colo, ființe umane care emit această pretenție absolut supraumană. Se poate să le aflăm în aziluri de nebuni, în celule capitonate, foarte posibil în cămăși de forță. Însă ceea ce le depășește în importanță simpla soartă materială în societatea noastră foarte materialistă – guvernată de legi extrem de rudimentare și de stângace cu privire la nebunie – este

soiul pe care îl știm afectat sau tinzând spre aceasta, unul bolnav și disproporționat, îngust și totuși umflat, morbid până la monstruozitate. Folosim o metaforă destul de nefericită când spunem că nebunului îi lipsesc câteva doage ; într-un anumit sens, nebunului nu îi lipsesc suficiente doage. El este mai degrabă înghesuit într-un butoi prea mic, decât lipsit de doage ; în capul lui nu există destule găuri pentru a-i permite să se aerisească. Imposibilitatea de a lăsa lumina zilei să inunde amăgirea ascunde și tănuiește uneori iluzia divinității. Se găsește nu printre profeți, înțelepți și întemeietori de religii, ci doar în rândurile unui grup inferior de nebuni. Însă tocmai în acest punct argumentația devine mai interesantă, pentru că argumentul demonstrează prea multe. Nimeni nu presupune că Isus din Nazaret a fost o astfel de persoană. Niciun critic modern aflat în toate mințile nu crede că învățătorul Predicii de pe Munte a fost un oribil imbecil sărac cu duhul, care putea să scrijelească stele pe pereții unei celule. Niciun ateu sau blasfemator nu crede că autorul parabolei Fiului Risipitor a fost un monstru cu o singură idee nebunească, asemenea ciclopului cu un singur ochi. În baza oricărei critici istorice posibile, Hristos trebuie plasat mai sus de atât pe scala ființelor umane. Păstrând analogia, îl vom plasa, în cele ce urmează, acolo sau altundeva, dar în locul cel mai înalt dintre toate.

De fapt, aceia care pot să abordeze chestiunea (așa cum fac eu aici, la modul ipotetic) într-un spirit suficient de rece și detașat se confruntă cu o problemă umană foarte ciudată și interesantă. Atât de interesantă, considerată ca problemă umană, încât îmi doresc, într-o stare de spirit destul de dezinteresată, ca să zic așa, ca unii dintre ei să fi transformat această complicată problemă umană în ceva similar unui portret omenesc inteligibil. Dacă Hristos a fost un simplu om, atunci a fost într-adevăr un om extrem de

complex și de contradictoriu întrucât a combinat tocmai acele două lucruri care se află la extremele variației umane. El a fost exact ceea ce nu este niciodată omul care suferă de manie : a fost un înțelept și un bun judecător. Ceea ce spunea era mereu neașteptat, dar întotdeauna surprinzător de generos și, adesea, neașteptat de moderat. Să luăm ca exemplu parabola cu grâul și neghina. Ea manifestă calitatea care unește judecata sănătoasă cu subtilitatea. Nu are simplitatea nebunului. Nu are nici măcar simplitatea fanaticului. Parabola ar putea fi exprimată de un filosof de o sută de ani la sfârșitul unui veac de utopii. Nimic nu ar putea fi mai puțin similar acestei calități de a vedea dincolo și împrejurul lucrurilor evidente decât boala egomaniacului cu un unic punct sensibil în minte. Chiar nu văd cum s-ar putea combina convingător aceste două caracteristici, cu excepția modului uimitor în care le combină Crezul. Până nu ajungem la acceptarea deplină a faptului ca fapt, indiferent de cât de minunat ar fi, toate simplele lui aproximări se îndepărtează, în realitate, din ce în ce mai mult de el. Divinitatea este suficient de grandioasă pentru a fi divină, suficient de grandioasă pentru a se numi pe sine astfel. Însă, pe măsură ce umanitatea sporește în măreție, devine din ce în ce mai puțin probabil să o facă. Dumnezeu este Dumnezeu, cum spun musulmanii, însă un om mare știe că el nu este Dumnezeu ; și, cu cât este mai mare, cu atât o știe mai bine. În aceasta constă paradoxul : prin însuși faptul de a se apropia de acest punct se și îndepărtează de el. Socrate, omul cel mai înțelept, știe că nu știe nimic. Se poate ca nebunul să se considere o încarnare a omniscienței, iar nesăbuitul se poate să vorbească de parcă ar fi omniscient. Însă Hristos este omniscient în alt sens ; nu numai că știe, ci și știe că știe.

Prin urmare, mi se pare că Isus al Noului Testament posedă chiar și în latura sa pur umană și înțelegătoare semnul a ceva suprauman, adică a ceva uman și a ceva mai mult decât atât. Există, însă, și o altă calitate care îi străbate toate învățăturile și care îmi pare neglijată în majoritatea discuțiilor moderne despre faptul de a fi învățătură al învățăturii. Mă refer la sugestia persistentă că el nu a venit, de fapt, pentru a preda o învățătură. Dacă este să aleg o singură întâmplare, dintre acelea relatate, despre care să pot spune că mă afectează personal prin grandoarea și gloria umanității sale, atunci această ar fi episodul asigurării vinului pentru ospățul de nuntă. Acest episod este autentic uman, atribut pe care cu greu îl acordăm gloatelor de infatuați care se pretind a fi oameni. Se înalță superior deasupra tuturor persoanelor superioare. Este la fel de uman precum Herrick și la fel de democratic precum Dickens. Însă chiar și în această poveste se mai află ceva, un iz de lucruri încă neexplicate pe deplin și care sunt extrem de relevante în cazul de față. Mă refer la prima ezitare, nu pentru că ar aduce vreo atingere ideii de minune, ci pentru că dă seamă de puțința generală de a săvârși minuni, cel puțin în acea etapă : „Ceasul meu nu a venit încă.” Ce înseamnă aceasta ? A însemnat, cu certitudine, existența unui plan sau a unui scop general, cu care anumite lucruri se potriveau sau nu. Dacă oțtem acest plan strategic solitar, oțtem nu doar esența poveștii, ci și povestea însăși.

Auzim adeseori spunându-se că Isus din Nazaret ar fi fost un învățător rătăcitor ; există un adevăr vital în această perspectivă, în măsura în care ea accentuează o atitudine față de lux și convenție pe care cei mai mulți dintre oamenii respectabili ar considera-o încă drept vagabondaj. Această atitudine se exprimă singură în povestea cu vizuinile vulpilor și cuiburile păsărilor și, ca

multe dintre impunătoarele lui rostiri, este percepută ca mai puțin puternică decât este în realitate din cauza lipsei de apreciere a marelui paradox prin care el a vorbit despre propria umanitate ca fiind, într-un fel, umană în mod colectiv și reprezentativ. El s-a numit, simplu, Fiul Omului ; adică s-a numit, de fapt, simplu, Om. Ne-am fi așteptat ca Omul Nou sau al Doilea Adam să repete cu o voce răsunătoare și cu o gestică exagerată marele fapt spus de la început în povestea originilor : că omul diferă de bestii din toate punctele de vedere, chiar și prin ceea ce îi lipsește ; că *el este*, într-un sens mai puțin normal și chiar mai puțin nativ. Că este un străin pe pământ. Este bine să se vorbească despre rătăcirile lui în acest sens, dar și în sensul că împărtășea viața de vagabondaj a celor mai lipsiți de cămin și de speranță dintre săraci. Este categoric bine să ne amintim că el ar fi fost, destul de sigur, prigonit de poliție și, aproape cert, arestat pentru că nu avea mijloace vizibile de subzistență. Legea noastră conține o tentă umoristică sau o nuanță de capriciu la care Nero și Irod nu s-au gândit niciodată, aceea de a-i pedepsi pe oamenii fără cămin pentru că nu dorm acasă.

În alt sens, însă, termenul „rătăcitor” aplicat vieții lui Hristos induce puțin în eroare. În realitate, foarte mulți dintre înțelepții păgâni și nu puțini dintre sofști ar putea fi descriși, în mod justificat, drept învățători rătăcitori. În cazul unora, călătoriile fără țintă se reflectă și în remarcile lor, care par a bate câmpii. Apollonius din Tyana, un fel de prototip al filosofului în unele culte la modă, este reprezentat hoinărind departe, până la Gange și până în Etiopia, și vorbind tot timpul. E existat, de altfel, o școală filosofică numită *peripatetică* ; până și marii filosofi ne dau impresia că aveau foarte puține de făcut în afara plimbatului și vorbitului. Grandioasele conversații care ne oferă străfulgerări ale marilor gândiri - a lui Socrate ori

Buda sau chiar a lui Confucius – par adesea a fi episoade ale unui nesfârșit picnic și, lucru încă și mai important, par a nu avea nici început, nici final. Desigur, lui Socrate conversația i-a fost întreruptă de incidentul execuției sale. Însă întreaga esență și întregul merit particular al poziției lui Socrate constă în aceea că moartea a fost doar o întrerupere și un incident. Ratăm importanța morală autentică a marelui filosof dacă nu sesizăm această problemă centrală : el își privește fix călăul, cu o inocentă surpriză și cu aproape nevinovata enervare că s-a găsit cineva atât de nerezonabil încât să-i scurteze un mic dialog pornit în căutarea adevărului. Socrate caută adevărul, nu moartea. Moartea nu este decât o piatră de care se poate împiedica pe drum. Lucrarea lui în viață este să rățăcească pe drumurile lumii și să vorbească întotdeauna despre adevăr. Buda, pe de altă parte, a reținut atenția printr-un unic gest, acela al renunțării și, prin urmare și într-un anumit sens, al negării. Însă printr-o singură negație dramatică el a trecut într-o lume a negării non-dramatică, despre care el însuși ar fi spus primul că nu este dramatică. Și în acest caz ratăm importanța morală specială a marelui mistic dacă nu vedem distincția, și anume ideea lui centrală era că terminase cu drama, care constă în dorință și luptă și, în general, în înfrângere și dezamăgire. El pășește pe cărâmul păcii și trăiește pentru a-i instrui pe alții cum să ajungă aici, la rândul lor. De aici înainte viața lui devine aceea a filosofului ideal, cu certitudine unul cu mult superior lui Apollonius din Tyana, însă rămâne un filosof, în sensul în care treaba lui nu este să nu facă nimic, ci mai curând să explice totul sau, aproape am putea spune, să exploreze totul încet și cu blândețe. Mesajele sunt, în esență, diferite. Hristos a spus : „Căutați mai întâi împărăția, și toate acestea vi se vor

adăuga.” Buda a spus : „Căutați mai întâi împărăția, apoi nu veți avea nevoie de niciunul dintre acestea.”

În comparație cu acești rătăcitori, viața lui Isus s-a desfășurat rapid și direct, ca un trăsnet. A fost, mai mult decât orice, dramatică ; a constat, mai presus de toate, în a face ceea ce trebuia făcut. Și care, subliniem, nu s-ar fi făcut dacă Isus ar fi cutreierat mereu prin lume, nefăcând nimic altceva decât să spună adevărul. Nici măcar ieșirile prin țară nu trebuie descrise ca o rătăcire ; am uita că au fost, de fapt, o călătorie. Această călătorie echivalează cu o împlinire a miturilor, mai curând decât a filosofiilor ; ea are țintă și obiect, cum avea și Iason când a plecat în căutarea Lânii de Aur sau Hercule când a pornit să obțină merele de aur ale Hesperidelor. Aurul pe care l-a căutat Hristos era moartea. Lucrul principal pe care urma să îl facă era să moară. Urma să facă și alte lucruri, la fel de precise și de obiective, am putea spune că deopotrivă de exterioare și de materiale. Însă, de la început până la sfârșit, cel mai categoric fapt a fost acela că el trebuie să moară. Nu există o diferență mai mare decât aceea dintre moartea lui Socrate și moartea lui Hristos. Simțim, fără să vrem, că moartea lui Socrate a fost, cel puțin din punctul de vedere al prietenilor săi, o stupidă confuzie și o eroare judiciară care a întrerupt fluxul unei filosofii umaniste și lucide ; era cât pe ce să spun „o filosofie luminoasă”. Simțim, fără să vrem, că Moartea era mireasa lui Hristos, așa cum Sărăcia era mireasa Sfântului Francisc. Suntem mențiți să simțim că viața lui a fost, în acest sens, un fel de poveste de dragoste cu moartea, o romanță a urmăririi sacrificiului suprem. Din clipa în care steaua se înalță asemenea unui foc de artificii aniversar și până în clipa în care soarele se stinge ca o torță funerară, întreaga poveste se mișcă într-un zbor care are viteza și direcția

unei drame, sfârșindu-se cu un act aflat dincolo de cuvinte.

Prin urmare, povestea lui Hristos este aceea a unei călătorii, aproape în maniera unui marș militar, cu siguranță de factura călătoriei unui erou care se îndreaptă spre împlinirea sau spre pierirea lui. Este o poveste care începe în paradisul Galileei, un ținut pastoral și pașnic, o adevărată sugestie a Edenului, și urcă treptat în ținuturile înalte ale țării, ajungând la munții mai apropiați de norii de furtună și de stele, așa cum ar ajunge la un munte al Purgatoriului. El poate fi întâlnit în acest drum și poate lăsa impresia că ar rătăci prin locuri stranii ori că s-ar opri pe drum pentru discuții ori dispute, însă fața lui se îndreaptă către orașul dintre munți. Acesta este sensul marelui punct culminant atunci când el ajunge pe culmea muntelui, stă la răspântie și, dintr-o dată, strigă cu tărie, deplângând Ierusalimul. Există o ușoară nuanță a acestei lamentări în fiecare poem patriotic, altfel patriotismul duhnește a vulgaritate. Acesta este sensul tulburătorului și frapantului incident de la porțile Templului, când mesele au fost aruncate ca mobila veche pe scări în jos, iar negustorii bogați au fost alungați cu lovituri trupești. Acest incident constituie, probabil, o enigmă pentru pacifiști, tot așa cum este, pentru militariști, un paradox despre non-rezistență. I-am comparat căutarea și călătoria cu ale lui Iason, însă nu trebuie să uităm niciodată că acestea sunt comparabile mai degrabă cu ale lui Ulise. Nu a fost doar o relatare romanțată a călătoriei, ci și una a întoarcerii și a încheierii unei uzurpări. Orice băiat normal care citește povestea lui Ulise consideră că spulberarea peștorilor din Itaca nu este altceva decât un final fericit. Însă fără îndoială că există oameni care privesc spulberarea negustorilor și a zarafilelor evrei cu acea repulsie rafinată care îi sensibilizează de fiecare dată în prezența violenței, în special în cazul

violenței contra celor înstăriți. Însă problema centrală constă, aici, în faptul că toate aceste incidente conțin caracteristicile unei crize în aflate evoluție. Cu alte cuvinte, aceste incidente nu sunt incidentale. Când Apollonius, filosoful ideal, este adus înaintea scaunului de judecată al lui Domițian și dispăre ca prin farmec, miracolul este în totalitate incidental. Se poate ca acest eveniment să se fi întâmplat în orice alt moment din viața rătăcitoare a ilustrului cetățean al Tyanei ; eu cred că atât data, cât și substanța evenimentului sunt îndoielnice. Filosoful ideal pur și simplu a dispărut și și-a reluat existența ideală altundeva, pentru o perioadă de timp nedeterminată. În această comparație, este într-un totu firesc faptul că s-a presupus că Apollonius ar fi trăit până la o vârstă aproape miraculos de înaintată. Isus din Nazaret a fost mai puțin prudent în minunile sale. Când a fost adus înaintea scaunului de judecată al lui Ponțiu Pilat, el nu a dispărut. Faptul că nu a dispărut a fost criza și a fost scopul, a fost ceasul și a fost puterea întunericului. A fost actul supranatural suprem din întreaga sa viață.

Fiecare tentativă de a explica povestea în detaliu ar diminuat-o. Misiunea a fost abordată de mulți oameni cu autentic geniu și elocvență, precum și de mult prea mulți sentimentaliști vulgari și retoricieni sfioși. Povestea a fost repetată cu patos condescendent de sceptici eleganți și cu entuziasm fluent de autori ai unor gălăgioase volume de succes. Ea nu va fi repovestită aici. Puterea zdrobitoare a cuvintelor simple din povestea Evangheliei este ca a pietrelor de moară, iar aceia care le pot citi cu suficientă simplitate se vor simți de parcă s-ar fi rostogolit stânci asupra lor.

Critica înseamnă doar vorbe despre cuvinte ; ce folos să aibă vorbele despre cuvinte ca acestea ? La ce bun zugrăvirea în cuvinte a grădinii întunecate, umplută dintr-o

dată de lumina torțelor și de fețe furioase ? „Ați ieșit ca împotriva unui tâlhar, cu săbii și cu ciomege ? Toată ziua stăteam în templu învățând, și nu m-ați arestat.” I se mai poate adăuga ceva masivei și acumulatei rețineri a acestei ironii, asemenea unui val impunător ridicat spre cer, refuzând să cadă ? „Fiice ale Ierusalimului, nu mă plângeți pe mine, ci mai degrabă plângeți-vă pe voi și pe copiii voștri.” Așa cum Marele Preot a întrebat ce nevoie mai avea de martori, am putea foarte bine să întrebăm ce nevoie avem încă de cuvinte. Petru, cuprins de panică, l-a repudiat : „Și imediat a cântat cocoșul, iar Isus l-a privit țintă pe Petru, și Petru a ieșit afară și a plâns amar.” Mai are cineva de oferit observații suplimentare ? Chiar înaintea uciderii, Hristos s-a rugat pentru toată rasa ucigașă a oamenilor, spunând că „ei nu știu ce fac” ; mai este ceva de zis după aceasta, cu excepția faptului că nu știm ce spunem ? Este nevoie să repetăm și să depănăm povestea despre cum s-a târât tragedia în sus pe Via Dolorosa și despre cum l-au aruncat la întâmplare cu doi hoți într-unul dintre loturile comune pentru execuție ? Și cum în toată acea oroare și în acea cumplită pustietate a părăsirii a vorbit o voce aducându-i omagiu, o voce frapantă din chiar ultimul loc în care ar fi fost de căutat, spânzurătoarea infractorului ? Iar el i-a spus acelui tâlhar fără nume : „În noaptea asta vei fi cu mine în Rai.” Mai rămâne ceva de adăugat la aceasta decât un punct ? Ori este cineva pregătit să răspundă adecvat acelui gest de adio al trupului întreg, care a creat un Nou Fiu pentru Mama lui ?

Stă în mai mare măsură în puterile mele – și îi este și necesar scopului meu – să arăt că în această scenă se adună în mod simbolic toate forțele umane care au fost vag schițate în povestea de față. Regii, filosofii și poporul fuseseră prezenți, în mod simbolic, la nașterea lui ; așadar,

toți au fost interesați încă și mai mult de moartea lui. Iată care este faptul esențial pe care trebuie să îl înțelegem. Toate marile grupuri care au stat în jurul Crucii reprezintă, într-un fel sau altul, mărețul adevăr istoric al epocii : că lumea nu putea să se mântuiască singură. Omul nu putea face mai mult. Roma, Ierusalimul, Atena și toate celelalte se prăbușeau ca o mare transformată într-o cataractă lentă. Din afară, lumea antică părea a se afla încă în culmea puterii sale ; însă în chiar momentul apogeeului începe întotdeauna slăbirea lăuntrică. Pentru a înțelege această slăbiciune este suficient să repetăm ce s-a spus nu o dată : că nu era slăbiciunea a ceva care fusese de la început slab. Ci, subliniem aceasta, puterea lumii s-a transformat în slăbiciune, iar înțelepciunea ei în nebunie.

În povestea Vinerii Mari tocmai lucrurile cele mai bune din lume se află în stadiul lor cel mai rău. Aceasta este fața pe care ne-o arată lumea atunci când își atinge culmile răului ei. Ea ne spune că au existat, de exemplu, preoții unui monoteism autentic și soldații unei civilizații internaționale. Că legendara Romă, fondată pe ruinele Troiei și triumfătoare asupra Cartaginei decăzute, reușise să apropie cel mai mult eroism de cavalerism, așa cum niciun păgân n-o făcuse până atunci. Roma și-a apărat zeii casnici și decența ființei umane împotriva căpcăunilor Africii și monstruozităților hermafrodite din Grecia. Însă în strălucirea de fulger a acestui episod vedem grandioasa Romă, Republica imperială, cum decade sub blestemul lucrețian. Scepticismul devorase deja până la ultima fărâmbă chiar și încrezătoarea judecată sănătoasă a cuceritorilor lumii. Acela înscăunat să spună ce înseamnă dreptatea a putut doar să întrebe „Ce este adevărul ?”. Și astfel, în drama care a hotărât întreaga soartă a Antichității, una dintre figurile centrale a fost ținută în ceea ce pare inversul adevăratului său rol. Numele Romei

era aproape sinonim cu responsabilitatea. Cu toate acestea, el va rămâne pentru totdeauna un soi de statuie oscilantă a iresponsabilității. Omul nu putea face mai mult. Până și ceea ce era practic devenise impracticabil. Stând între coloanele propriului scaun de judecată, un roman s-a spălat pe mâini de întreaga lume.

Tot acolo se aflau și preoții aceluși adevăr pur și original, aflat în fundalul tuturor mitologiilor așa cum se întinde cerul în spatele norilor. Era adevărul cel mai important din lume, însă nici măcar el nu a putut salva lumea. Poate că există ceva copleșitor în teismul pur personal, cum ar fi să vezi soarele, luna și cerul contopindu-se pentru a forma o singură față care privește fix. Poate că adevărul este prea copleșitor atunci când nu se comunică prin intermediari, divini sau umani ; poate că este doar prea pur și prea îndepărtat. Oricum, el nu a putut mântui lumea ; nu a putut nici măcar să o cucerească. Au existat filosofi care l-au susținut în forma sa cea mai înaltă și mai nobilă, însă ei nu numai că nu au putut converti lumea, dar nici nu au încercat să o facă vreodată. Nu se putea lupta împotriva junglei mitologiei populare cu o părere personală, așa cum nu se poate defrișa o pădure doar cu briceagul. Preoții evrei au păzit acest adevăr cu gelozie, și în sensul bun, și în cel rău. L-au păstrat ca pe un secret colosal. Așa cum eroii primitivi au putut fereca Soarele într-o cutie, tot așa evreii L-au păstrat pe Cel Veșnic în tabernacol. Erau mândri că numai ei puteau privi soarele orbitor al unei zeități unice ; nu știau că orbiseră ei înșiși. Din ziua aceea reprezentanții lor se poartă ca orbii în lumina zilei, lovind în dreapta și în stânga cu bastoanele lor și blestemând întunericul. Însă monoteismul lor monumental a rămas și în continuare un monument, ultimul din categoria lui și, într-un sens, singurul nemișcat în lumea neliniștită și nemulțumită de acum. Și este sigur că, dintr-un anumit

motiv, nici nu are cum să mulțumească lumea. Din ziua aceea nu mai este suficient să spunem că Dumnezeu se află în ceruri și că totul este bine în lume ; în aceea zi s-a născut zvonul că Dumnezeu și-a părăsit cerul ca să îndrepte lumea.

Și, așa cum au stat lucrurile în privința acestor puteri care erau bune – sau, cel puțin, care fuseseră cândva bune –, tot așa s-a întâmplat și cu elementul care era, poate, cel mai bun ori pe care Hristos însuși pare să-l fi simțit astfel. Săracii cărora le aducea vestea cea bună, oamenii de rând care îl ascultau bucuroși, populația care crease atât de mulți eroi și semizei populari în vechea lume păgână indicau, în același timp, și slăbiciunile care dizolvau lumea. Ei sufereau de relele asociate adesea cu gloata orașelor și, în special, cu aceea a capitalelor în timpul declinului câte unei societăți. Același lucru determină populația rurală să trăiască din tradiție, iar populația urbană din zvonuri. Așa cum miturile îi fuseseră în cel mai bun caz iraționale, tot astfel i se schimbă cu ușurință și simpatiile și antipatiile prin afirmații nefondate, arbitrarie fără a fi autoritare. Un tâlhar oarecare este transformat artificial într-un personaj pitoresc și popular și este prezentat ca un soi de contracandidat al lui Hristos. În toate acestea recunoaștem populația urbană pe care o știm prea bine, cu panicile și știrile ei senzaționale din ziare. Însă în această populație veche era prezent un rău specific mai ales lumii antice. L-am remarcat deja ca fiind neglijarea individului, chiar și a celui care votează condamnarea și încă mai mult a celui care este condamnat. Era sufletul gregar : un lucru păgân. Strigătul acestui suflet s-a auzit și el în ceasul acela : „Este bine ca să moară un singur om pentru popor.” Totuși, acest spirit de devotament față de cetate și de stat al Antichității a fost, de asemenea, în sine și la vremea lui unul nobil. Și-a avut poezii și martirii săi, oameni care vor fi

onorați pentru totdeauna. Însă a eșuat prin slăbiciunea de a nu percepe sufletul individual al omului, altarul oricărui misticism ; însă această slăbiciune s-a manifestat pe fundalul unei slăbiciuni generalizate. Mulțimea a mers mână în mână cu saducheii și fariseii, cu filosofii și moraliștii. Mână în mână cu magistrații imperiali și cu preoții sacri, cu scribii și soldații, pentru ca unicul spirit uman universal să poată suferi o condamnare universală, pentru ca să poată răsună un singur cor profund și unanim de aprobare și armonie atunci când Omul a fost respins de oameni.

Au existat solitudini în depărtare, unde nimeni nu va păși. Au existat taine în partea lăuntrică și invizibilă a dramei care nu s-au manifestat în cuvânt sau în vreo separare violentă a omului de oameni. Nu este ușor pentru niciun cuvânt mai puțin clar și unitar decât acelea ale narațiunii nude să facă măcar aluzie la oroarea exaltării care s-a ridicat deasupra dealului. Nici una dintre nesfârșitele interpretări nu a ajuns la sfârșitul ei, nici măcar la început. Și, dacă este să existe vreun sunet care să comunice liniștea, atunci putem cu siguranță să păstrăm tăcerea privitor la sfârșit și la agonie, când din întunericul acela a fost scos un strigăt în cuvinte îngrozitor de distincte și terifiant de ininteligibile, pe care omul nu le va înțelege niciodată, în toată eternitatea pe care i-au procurat-o aceste cuvinte, atunci când, pentru o singură clipă aneantizantă, s-a deschis un abis mai presus de gândurile noastre în chiar unitatea absolutului ; iar Dumnezeu a fost abandonat de Dumnezeu.

Au coborât trupul de pe cruce, iar unul dintre puținii oameni bogați din rândurile primilor creștini a obținut permisiunea să-l îngroape într-un mormânt de piatră din grădina lui ; romanii i-au pus pază militară, ca nu cumva să aibă loc vreo răzmeriță și să se încerce recuperarea

trupului. Încă o dată s-a manifestat un simbolism natural în aceste proceduri firești : trebuia ca mormântul să fie sigilat cu întreg caracterul secret al sepulturei orientale antice și păzit de autoritatea cezarilor. Fiindcă în această a doua peșteră s-a strâns și a fost acoperită măreața și glorioasa umanitate pe care o numim Antichitate în ansamblul ei ; și în locul acela s-a îngropat. A fost sfârșitul unui lucru grandios, numit istoria umană, istoria care era numai umană. Acolo au fost îngropate mitologiile și filosofiele, zeii, eroii și înțelepții. În marea etapă romană, toți aceștia fuseseră vii. Însă, așa cum nu putuseră decât să trăiască, tot așa nu puteau decât să moară ; și au murit.

În ziua a treia prietenii lui Hristos, veniți în zori la locul acela, au găsit mormântul gol și piatra rostogolită la o parte. Și-au dat seama, în diverse feluri, de noua minune ; însă până și ei abia au înțeles că lumea murise în noaptea aceea. Priveau prima zi a unei noi creații, cu un cer nou și un pământ asemenea ; și Dumnezeu a pășit iarăși în grădină sub chipul grădinarului ; nu în răcoarea serii, ci a zorilor.

IV. MARTORA ERETICILOR

Hristos a întemeiat Biserica prin două mari figuri de stil, conținute în cuvintele finale către apostoli, care primiseră autoritatea de a o întemeia. Prima a fost fraza despre fondarea Bisericii pe Petru ca pe o piatră, iar a doua a fost simbolul cheilor. Nu am, bineînțeles, niciun dubiu despre sensul primeia ; ea nu afectează direct argumentația prezentă, ci numai prin două aspecte secundare. Este încă

un exemplu de lucru care se putea dezvolta și explica integral doar mai târziu, chiar mult mai târziu. Și constituie încă un exemplu de lucru care până și în limbaj constituie însuși reversul simplității și al evidenței, în măsura în care descria un om ca fiind piatră, pe când acesta avea mult mai mult aparență de trestie.

Însă cealaltă imagine, a cheilor, posedă o acuratețe care abia dacă a fost observată. Cheile sunt omniprezente în heraldica și arta creștinătății, însă nu toată lumea a observat miza specială a acestei alegorii. Am atins acum acel punct al istorisirii noastre în care trebuie să spunem ceva despre apariția și primele activități ale Bisericii în Imperiul Roman și, pentru această scurtă descriere, nimic nu este mai potrivit decât vechea metaforă a cheilor. Creștinul timpuriu era chiar genul de persoană care purta cu sine o cheie sau ceea ce spunea el că reprezintă o cheie. Întreaga mișcare creștină a constatat în a susține că posedă acea cheie. Ea nu a fost doar o vagă mișcare de progres, care ar putea fi reprezentată mai bine printr-un berbec de asalt. Nu a fost ceva care să tragă după sine, ca o furtună, lucruri asemănătoare sau nu, așa cum procedează mișcările sociale moderne. După cum vom vedea în cele ce urmează, mai curând a refuzat categoric să facă aceasta. Ea a afirmat cu hotărâre că există o cheie, că o deținea și că nicio altă cheie nu era la fel ; în acest sens, era cât de limitată doriți. Numai că se întâmpla să fie cheia care putea să desferece închisoarea întregii lumi și să lase a pătrunde zorii albi ai libertății.

Credința era ca o cheie din trei puncte de vedere, care pot fi adunate foarte convenabil sub acest simbol. În primul rând, cheia este un lucru cu formă, este ceva care depinde în totalitate de păstrarea formei sale. Credința creștină este, mai presus de orice, o filosofie a formelor, este dușmanul lipsei de formă. Din acest punct de vedere

se diferențiază ea de toată infinitatea amorfă maniheistă sau budistă care creează un fel de fond comun nocturn în inima întunecată a Asiei : idealul nimicirii tuturor creaturilor. Aici diferă și de neclaritatea simplului evoluționism : ideea pierderii continue a formei creaturilor. Omul căruia îi spune cineva că singura lui cheie a fost contopită cu un milion de alte chei într-o unitate budistă s-ar enerva. Însă ce încântare pentru omul căruia i se spune despre cheia lui că ar crește treptat, că înmugurește la el în buzunar și că se ramifică în direcții ori complicații noi ! În al doilea rând, forma cheii este în sine una mai curând fantastică. Primitivului care nu știe că este o cheie i-ar veni extrem de dificil să presupună ce ar putea fi. Și mai este fantastică pentru că are, într-un anumit sens, o natură arbitrară. Cheia nu este o chestiune abstractă ; în această accepțiune, ea nu este o chestiune discutabilă. Fie se potrivește în încuietore, fie nu. Este inutil ca oamenii să poarte dispute în privința ei, considerată în sine, sau să o reconstruiască pe baza principiilor pure ale geometriei ori artei decorative. Este irațional ca un om să spună că și-ar dori o cheie simplă ; ar fi mult mai rezonabil ca el să-și facă treaba mai bine folosindu-se de o rangă. Și, în al treilea rând, cheia este cu necesitate un obiect cu model ; și cheia din istorisirea noastră are un model, chiar unul destul de elaborat din anumite puncte de vedere. Când oamenii se plâng că teologia și alte lucruri de acest gen au complicat prematur religia, ei uită că lumea nu numai că intrase într-o încurcătură, ci într-un adevărat labirint. Problema în sine era una complicată și nu implica, în sensul obișnuit, doar ceva simplu, ca păcatul. Era și plină de secrete, de erori neexplorate și insondabile, de boli mentale subconștiente, de pericole din toate direcțiile. În cazul în care credința ar fi înfruntat lumea numai cu platitudinile despre pace și simplitate la care o limitau unii

moralişti, atunci nu ar fi avut nici cel mai mic efect asupra aceluia luxos și labirintic azil de nebuni. Vom descrie, cu aproximație, în cele ce urmează ce anume a realizat credința de fapt ; pentru moment este destul să spunem că, neîndoielnic, cheia avea multe caracteristici care păreau complexe, având, în fapt, una singură și simplă : deschidea ușa.

Există, privitor la această problemă, afirmații recunoscute și acceptate care se pot descrie, pentru concizie și comoditate, drept minciuni. Am auzit cu toții spunându-se despre creștinism că a apărut într-o epocă a barbariei. S-ar putea spune cu aceeași îndreptățire că și scientologia a apărut într-o epocă barbară. Se poate crede despre creștinism că este un simptom al declinului social, așa cum cred eu că scientologia reprezintă un simptom al declinului mental. Este posibil să considerăm creștinismul drept o superstiție care, în cele din urmă, a distrus o civilizație ; și eu consider că scientologia este o superstiție capabilă (dacă o luăm în serios) să distrugă un mare număr de civilizații. Însă a spune despre creștinul din secolul al IV-lea sau al V-lea că era un barbar, că trăia într-o perioadă barbară, este identic cu a afirma că doamna Eddy⁷⁰ a fost indiană piele-roșie. Dacă i-aș permite iritării mele viscereale cauzate de doamna Eddy să mă impulsioneze în a o numi pe aceasta Piele-roșie, întâmplător aș spune o minciună. Se poate să ne placă sau nu civilizația imperială a Romei secolului al IV-lea, este posibil să agreăm ori nu civilizația industrială a Americii secolului al XIX-lea, însă nicio persoană de bun-simț nu va putea nega faptul că amândouă sunt ceea ce înțelegem în mod uzual prin „civilizații”. Acesta fapt este cât se poate de evident, dar și fundamental, o bază a oricărei descrieri ulterioare a creștinismului constructiv din trecut. Indiferent

⁷⁰ Mary Baker Eddy (1821-1910), fondatoarea scientologiei.

cum l-am calificat, acest fapt constituie în mod deosebit produsul unei epoci civilizate, posibil supracivilizate. Acesta este primul fapt care poate fi exceptat de orice laudă sau vină ; din păcate, simt că nu elogiez suficient un lucru atunci când îl compar cu scientologia. Dar este cel puțin dezirabil să aflăm măcar câte ceva despre reputația unei societăți căreia îi condamnăm sau lăudăm orice aspect ; din punctul de vedere al cărții de față, vom scoate din discuție știința care îi pune în legătură pe doamna Eddy cu tomahawkurile ori pe Mater Dolorosa cu totemurile. Ceea ce predomină atât la religia creștină, cât și la civilizația păgână în ansamblul ei este acel lucru repetat nu o dată în paginile de față : Mediterana era un lac de acumulare în sens propriu, un rezervor comun în care, am putea spune, se vărsau numeroase și diferite religii și culturi. Orașele care priveau unul la altul pe circumferința lacului au devenit din ce în ce mai mult o singură cultură cosmopolită. Dimensiunea ei legală și militară era reprezentată de Imperiul Roman, însă această cultură unificată rămânea în mare măsură polifațetată. Ar fi posibil să o numim superstițioasă în sensul în care conținea un mare număr de diverse superstiții, însă nu este deloc cu putință să etichetăm nicio parte a ei ca fiind barbară.

Religia creștină și Biserica Catolică au apărut în acest orizont de cultură cosmopolită, iar toate aspectele poveștii sugerează că au fost percepute drept un lucru nou și straniu. Aceia care au încercat să sugereze că Biserica Catolică a evoluat din ceva mult mai blând sau mai comun au descoperit că, în acest caz, metoda lor evoluționistă este foarte dificil de aplicat. Astfel de interpreți sugerează că sămânța a fost reprezentată de esenieni, de ebioniți ori de alții asemenea ; dar sămânța este nevăzută, pomul apare complet dezvoltat foarte rapid și este ceva total

diferit. Este, cu siguranță, un pom de Crăciun în sensul că păstrează bunătatea și frumusețea morală a poveștii Betleemului, însă era la fel de ritualic precum sfeșnicul cu șapte brațe, iar lumânările pe care le purta erau considerabil mai multe decât permitea, probabil, prima carte de rugăciuni a lui Eduard al VI-lea. Ne întrebăm de ce există unii care acceptă tradiția Betleemului, dar ridică obiecții cu privire la ornamentele de aur sau aurite, de vreme ce magii înșiși au adus aur ? De ce le este dezagreabilă tămâia în biserică din moment ce ea a fost adusă chiar și în grajd ? Însă nu cu astfel de controverse vreau să mă ocup aici. Mă interesează doar faptul istoric – recunoscut din ce în ce mai mult și de către istorici – că acest lucru a devenit vizibil pentru civilizația Antichității foarte timpuriu în cronologia sa și că Biserica deja apărea ca o Biserică, cu toate bunele și relele pe care le asociem cu această instituție. Vom discuta în cele ce urmează și în ce măsură era Biserica similară altor mistere rituale, magice sau ascetice din vremea sa. Cu certitudine că nu se asemena câtuși de puțin cu mișcările exclusiv etice și idealiste ale timpului nostru. Avea o doctrină, avea disciplină, avea sfinte taine, avea grade de inițiere și admitea sau excomunica oameni, afirma cu autoritate o dogmă și repudia cu anateme ereziile. Dacă toate aceste lucruri sunt semnele Antihristului, atunci domnia acestuia l-a urmat foarte repede pe Hristos.

Aceia care susțin despre creștinism că a fost o mișcare morală a idealștilor, și nu o Biserică, sunt forțați să împingă epoca pervertirii sau a dispariției sale tot mai departe în timp. Un episcop al Romei avea să-și revendice autoritatea, în scrierile sale, chiar de la Sfântul Ioan Evanghelistul, iar acest lucru este descris ca prima agresiune papală. Un prieten al apostolilor scria despre aceștia ca despre niște oameni pe care îi cunoaște și

spune că ei l-au învățat doctrina Sfințelor Taine, iar domnul Wells nu prea mai poate să afirme cu voce tare că este posibil ca reacția față de barbarele ritualuri ale sângelui să se fi petrecut, de fapt, mai devreme decât ne-am fi putut aștepta. Data celei de-a patra Evanghelii, care, la un moment dat, ajunsese să fie estimată ca a fi fost scrisă mult mai recent, este plasată într-un trecut din ce în ce mai îndepărtat, poate până când criticii se vor bloca în perspectiva inevitabilă și îngrozitoare că lucrurile s-ar fi putut să stea întocmai. Limita ultimă a unei datări timpurii a extincției adevăratei creștinătăți a fost descoperită, probabil, de ultimul profesor german a cărui autoritate o invocă Vicarul Inge⁷¹. Acest învățat erudit spune că Rusaliile au constituit ocazia întemeierii unei biserici eclesiastice, dogmatice și despotice, total străină de idealurile simple ale lui Isus din Nazaret. Acest lucru poate fi calificat drept limitat, atât într-un sens popular, cât și într-unul academic. Din ce își imaginează profesorii de soiul acesta că sunt făcuți oamenii ? Să presupunem că ar fi vorba despre oricare altă mișcare exclusiv umană ; de pildă, a acelora care refuză serviciul militar din rațiuni legate de conștiință. Unii spun despre creștinii timpurii că ar fi fost pacifiști ; nu cred nicio clipă acest lucru, însă sunt dispus să accept această analogie de dragul argumentării. Să presupunem că Tolstoi – sau orice alt mare predicator al păcii printre țărani – este împușcat ca răzvrătit pentru a fi sfidat recrutarea obligatorie și că, la scurt timp după aceea, puținii lui adepți se reunesc într-o mansardă pentru a-l comemora. Nu aveau nici un motiv să se adune, cu excepția acelei amintiri comune ; sunt oameni de multe feluri, pe care nu îi leagă nimic, în afara faptului că cel mai

⁷¹ William Inge (1860-1954), autor englez, preot anglican, profesor de studii teologice și vicar al Catedralei St. Paul, critic manifest al Bisericii Romano-Catolice.

mare eveniment din întreaga lor viață a fost tragedia învățătorului păcii universale. Îi repetă mereu cuvintele, îi frământă în minte problemele, încearcă tot timpul să îi imite caracterul. Pacifiștii se întâlnesc de Rusaliile lor și devin posedați de extazul brusc al entuziasmului și de rafala sălbatică a unui vârtej de inspirație, pe parcursul cărora procedează la întemeierea Recrutării universale, la creșterea Devizelor Estimative ale Marinei, la a insista ca toată lumea să umble înarmată până în dinți și ca toate granițele să fie înțesate de artilerie, iar toate aceste proceduri se vor încheia cu intonarea cântecelor „Boys of the Bulldog Breed” și „Don’t let them scrap the British Navy”⁷². Avem, în exemplul de mai sus, o situație echivalentă cu aceea a criticilor menționați mai sus, care susțin că tranziția de la ideea de Isus la ideea de catolicism – așa cum concep ei aceste idei – s-ar fi putut înfăptui într-o mansardă mică, de Rusalii. Cu siguranță că bunul-simț ar trebui să le spună că entuziaștii care s-au întâlnit numai datorită înflăcăării comune pentru un conducător pe care îl iubeau nu s-ar fi adunat să întemeieze ceva ce acest conducător detesta în mod evident. Dacă „sistemul ecleziastic și dogmatic” ar fi la fel de vechi precum Rusaliile, atunci are vârsta Crăciunului. Dacă îl urmărim până la creștinii foarte timpurii, atunci trebuie să îl urmărim până la Hristos.

Putem începe, așadar, cu aceste două obiecții. Este o prostie să se spună despre credința creștină că a apărut într-o epocă simplă, în sensul de „analfabetă” și „naivă”. Este tot atât de stupidă afirmația că ea era un lucru simplu, în ideea a ceva vag, pueril sau numai instinctiv. Poate că singura privință în care ar fi cu putință să spunem că Biserica se potrivea în lumea păgână este aceea că

⁷² „Băieții din rasa bulldog” și „Nu-i lăsați să dea Marina Britanică la fier vechi”, titlurile unor cântece marinărești britanice.

ambele erau nu doar extrem de civilizate, ci și - mai curând - complicate. Erau amândouă (și subliniem acest lucru) *polifațetate* ; Antichitatea era pe atunci asemenea unei cavități cu multe fețe, ca un orificiu hexagonal în așteptarea dopului cu șase laturi. Numai în acest sens era Biserica suficient de polifațetată pentru a se potrivi cu lumea. Cele șase laturi ale lumii mediteraneene se priveau una pe alta peste mare și așteptau ceva care să privească în toate direcțiile deodată. Biserica trebuia să fie simultan romană, grecească, evreiască, africană și asiatică. În chiar cuvintele Apostolului Gentililor, ea era într-adevăr totul pentru toți oamenii. Creștinismul nu se reducea la ceva rudimentar și simplu, ci constituia însuși reversul unei dezvoltări dintr-o epocă barbară. Însă când ajungem la acuzația contrară, ne găsim în fața unei interpretări mult mai plauzibile. Este mult mai solidă poziția conform căreia credința creștină a reprezentat doar faza finală a declinului unei civilizații, în sensul excesului de civilizație, și că era o „superstiție” care semnală faptul că Roma era pe moarte și că murea de prea multă civilizație. Acesta este un argument mult mai demn de luat în considerare, așa că îl vom examina mai pe larg în cele ce urmează.

La începutul cărții de față m-am aventurat în a-i face acesteia un rezumat general, realizând o paralelă între ascensiunea umanității din natură și aceea a creștinismului din istorie. Am arătat că, în ambele cazuri, ceea ce se întâmplase înainte s-ar putea să sugereze că va urma ceva, însă nu am sugerat câtuși de puțin ce era acel ceva. Ne putem imagina o inteligență detașată, exterioară vieții de pe Pământ, care, observând comportamentul mai multor maimuțe, să fi dedus posibilitatea emergenței antropoidelor ; însă nu avea cum să deducă și venirea la ființă a omului sau a vreunei ființe care să aproximeze măcar ceea ce omul avea să realizeze. Pe scurt, acea

intelență se poate să fi văzut deslușindu-se în viitor pitecantropul sau „veriga lipsă”, aproape la fel de difuz și de îndoielnic, dacă este cu puțință, pe cât îl vedem astfel în trecut. Însă, prevăzându-i apariția, i-ar anticipa, de asemenea, și dispariția, precum și faptul că a lăsat câteva urme firave, cum s-a și întâmplat (dacă acelea chiar sunt urme). A prevedea „veriga lipsă” nu ar însemna anticiparea Omului ori a vreunei ființe similare lui. Această explicație, expusă și mai devreme, trebuie reținută pentru că reprezintă o paralelă exactă la reala perspectivă asupra Bisericii și la sugestia evoluției sale naturale din cadrul Imperiului aflat în declin.

Adevărul este că, într-un anumit sens, se putea prezice faptul că decadența imperială va produce un lucru precum creștinismul. Adică ceva puțin asemănător și enorm de diferit. Cineva ar fi putut foarte bine să spună, de exemplu, că „plăcerea a fost urmărită cu atâta extravagantă, încât va exista o reacție orientată spre pesimism. Poate că ea va lua forma ascetismului – oamenii se vor mutila în loc să se spânzure pur și simplu.” La fel de rezonabil s-ar fi putut afirma : „Dacă ne săturăm de zeii noștri greci și latini, vom tânji după vreun mister oriental ; vor fi la modă persanii și hindușii.” Ori se putea ca un om de lume să fi fost suficient de perspicace încât să spună : „Oamenii aflați la putere depind de astfel de mofturi ; într-o bună zi, Curtea îl va adopta pe unul dintre ele, care poate deveni un cult oficial.” L-am putea ierta pe profetul, mai sumbru, care ar fi putut afirma : „Lumea se duce de răpă ; vor reveni superstițiile întunecate și barbare, nu mai contează care. Toate vor fi fără formă și trecătoare ca visele nopții.”

Este extrem de interesant că toate aceste profeții s-au împlinit cu adevărat, însă nu Biserica a fost aceea care să le fi facilitat realizarea. Dimpotrivă, Biserica a fost aceea

care ne-a scăpat de ele, le-a înfrânt și s-a ridicat triumfal deasupra lor. În măsura în care era probabil ca simpla natură a hedonismului să producă o simplă reacție ascetică, a și produs așa ceva, și anume mișcarea numită „maniheism”, iar Biserica a fost dușmanul ei de moarte. În măsura în care ar fi apărut în mod natural în acel moment al istoriei, chiar a apărut ; a și dispărut, ceea ce a fost la fel de natural. Simpla reacție pesimistă s-a născut odată cu maniheiștii și s-a stins împreună cu ei. Însă Biserica nu a apărut și nici nu s-a stins deodată cu ei, dar a fost mult mai mult implicată în dispariția, decât în apariția lor. Sau, din nou, în măsura în care era probabil ca tocmai dezvoltarea scepticismului să introducă o modă a religiei orientale, a făcut-o cu adevărat ; Mithra venea de la mare distanță de Palestina, din inima Persiei, aducând misterele stranii ale sângelui taurilor. Cu certitudine, totul demonstra că o atare modă ar fi apărut în orice caz, dar, în mod sigur, nu există nimic în lume care să indice că nu ar fi dispărut tot așa. Categorie, un capriciu oriental era ceva extraordinar de potrivit pentru secolul al IV-lea sau al V-lea, însă nu explică faptul că Biserica dăinuie și se află în plină vigoare și în secolul XX. Pe scurt, în măsura în care se putea ca lucruri de genul acesta să fi fost de așteptat în acele vremuri, putem spune că s-au experimentat sisteme precum mithraismul, fără a putea explica, însă, și experiențele noastre mai recente. Dacă am fi continuat să fim mithraişti numai pentru că parurile mithraice și alte dispozitive persane au fost în mare vogă în zilele lui Domițian, atunci în ziua de azi am părea cel puțin demodați.

La fel stau lucrurile și cu ideea favoritismului oficial, după cum vom arăta în cele ce urmează. În măsura în care un atare favoritism arătat unui capriciu era un lucru firesc în contextul declinului și căderii Imperiului Roman, acest

lucru chiar s-a întâmplat în acel imperiu și a suferit declinul și căderea împreună cu el. Însă nu aruncă niciun fel de lumină și asupra lucrului care a refuzat cu hotărâre să decadă și să se prăbușească, care s-a dezvoltat constant pe când celălalt îndura decăderea și prăbușirea și care merge înainte cu neînfricăta energie chiar și în momentul de față, când un alt eon și-a completat ciclul și o altă civilizație pare aproape gata să cadă sau să decadă.

Curios este că tocmai ereziile pe care Biserica timpurie este învinovățită că le-a zdrobit dau mărturie despre injustețea blamării ei. Lucrurile care merită într-adevăr învinovățirea au fost exact acelea de a căror blamare este acuzată Biserica. În măsura în care un lucru reprezenta pur și simplu o superstiție, ea însăși a condamnat-o. În măsura în care ceva era o simplă reacție înspre barbarism, ea însăși i-a rezistat pentru că ducea înspre barbarie. Iar în măsura în care un lucru reprezenta un capriciu al imperiului la apusul său, lucru care a murit și a meritat aceasta, Biserica singură l-a ucis. Bisericii i se reproșează tocmai natura pentru care a fost reprimată erezia. Explicațiile istoricilor evoluționiști și ale criticilor de frunte lămuresc, într-adevăr, de ce s-au născut arianismul, gnosticismul și nestorianismul și, de asemenea, de ce au murit. Însă nu explică de ce s-a născut Biserica sau de ce refuză ea să moară. Mai presus de orice, ei nu explică de ce ar fi trebuit ea să poarte război exact împotriva relexor pe care se presupune că le împărtășește.

Să cercetăm câteva exemplificări practice ale principiului conform căruia, dacă a existat ceva care constituia o superstiție a imperiului muribund, acel lucru a murit într-adevăr odată cu imperiul și, cu certitudine, nu a fost identic cu însuși lucrul care l-a distrus. În acest scop, vom lua în ordine două sau trei dintre explicațiile cele mai comune ale originilor creștinismului, așa cum sunt oferite

de criticii moderni ai creștinismului. De pildă, nimic nu este mai obișnuit decât să descoperim că un atare critic modern scrie ceva de genul : „Creștinismul a fost mai presus de orice o mișcare a asceților, o năvală în deșert, un refugiu în sihăstrie, o renunțare la toată viața și fericirea, iar acestea au fost parte a unei reacții sumbre și inumane împotriva naturii înseși, au reprezentat ura pentru trup, oroarea față de universul material, un fel de suicid universal al simțurilor și chiar al sinelui. Creștinismul a provenit dintr-un fanatism oriental similar celui al fachirilor și, în ultimă instanță, s-a fondat pe bazele unui pesimism răsăritean care pare a fi simțit că existența însăși este malefică.”

Este extraordinar că toate aceste observații sunt cât se poate de adevărate, autentice în fiecare detaliu, numai că, întâmplător, sunt atribuite în totalitate cui nu trebuie. Aceste afirmații sunt adevărate nu în ceea ce privește Biserica, ci în privința ereticilor condamnați de ea. Este ca și cum cineva ar scrie o analiză extrem de detaliată a greșelilor și guvernării proaste a miniștrilor lui George al III-lea, conținând o singură inexactitate minoră : că întreaga poveste relatată ar fi despre George Washington ; sau este ca și cum cineva ar întocmi o listă completă a crimelor bolșevicilor, dar atribuindu-le pe toate țarului. Biserica timpurie a fost, într-adevăr, foarte ascetică, asociată unei filosofii cu totul diferite, însă o filosofie a războiului contra vieții și naturii ca atare nu a existat în realitate în lume ; oricum, criticii nu ar ști unde să o caute.

În realitate s-au întâmplat următoarele : când s-a ivit Credința în lume, primul lucru care i s-a întâmplat a fost chiar să fie prinsă într-un fel de roi de secte mistice și metafizice provenite mai ales din Răsărit ; se simțea ca o albină de aur solitară, captivă într-un roi de viespi. Pentru privitorul obișnuit, nu părea să existe mare diferență, nu

se percepea altceva în afară de zumzetul general. Într-adevăr, într-un anumit sens nici nu exista vreo mare deosebire în ceea ce privește subiectul și obiectul înțepăturilor. Diferența consta în aceea că un singur punct de aur din tot acel praf aurit bâzâitor avea puterea de a merge înainte ca să facă stupi pentru întreaga umanitate și să-i dea lumii miere și ceară sau (după cum s-a spus foarte elegant într-un context uitat prea ușor) „cele mai nobile dintre lucruri, dulceața și lumina”⁷³. Viespile au murit toate în acea iarnă ; din păcate, nu prea mai există oameni care să știe ceva despre ele. Majoritatea nici nu știu că ele au existat vreodată, astfel încât povestea primei faze a religiei noastre este pierdută în totalitatea ei. Sau, ca să variem metafora, când mișcarea aceasta ori o alta oarecare a străpuns digul dintre Est și Vest și a adus în Europa mai multe idei mistice, a purtat cu ea un întreg puhoi de alte idei mistice în afară de cele proprii, cele mai multe ascetice și aproape toate pesimiste. Ele au fost la un pas de a inunda și copleși elementul pur creștin. Proveneau îndeosebi din acea zonă care reprezenta un fel de graniță difuză între filosofiele și mitologiile răsăritene, care împărtășeau cu filosofii mai fanteziști pofta curioasă de a crea tipare fantastice ale cosmosului în forma hărților și a arborilor genealogici. Ideile care se presupune că derivă de la misteriosul Manes se numesc maniheiste ; cultele înrudite sunt cunoscute, mai general, drept gnostice și se definesc mai cu seamă printr-o complexitate labirintică, însă punctul central asupra căruia trebuie insistat îl reprezintă pesimismul, faptul că aproape toate considerau, într-o formă sau alta, creația lumii drept opera unui spirit rău. Unele manifestau acea atmosferă asiatică plutind în jurul budismului, sugestia că viața înseamnă

⁷³ Expresie din lucrarea *Bătălia cărților* (1704), în care autorul, Jonathan Swift, îi compară pe poeți cu albinele.

coruperea purității ființei. Altele inspirau ideea unei ordini spirituale pure care fusese trădată de șiretlicul grosolan și stângaci de a făuri jucării precum Soarele, Luna și stelele. Oricum, tot acest torent întunecat venit din marea metafizică aflată în inima Asiei s-a revărsat prin diguri simultan cu crezul lui Hristos ; întreaga esență a argumentației mele constă, însă, în faptul că aceste două lucruri nu au fost identice, ci că ele au curs ca uleiul și apa. Credința și-a păstrat forma de miracol – fluviul care mai curge încă prin mare. Iar dovada miracolului a fost încă o dată de ordin practic : pur și simplu că, în vreme ce toată acea mare era plină de sare și amară de gustul morții, omul putea să bea din unicul șuvoi curgând în mijlocul ei.

Acea puritate s-a conservat prin definiții dogmatice și excluderi. Nimic altceva nu ar fi fost cu putință să o păstreze. Dacă Biserica nu ar fi renunțat la maniheiști, ar fi putut să devină pur și simplu maniheistă. Dacă nu s-ar fi lepădat de gnostici, era posibil să fi devenit gnostică. Însă, prin însuși faptul că a renunțat la ei, a demonstrat că nu era nici gnostică, nici maniheistă. În orice caz, a dovedit că un anumit lucru nu era nici gnostic, nici maniheist ; și care putea fi lucrul care le-a condamnat, dacă nu autentică veste bună adusă de fugarii din Betleem și de trâmbița Învierii ? Biserica timpurie era ascetică, dar a demonstrat că nu era și pesimistă ; și a demonstrat aceasta în cel mai simplu mod cu putință : prin condamnarea pesimiștilor. Crezul proclama că omul este păcătos, dar nu că viața ar fi malefică, și a dovedit aceasta prin damnarea acelor care o făceau. Condamnarea ereticilor timpurii este ea însăși condamnată drept ceva greu de înțeles și stupid, dar ea constituia, de fapt, dovada că Biserica intenționa să devină amplă și frățească. Demonstra că primii catolici doreau în mod special să demonstreze că omul nu este extrem de abject, că viața nu este iremediabil de nefericită, căsătoria

un păcat sau procrearea o tragedie. Erau ascetici pentru că ascetismul reprezenta singura purificare posibilă de păcatele lumii, însă în chiar tunetul anatemei ei afirmau, pentru totdeauna, că ascetismul lor nu trebuia să fie antiuman ori antinatural, că voiau cu adevărat să purifice lumea, nu să o distrugă. Nimic altceva în afară de anateme nu ar fi putut clarifica acest lucru, în mijlocul unei confuzii care încă îi confundă cu dușmanii lor de moarte. Nimic în afara dogmei nu ar fi putut rezista dezlănțuirii de invenții imaginative cu care pesimiștii își duceau războiul împotriva naturii : eonii și Demiurgul, ciudatul Logos și sinistra Sophia. Dacă Biserica nu ar fi insistat asupra teologiei, s-ar fi topit într-o nebunească mitologie a misticilor, încă și mai îndepărtată de rațiune sau chiar de raționalism și, mai presus de toate, încă și mai departe de viață și de dragostea de viață. Amintiți-vă că ar fi fost o mitologie inversată, contrazicând tot ce era natural în păgânism, o mitologie în care Pluto s-ar fi aflat deasupra lui Jupiter, iar Hades ar fi atârnat mai sus decât Olimpul, în care Brahma și tot ce posedă suflul vieții ar fi fost supușii lui Shiva, cel scânteind din ochiul morții.

Faptul că Biserica timpurie a fost ea însăși plină de un entuziasm extatic pentru renunțare și virginitate face ca această distincție să fie frapantă în mult mai mare măsură. Face ca locul în care dogma a tras linie să fie cu atât mai important. Omul putea să se târască în patru labe ca o fiară fiindcă era ascet. Putea să stea zi și noapte în vârful unui stâlp și să fie adorat pentru că era ascet, dar nu putea spune, fără a fi considerat eretic, că lumea era o greșală sau că a te căsători era un păcat. Ce să fi fost acel lucru care, astfel, s-a separat deliberat de ascetismul oriental prin definiția netă și prin refuzul vehement, dacă nu ceva cu individualitate proprie, și încă una foarte diferită ? Dacă este să-i confundăm pe catolici cu gnosticii,

atunci putem doar să afirmăm că nu este vina lor în acest caz. Și este destul de dificil să fie învinovați de aceiași critici atât pentru persecutarea ereticilor, cât și pentru faptul de a fi simpatizat cu erezia.

Biserica nu a fost o mișcare maniheistă, fie și numai pentru simplu fapt că nu a reprezentat deloc o mișcare. Nu a fost nici măcar o mișcare exclusiv ascetică, chiar deloc. Ar fi mai aproape de adevăr să o numim îmblânzitoare a ascetismului, nu o culme sau o propedeutică a acestuia. Biserica avea propria teorie a ascetismului și propriul tip de ascetism, dar la momentul acela apărea, cât se poate de evident, ca moderator al altor teorii și tipuri. Aceasta este singura modalitate în care are sens povestea Sfântului Augustin, de exemplu. Cât timp a fost un simplu om de lume, doar un om purtat în derivă de epoca sa, el a fost, de fapt, maniheist. Era, într-adevăr, foarte modern și la modă să fii maniheist. Însă când a devenit catolic oamenii împotriva cărora s-a întors într-o clipită și pe care i-a spulberat în bucăți au fost maniheiștii. Modul catolic de exprimare este că s-a lepădat de faptul de a fi pesimist pentru a deveni ascet. Însă, după cum interpretau pesimiștii ascetismul, s-ar cuveni să spunem că Augustin a abandonat ascetismul pentru a deveni sfânt. Războiul contra vieții și negarea naturii erau exact lucrurile pe care le găsisese deja în lumea păgână din afara Bisericii și la care a trebuit să renunțe când a intrat în sânul ei. Iar faptul că Sfântul Augustin rămâne un personaj întrucâtva mai sever sau mai trist decât Sfântul Francisc ori Sfânta Tereza nu face decât să-i accentueze dilema. Față în față cu cel mai grav sau chiar cel mai înverșunat catolic, putem totuși întreba : „Dacă era maniheist, atunci de ce a dus catolicismul război împotriva maniheiștilor ?”

Să analizăm o altă explicație raționalistă pentru ascensiunea creștinismului. Alt fel de critici susțin, destul

de frecvent, următoarele : „Creștinismul nu s-a ridicat de fapt ; adică, nu s-a înălțat pur și simplu de jos, ci a fost impus de sus. Este un exemplu al puterii administrative, în special în statele despotice. Imperiul era cu adevărat un imperiu ; altfel spus, era guvernat direct de împărat. S-a întâmplat ca unul dintre împărați să devină creștin. S-ar fi putut la fel de bine să fi devenit mithraist, evreu sau adorator al focului ; în epoca de declin a imperiului era ceva obișnuit pentru oamenii importanți și educați să adopte aceste culte răsăritene excentrice. Iar atunci când acest împărat a adoptat creștinismul, acesta a devenit religia oficială a Imperiului Roman ; când s-a produs acest lucru, creștinismul a dobândit puterea, universalitatea și invincibilitatea imperiale. El a dăinuit în lume doar ca relicvă a aceluiași imperiu ori, după cum s-au exprimat mulți, nu este decât stafia lui Cezar plutind încă peste Roma.” Și această afirmație, conform căreia puterea oficială a creat ortodoxia, este o direcție foarte des întâlnită în criticarea creștinismului. Îi vom convoca din nou pe eretici pentru a o combate.

Este posibil ca marea istorie a ereziei ariene să fi fost inventată, în totalitatea ei, ca să arunce în aer această idee. Ea a generat o poveste foarte interesantă, adesea repetată în legătură cu acest subiect, iar consecința ei rezidă în aceea că, în măsura în care a existat vreodată o religie exclusiv oficială, aceasta a murit, de fapt, din cauza naturii ei exclusiv oficiale, iar ceea ce a distrus-o a fost religia adevărată. Arie a propus o versiune a creștinismului care se mișca, mai mult sau mai puțin vag, în direcția a ceea ce ar trebui să numim unitarianism ; cu toate acestea, nu era identic cu unitarianismul întrucât îi conferea lui Hristos o stranie poziție intermediară între divin și uman. Esențial este că această erezie le părea multora mai rezonabilă și mai puțin fanatică, iar printre

aceștia se aflau și numeroși membri ai clasei educate, care reacționau în acest fel la prima poveste de dragoste a convertirii. Arieni formau o grupare de moderați și de moderniști și exista sentimentul că, după ciorovăielile de la început, aceasta va fi versiunea finală a religiei raționalizate, în cadrul căreia civilizația era posibil să se stabilizeze cu succes. A fost acceptată de Divinul Cezar însuși și a devenit ortodoxia oficială ; generalii și principii militari recrutați din rândul noilor puteri barbare ale Nordului, seduse de promisiunea viitorului, au susținut-o cu putere. Însă ceea ce a urmat se va fi dovedit a fi încă și mai important. Exact așa cum omul modern poate trece prin unitarianism pentru a-și întregi agnosticismul, tot astfel și cel mai mare dintre împărații arieni și-a lepădat într-un final ultima și cea mai subțire pretenție de creștinism, l-a abandonat chiar și pe Arie și s-a întors la Apollo. Era un Cezar al Cezarilor : soldat, erudit, om cu ambiții și idealuri vaste, un alt rege-filosof. Avea impresia că Soarele se ridică la semnul lui. Oracolele au prins a vorbi așa cum încep păsările să cânte în zori ; păgânismul era din nou el însuși ; zeii reveneau. Părea sfârșitul aceluiastraniu interludiu de superstiție străină. Și, într-adevăr, a fost sfârșitul, în măsura în care a fost un simplu interludiu de simplă superstiție. A fost sfârșitul în măsura în care a reprezentat capriciul unui împărat sau moda unei generații. Ceea ce s-a încheiat cu Iulian a fost acel ceva care începuse odată cu Constantin.

Însă a existat și ceva care nu s-a încheiat. În ceasul acela al istoriei s-a răzvrătit împotriva lumii, sfidător deasupra tumultului democratic al Conciliilor Bisericii, mărețul Atanasie. Vom zăbovi o clipă asupra acestei idei fiindcă este relevantă pentru această istorie religioasă în ansamblul ei și pentru că lumea modernă pare să-i rateze întreaga esență. Iată cum stau lucrurile : dacă este să

existe o problemă pe care iluminatii și liberalii au obiceiul să o ridiculizeze și să o etaleze ca exemplu îngrozitor al dogmei sterpe și al iraționalei vrajbe sectare, atunci aceasta este ideea atanasiană a coeternității Fiului Divin. Pe de cealaltă parte, dacă există un lucru pe care aceiași liberali ni-l oferă întotdeauna drept fragment de creștinism pur și simplu, netulburat de dispute doctrinale, acesta este doar enunțul „Dumnezeu este iubire”. Cu toate acestea, cele două afirmații sunt cvasi-identice ; una reprezintă aproape o absurditate fără cealaltă. Dogma stearpă constituie doar modul logic de afirmare a frumosului sentiment. Dacă există o ființă fără început, fiindând de dinaintea tuturor lucrurilor, atunci iubea aceasta oare pe când nu era nimic de iubit ? Dacă El este singur de-a lungul acelei eternități inconceptibile, ce înseamnă afirmația că El este iubire ? Unica justificare a unui atare mister o reprezintă concepția mistică conform căreia în propria Lui natură exista ceva analog exprimării de sine, ceva care naște și apoi privește ceea ce a născut. Fără o idee de genul acesta ar fi cu adevărat illogic ca esența supremă a divinității să fie complicată de o noțiune ca iubirea. Dacă modernii chiar își doresc o simplă religie a iubirii, atunci trebuie să o caute în crezul atanasian. Adevărul este că trâmbița creștinismului autentic, provocarea adusă instituțiilor de caritate și a simplismelor asociate cu Betleemul și cu ziua de Crăciun, nu a răsunat niciodată mai frapant și mai inconfundabil decât la sfidarea pe care Atanasie o adresează compromisului rece al arienilor. El a fost – și subliniem aceasta – acela care a luptat într-adevăr pentru un Dumnezeu al iubirii contra unui Dumnezeu al controlului cosmic îndepărtat și fără culoare, Dumnezeul stoicilor și al agnosticilor. El a fost, accentuez, acela care a luptat pentru Pruncul Sfânt împotriva divinității cenușii a fariseilor și saducheilor. El a

luptat chiar pentru acel echilibru de frumoasă interdependență și intimitate din însăși Trinitatea Naturii Divine, care ne atrage inimile către Treimea Sfintei Familii. Dogma lui – dacă această expresie nu este înțeleasă greșit – îl prefăce până și pe Dumnezeu într-o Sfântă Familie.

Faptul că această dogmă pur creștină s-a revoltat în realitate a doua oară contra Imperiului și a reîntemeiat Biserica în pofida Imperiului constituie în sine dovada că exista ceva pozitiv și personal care lucra în lume, altceva decât credința oficială pe care o alesese Imperiul. Puterea aceasta a distrus complet credința oficială pe care Imperiul chiar o adoptase. A mers pe propriul drum, așa cum merge în continuare și astăzi. Există nenumărate alte exemple în care se repetă cu exactitate același proces pe care l-am trecut în revistă în cazul maniheiștilor și al arienilor. De pildă, câteva secole mai târziu Biserica a trebuit să susțină aceeași Treime – care este pur și simplu fațeta logică a iubirii – împotriva unei alte apariții a divinității izolate și simplificate, aceea din religia Islamului. Și totuși, există oameni care nu înțeleg pentru ce au luptat cruciații ; se găsesc până și unii care vorbesc ca și cum creștinismul nu ar fi fost niciodată altceva decât o formă de ceea ce numesc ei *ebraism*, apărută odată cu declinul elenismului. Astfel de oameni sunt cu siguranță puși în încurcătură de războiul dintre Cruce și Semilună. Dacă creștinismul nu ar fi fost niciodată altceva decât un sistem moral mai simplu, care a măturat politeismul deoparte, atunci nu există niciun motiv pentru care creștinătatea să nu fi fost acaparată de Islam. Adevărul este că Islamul însuși a reprezentat o reacție barbară împotriva complexității, specific umane, care constituie o caracteristică a creștinismului : ideea echilibrului în divin, similar echilibrului familial, care transformă acest crez într-o categorie a judecății sănătoase, devenită, la rândul ei,

sufletul civilizației. Tocmai din acest motiv Biserica este de la început un lucru care își menține propria poziție și propriul punct de vedere, cât se poate de separate de accidente și anarhiile epocii sale. De aceea distribuie, cu imparțialitate, lovituri în dreapta și-n stânga, către pesimismul maniheistului ori către optimismul pelagianului. Biserica nu a fost o mișcare maniheistă pentru că nu a constituit deloc o mișcare. Nu a fost o modă oficială deoarece nu a reprezentat câtuși de puțin o modă. Era ceva care putea să coincidă cu mișcările și modele, să le controleze și să le supraviețuiască.

Să se ridice din mormânt marii eretici pentru a crea confuzie printre tovarășii lor de azi ! Nu există nimic în ceea ce afirmă criticii din prezent care să nu poată fi negat prin apelul la acești martori măreți. Criticul modern spune cu prea multă lejeritate despre creștinism că nu a fost decât o reacție înspre ascetism și spiritualitatea antinaturală, un dans al fachirilor furioși pe viață și iubire. Însă Manes, marele mistic, îi răspunde din tronul lui de taină strigând : „Creștinii aceștia nu au niciun drept să fie numiți spirituali ; creștinii aceștia nu sunt îndrituiți să se cheme asceți, ei, care au făcut compromisuri cu blestemul vieții și cu toată murdăria familiei. Din pricina lor pământul este încă putred de fruct și de roade, poluat de populație. Mișcarea lor nu a fost una împotriva naturii, altfel copiii mei ar fi purtat-o spre triumf ; acești nesăbuiți, însă, au reînnoit lumea, pe când eu aș fi sfârșit-o printr-un gest.” Un alt critic scrie că Biserica nu a fost decât umbra Imperiului, capriciul unui împărat întâmplător, și că rămâne în Europa doar ca fantomă a puterii Romei. Iar episcopul Arie îi răspunde din întunericul uitării : „Nu, adevăr spun, lucrurile nu au stat așa, altfel lumea ar fi urmat religia mea, mai rezonabilă. Religia mea a fost acceptată înaintea demagogilor și a sfidătorilor lui Cezar,

iar luptătorul meu a fost învăluit de mantia purpurie și a mea a fost gloria acvilelor. Nu din lipsa lucrurilor acestora am dat greș.” Un al treilea tip de critic modern susține despre credință că s-a răspândit doar ca un fel de panică provocată de focul ladului ; oamenii de pretutindeni încercau lucruri imposibile în fuga lor din fața incredibilei răzbnări. Era un coșmar al remușcării imagine, iar o atare explicație îi va satisface pe mulți dintre aceia care văd ceva îngrozitor în doctrina ortodoxiei. Împotriva acestora se ridică terifianta voce a lui Tertulian : „Și atunci de ce am fost eu oare alungat și de ce au hotărât inimi și minți slabe în pofida mea când am proclamat pierzania tuturor păcătoșilor ; și ce era puterea aceasta care m-a împiedicat când i-am amenințat cu ladul pe toți recăzuții în păcat ? Fiindcă niciunul nu a ajuns cât mine de departe pe drumul acesta anevoios ; și al meu a fost *Credo Quia Impossibile.*” Apare apoi a patra sugestie, că în toată chestiunea a existat ceva propriu societății secrete semite, că o nouă invazie a spiritului nomad a fost aceea care a cutremurat un păgânism mai omenos și mai confortabil, cetățile și zeii lui casnici, invazie prin care rasele monoteiste posesive au putut în cele din urmă să-și instaureze Dumnezeul lor pizmaș. Iar Mahomed răspunde din vârtej, din vârtejul roșu al deșertului : „Cine a slujit vreodată pizma lui Dumnezeu cum am făcut-o eu, cine l-a lăsat mai singur în cer ? Cine a plătit vreodată mai mare tribut lui Moise și lui Avraam ori a avut mai multe victorii asupra idolilor și asupra imaginilor păgânismului ? Și ce era lucrul acesta care m-a aruncat înapoi cu energia unei creaturi vii, al cărui fanatism a putut să mă alunge din Sicilia și să îmi smulgă rădăcinile adânci din stânca Spaniei ? Ce credință aveau ei, care s-au adunat cu miile, din toate clasele țării, strigând că ruina mea era voința lui

Dumnezeu ? Și ce l-a azvârlit pe marele Godefroi⁷⁴ ca din catapultă peste zidul Ierusalimului ? Și ce l-a adus pe mărețul Sobieski precum un trăsnet la porțile Vienei ? Cred că există mai mult decât îți închipui în religia care s-a potrivit într-atât cu a mea.”

Aceia care sugerează despre credință că echivalează cu fanatismul sunt condamnați la o eternă perplexitate. Conform explicației lor, credința este menită să fie fanatică pentru nimic și să se situeze fanatic împotriva a tot. Este ascetică și în război cu asceții, romană și revoltată contra Romei, monoteistă și luptându-se furioasă cu monoteismul, aspră în condamnarea asprimii, așadar, o enigmă care nu poate fi dezlegată nici prin a o considera lipsită de rațiune. Ce soi de lipsă de rațiune este aceea care, pe parcursul tuturor revoluțiilor din aproximativ 1600 de ani, pare rezonabilă pentru milioane de europeni educați ? Pe oameni nu îi amuză o enigmă, un paradox sau o simplă zăpăceală preț de atâta vreme. Nu cunosc nicio explicație în afară de aceea că un atare lucru nu mărturisește lipsa rațiunii, ci tocmai rațiunea ; că, dacă este să existe vreun fanatism, acesta există pentru rațiune și contra tuturor lucrurilor neraționale. Aceasta este singura explicație pe care o pot găsi pentru un lucru extrem de detașat și de încrezător de la bun început, care condamna lucruri foarte asemănătoare sieși, refuza ajutorul puterilor care păreau esențiale pentru existența sa, împărtășea în latura lui umană toate patimile epocii sale și, totuși, în momentul suprem se înălța deodată deasupra lor ; niciodată nu spunea exact ce era de așteptat să spună și nu avea vreodată nevoie să-și retragă cuvintele. Nu găsesc nicio explicație cu excepția faptului că, precum Pallas din capul lui Jupiter, acest lucru ieșise cu

⁷⁴ Godefroi de Bouillon (cca. 1060-1100), unul dintre conducătorii primei cruciade.

adevărat din mintea lui Dumnezeu : matur, puternic și înarmat pentru judecată și război.

V. ELIBERAREA DE PĂGÂNISM

Cu pălăria din frunze de palmier și umbrela sa, misionarul modern a devenit mai curând un personaj amuzant. Printre oamenii de lume este tachinat pentru ușurința cu care îl devorează canibalii și pentru bigotismul îngust care îl face să considere cultura canibală drept inferioară propriei culturi. Poate că partea cea mai bună a glumei este că oamenii de lume nu văd cum aceasta se întoarce împotriva lor. Este cât se poate de ridicol să-l întrebi pe un om pe cale să fiarbă în oală și să fie mâncat la un festin pur religios de ce nu privește toate religiile ca fiind egal de prietenoase și de frățești. Există, însă, și o critică mai subtilă la adresa misionarului de modă veche : acesta i-ar include pe toți păgânii într-o categorie mult prea generală, astfel că acordă prea puțină importanță diferenței dintre Mahomed și Mumbo-Jumbo. Probabil că se află ceva adevăr în această observație, în special în inițiativele din trecut, însă de această dată argumentul meu principal afirmă că în prezent această exagerare are o orientare cu sens invers, așa cum se vedește în tentația profesorilor universitari de a trata prea mult mitologiile ca teologii, întrucât lucrurile minuțios concepute sunt susținute cu seriozitate, dar și în tentația intelectualilor de a lua mult prea în serios nuanțele fine ale diverselor școli din cadrul metafizicii mai curând iresponsabile a Asiei. Mai presus de orice, această exagerare se vedește în tentația

intelectualilor de a rata adevărul sugerat de ideea de *Aquinas contra Gentiles* sau *Atanasius contra mundum*.⁷⁵

De fapt, dacă misionarul susține că faptul de a fi creștin constituie o excepție și că restul raselor și religiilor se pot clasifica în mod colectiv drept păgâne, atunci are perfectă dreptate. Poate că susține acest lucru din cu totul alte motive, caz în care se înșală doar din punct de vedere spiritual. Însă în lumina rece a filosofiei și istoriei el are dreptate din punct de vedere intelectual. Este posibil să nu fie întreg la minte, însă are dreptate. Se poate să nu aibă nici măcar dreptul de a avea dreptate, însă are dreptate. Lumea străină căreia el îi aduce crezul său constituie, într-adevăr, un univers care poate fi supus anumitor generalizări pentru a-i acoperi diversitatea, nu este pur și simplu o varietate de crezuri similare. În orice caz, probabil că a considera această lume ca fiind păgână aduce prea mult cu ispita mândriei sau a ipocriziei. Poate că ar fi mai bine să o numim simplu *umanitate*. Există, însă, caracteristici generale ale „umanității” care se manifestă și în timp ce ea rămâne în „păgânitate”. Acestea nu sunt cu necesitate rele ; unele merită respectul creștinismului, iar altele au fost absorbite și transfigurate în substanța lui. Însă toate au existat înaintea creștinismului, există încă în afara lui, la fel de sigur precum marea ființează dinaintea bărcii și în jurul ei ; de altfel, aceste caracteristici au un gust tot atât de puternic, de universal și de inconfundabil ca și marea.

De exemplu, toți erudiții autentici care au studiat cultura greacă și romană sunt de acord cu un lucru în ceea ce o privește : în lumea antică religia era un lucru, iar filosofia era un cu totul alt lucru. Se făcea foarte puțin efort pentru

⁷⁵ Aluzii la lucrarea lui Toma d'Aquino *Summa contra Gentiles* și la supranumele lui Atanasie, *Athanasius contra mundum* („Atanasie contra lumii”).

a raționaliza și a susține simultan o credință autentică în zei. Au existat foarte puține ocurențe ale unei astfel de credințe în rândul filosofilor. Însă nimeni nu a avut pasiunea sau, poate, puterea de a-i persecuta pe alții, cu excepția unor cazuri particulare și deosebite ; nici filosoful în școala lui, nici preotul în templul său nu par să fi meditat vreodată serios la propria concepție ca având valabilitate universală. Preotul care îi aducea sacrificii lui Artemis în Caledonia nu părea să creadă că toți oamenii îi vor aduce cândva jertfă numai acestei zeițe, în locul lui Isis cea de peste mare ; înțeleptul care urma regula vegetariană a neo-pitagoreicilor nu părea să aibă impresia că aceasta va ajunge să predominie la nivel universal, excluzând astfel metodele lui Epictet sau Epicur. Putem numi aceasta *toleranță*, dacă vrem ; nu vreau să pornesc acum o dispută, ci doar să descriu o atmosferă. Toate acestea, cred eu, sunt recunoscute de toți erudiții, însă ceea ce nici învățații, nici cei needucați nu realizează complet este, probabil, faptul că această descriere reprezintă, de fapt, imaginea exactă a civilizației non-creștine de azi în ansamblul său și, îndeosebi, a marilor civilizații din Orient. Păgânismul oriental are un ton unitar mult mai unitar decât sunt dispuși să admită criticii moderni, și așa a fost și păgânismul antic. El este un covor persan multicolor, precum celălalt fusese o pardoseală romană variată și mozaicată ; unica lui fisură adevărată, străbătându-l de la o margine la cealaltă, a provenit de la cutremurul Răstignirii.

Europeanul modern care își caută religia în Asia nu face decât să își caute în aceasta semnele religiei sale europene. Acolo religia este ceva diferit ; este și mai multă, cât și mai puțină. Europeanul nu face decât să cartografieze marea drept uscat, marcând valurile ca munți și neînțelegând natura permanenței sale distincte.

Este perfect adevărat că Asia are propria demnitate și propria poezie, precum și o civilizație superioară. Însă nu este câtuși de puțin adevărat că Asia are propriile domenii definite ale guvernării morale, în care loialitatea în integralitatea ei să fie concepută în termeni de moralitate, așa cum spunem că Irlanda este catolică sau că Noua Anglie era puritană. Harta nu este divizată în religii, în sensul atribuit de noi Bisericii. Starea de spirit este mult mai subtilă, mai relativă, mai discretă, mai variată și mai schimbătoare, precum culorile șarpelui. Musulmanul se apropie în cea mai mare măsură de creștinul militant, iar aceasta tocmai pentru că el seamănă cel mai mult cu un trimis al civilizației occidentale. Musulmanul din inima Asiei aproape că reprezintă sufletul european. Și, așa cum Islamul se află între Asia și Europa din punct de vedere spațial, tot așa el se află între religiile Asiei și creștinism din punct de vedere temporal. În acest sens, musulmanii din Asia sunt similari nestorienilor asiatici. Din punct de vedere istoric, Islamul constituie cea mai mare dintre erezii orientale. El datorează ceva individualității destul de izolate și unice a lui Israel, dar încă și mai multe Bizanțului și entuziasmului teologic al creștinismului. Îi este dator chiar și cruciadelor. Însă nu îi datorează absolut nimic Asiei, atmosferei din lumea antică și tradițională asiatică, etichetei sale imemorale și filosofilor ei uluitoare sau fără margini. Întreaga Asie antică și autentică a resimțit apariția Islamului drept ceva străin, occidental și marțial, străpungând-o ca o suliță.

Chiar și în cazul în care ne-ar fi posibil să trasăm cu linii punctate domeniile religiilor asiatice, am citi probabil în ele ceva dogmatic și etic, privind prin filtrul religiei noastre. La fel se petrec lucrurile și în cazul europeanului care nu cunoaște atmosfera americană, dar își închipuie că fiecare „stat” reprezintă o entitate suverană separată, cu

un patriotism la fel de limpede conturat precum în Franța sau Polonia, sau își imaginează că, atunci când se referă cu afecțiune la „orașul natal”, yankeul vrea să spună că nu aparține nici unei alte națiuni, în același sens pe care îl aveau în vedere și cetățenii Atenei ori ai Romei antice. Așa cum europeanul percepe un anumit tip de loialitate în cazul Americii, tot astfel percepem și noi un gen particular de loialitate în cazul Asiei. Există numeroase feluri de loialități, diferite de ceea ce înțeleg oamenii din Occident prin a fi credincios, prin încercarea de a fi creștin, prin a fi un bun protestant ori un catolic practicant. În lumea intelectuală acest concept este încă și mai vag, relativizat de numeroase îndoieli și speculații. În lumea morală înseamnă ceva mult mai haotic și instabil. Un profesor de persană de la una dintre marile noastre universități, partizan atât de pasionat al Orientului încât își declara practic disprețul pentru Occident, i-a spus odată unui prieten de-ai mei : „Nu vei înțelege niciodată religiile orientale pentru că întotdeauna concepi religia în conexiune cu etica. Tipul acesta de religie nu are, de fapt, nimic de-a face cu etica.” Majoritatea am cunoscut Maeștri ai Înțelepciunii Superioare, Pelerini pe Calea spre Putere, sfinți și vizionari ezoterici orientali care nu aveau în realitate nimic de-a face cu etica. Însă ceva diferit, ceva detașat și iresponsabil colorează atmosfera morală a Asiei și o atinge chiar și pe aceea a Islamului. Acest ceva s-a vădit într-un mod foarte realist în atmosfera din Hassan, una oribilă. Este încă mai viu în licăririle cultelor asiatice autentice și vechi care au ajuns până la noi. Mai adânc decât profunzimile metafizicii, în străfundul abisurilor de meditație mistică, sub tot acel univers solemn al lucrurilor spirituale se află o taină, o teribilă și intangibilă frivolitate. De fapt, nu contează foarte mult ce face cineva, fie pentru că ei nu cred în diavol, fie întrucât cred cu adevărat în

destin, fie pentru că aici experiența este totul și viața eternă cu totul altceva, însă, dintr-un anumit motiv, ei sunt complet diferiți. Am citit undeva că au fost odată trei mari prieteni, faimoși în Persia medievală pentru unitatea lor spirituală. Unul a devenit responsabilul și respectatul Vizir al Marelui Rege, al doilea era poetul Omar, pesimist și epicureu, care bea vin în batjocura lui Mahomed, iar al treilea era Bătrânul de pe Munte, acela care și-a înnebunit oamenii cu hașiș pentru ca să-i poată ucide pe alții cu pumnalele. De fapt, nu contează mult ce face cineva.

Sultanul din Hassan i-ar fi înțeles pe acești bărbați ; era el însuși toți trei. Însă genul acesta de universalist nu poate avea ceea ce numim noi *caracter*, ci reprezintă mai mult ceea ce noi definim drept *haos*. El nu poate să aleagă, să lupte, să se căiască, să spere. El nu creează ceva, în accepțiunea noastră, întrucât creația înseamnă respingere. El nu-și făurește sufletul, după expresia noastră religioasă. Doctrina noastră a mântuirii presupune, într-adevăr, o trudă similară cu a omului care încearcă să realizeze o statuie frumoasă, o Victorie cu aripi. Pentru aceasta trebuie să aibă loc o decizie crucială ; omul nu poate face statui fără a îndepărta piatra. Abia aici putem găsi suprema lipsă de moralitate din spatele metafizicii asiatice : pe parcursul tuturor acelor epoci de neconceput nu a existat nimic care să aducă în mod clar gândirea umană către esență, să-i spună că a venit vremea alegerii. Gândirea a trăit prea mult în eternitate. Sufletul este prea nemuritor, în sensul special că ignoră ideea păcatului de moarte. A avut prea multă eternitate, în sensul că nu a trăit îndeajuns ora morții și ziua judecății. Nu este suficient de crucial, în sensul literal că nu a avut destul parte de cruce. Aceasta vrem să spunem când afirmăm că Asia este foarte veche. Riguros vorbind, Europa este la fel de veche precum Asia ; de altfel, într-un anumit sens orice loc este

la fel de vechi ca oricare altul. Însă ceea ce vrem să spunem este că Europa nu a continuat pur și simplu să îmbătrânească. Ea a renăscut.

Asia ține cu totul de umanitate întrucât și-a dus la bun sfârșit destinul uman. Asia, cu vastele și variatele sale teritorii și populații, aflată pe culmile realizărilor trecute și în profunzimile speculației sale întunecate, este în sine o lume și reprezintă o parte din lucrul la care ne referim când vorbim despre lume. Este mai curând un cosmos decât un continent. Este lumea așa cum omul a făcut-o și conține multe dintre cele mai minunate lucruri create de acesta. Prin urmare, Asia rămâne unica reprezentantă a păgânismului și singura rivală a creștinismului. Însă, indiferent de unde ajung la noi străfulgerări ale acestui destin de muritor, ele sugerează etape ale aceleiași povești. Locurile în care Asia se pierde în depărtarea arhipelagurilor sudice ale primitivilor sau în care, în inima Africii, sălășluiește un întuneric plin de forme fără nume ori unde ultimii supraviețuitori ai raselor pierdute zăbovesc în vulcanul rece al Americii preistorice alcătuiesc, toate, aceeași poveste, uneori și capitole ulterioare ale ei : oameni încurcați în pădurea propriei mitologii și înecați în marea propriei metafizici. Politeiștii s-au săturat de cele mai nebunești ficțiuni. Monoteiștii s-au plictisit de cele mai frumoase adevăruri. Diaboliștii de peste tot nutresc o ură atât de mare pentru cer și pământ, încât au încercat să-și afle refugiul în Iad. Este Căderea Omului, tocmai aceea simțită de strămoșii noștri în primul moment al declinului roman. Și noi ne mișcam pe acel drum lăaturalnic, în josul acelei pante accesibile, urmând magnifica procesiune a civilizațiilor superioare ale lumii.

Dacă Biserica nu ar fi intrat atunci în lume, probabil că Europa ar fi acum în mare măsură ceea ce este Asia. Desigur, admitând diferențele existente între rase și medii,

vizibile în lumea antică în aceeași măsură ca și în cea modernă. Însă, la urma urmei, vorbim despre Răsăritul imuabil mai ales pentru că nu a suferit marea schimbare. În ultima sa fază, păgânismul prezenta semne considerabile că devine din ce în ce mai refractar la schimbare. Aceasta nu înseamnă că nu se iveau noi școli sau secte filosofice, ba dimpotrivă ; au apărut în Antichitate și apar și în prezent. Nu înseamnă că nu existau mistici și vizionari autentici ; au existat mistici în Antichitate și există și acum în Asia. Nu înseamnă cu existau coduri sociale ; acestea funcționau în Antichitate și funcționează și în prezent în Asia. Și nu înseamnă că nu puteau exista oameni buni sau vieți fericite, pentru că Dumnezeu le-a dat tuturor oamenilor conștiință, iar conștiința le poate oferi tuturor un fel de pace. Ci înseamnă, de fapt, că tonul și proporția acestor lucruri în ansamblul lor și, în special, proporția dintre cele bune și cele rele ar fi în Apusul cel neschimbat ceea ce sunt în Răsăritul imuabil. Iar cine privește cu onestitate și cu reală înțelegere acel neschimbat Orient nu poate crede că există acolo ceva care seamănă cât de puțin cu provocarea și revoluția aduse de credință.

Pe scurt, dacă păgânismul clasic ar fi dăinuit până acum, se poate foarte bine ca un număr de lucruri să fi persistat împreună cu el, fiind în extrem de mare măsură similare cu ceea ce numim religiile Răsăritului. Ar exista încă pitagoreici care să predea reincarnarea, după cum există în continuare hinduși care fac acest lucru. S-ar afla încă stoici care să facă din rațiune și virtute o religie, așa cum se află în continuare confucianiști care se ocupă cu aceasta. Ar exista încă neo-platonicieni care să studieze adevărurile transcendente, al căror sens era misterios pentru alți oameni și care era obiect de dispută chiar și pentru ei, tot astfel cum se întâmplă astăzi cu budiștii care

studiază transcendentalismul. Ar exista încă apolinici inteligenți care să-l venereze în aparență pe zeul Soarelui, dar care să explice, de fapt, că venerează principiul divin, exact cum există în continuare zoroastrienii indieni inteligenți care dau impresia că adoră Soarele, dar explică, de fapt, că adoră zeitatea. S-ar afla încă dionisiaci sălbatici care să danseze pe munte, după cum se află în continuare derviși nebuni care dansează în deșert. Ar exista încă mulțimi de oameni care să participe la sărbătorile populare ale zeilor în păgâna Europă, așa cum o fac în Asia păgână. Ar exista în continuare mulțimi de zei, locali sau nu, pe care să îi venereze. Și ar exista încă mult mai mulți oameni care să-i adore, mai numeroși decât aceia care cred în ei. În fine, ar exista în continuare un număr foarte mare de oameni care să adore zeii și să creadă în ei, dar și alții care să creadă în ei și să îi venereze pur și simplu pentru că sunt demoni. Ar exista încă levantini care să-i aducă în secret sacrificii lui Moloh, după cum există în continuare strangulatorii indieni care îi aduc în taină jertfe lui Kali. S-ar practica încă multă magie, iar mare parte din aceste practici ar ține de magia neagră. S-ar manifesta în continuare o admirație considerabilă pentru Seneca, dar și imitații considerabile ale lui Nero, exact la fel cum epigramele exaltate ale lui Confucius au putut coexista, în China, cu cele mai cumplite torturi. Iar deasupra întregii păduri încâlcite de tradiții în sălbăticiune sau ofilire ar medita ampla tăcere a unei stări singulare și chiar anonime, al cărei nume se apropie cel mai mult de neant. Toate aceste lucruri, bune și rele, ar avea aerul indescriptibil de a fi prea vechi ca să moară.

Niciunul dintre aceste lucruri care ocupau Europa în absența creștinismului nu ar purta nici cea mai mică asemănare cu acesta. De vreme ce metempsihoza pitagoreică ar fi încă prezentă, am putea-o numi religie

pitagoreică, așa cum vorbim de o religie budistă. Întrucât maximele nobile ale lui Socrate ar fi încă de actualitate, ar fi posibil să definim o religie socratică, așa cum discutăm despre o religie confucianistă. Dat fiind că sărbătoarea populară ar fi în continuare marcată de un imn mitologic închinat lui Adonis, am putea să o numim „religie adonică”, în același sens în care vorbim despre religia lui Juggernaut⁷⁶. Deoarece literatura s-ar baza încă pe mitologia greacă, ar fi posibil să definim acea mitologie drept religie, așa cum procedăm în cazul mitologiei hinduse. Am putea spune că există mii și mii sau milioane de oameni care aparțin acelei religii, în sensul că îi frecventează templele ori pur și simplu trăiesc într-o țară plină de ele. Însă dacă am cataloga drept religie ultima tradiție a lui Pitagora sau dăinuitoarea legendă a lui Adonis, atunci pentru Biserica lui Hristos trebuie să găsim un alt nume.

Dacă cineva susține că maximele filosofice prezentate de-a lungul multor epoci ori templele mitologice frecventate de mulți oameni sunt lucruri din aceeași clasă și categorie cu Biserica, atunci este suficient să răspundem foarte simplu că lucrurile nu stau deloc așa. Nimeni nu crede că sunt identice când le observă în vechea civilizație a Greciei și a Romei ; nimeni nu ar gândi că sunt la fel dacă acea civilizație ar fi durat cu două mii de ani mai mult și ar mai exista și în ziua de azi ; nimeni nu poate crede în mod întemeiat că sunt identice în cazul civilizației păgâne din Răsărit, așa cum este ea în prezent. Niciuna dintre filosofiele sau mitologiile acestea nu seamănă deloc cu o Biserică și, cu siguranță, nu cu o

⁷⁶ Simbol al forței nemiloase, distructive și de neoprit. Termenul derivă

din sanscritul *Jagannātha*, „Domnul lumii”, unul dintre numele lui Krishna.

Biserică Militantă. Iar, după cum am arătat altundeva, chiar dacă regula aceasta nu ar fi deja dovedită, excepția ar demonstra-o. Regula afirmă că istoria precreștină ori păgână nu produce o Biserică Militantă, iar excepția – sau ceea ce ar denumi unii prin acest termen – constă în faptul că Islamul este cel puțin militant, dacă nu Biserica. Și aceasta tocmai pentru că Islamul reprezintă unicul rival religios care nu precedă creștinismul și nu este, prin urmare, păgân în acest sens. Islamul este un produs al creștinismului, chiar dacă a fost un produs secundar sau un rebut. A fost o erezie ori o parodie care emula și, în consecință, imita Biserica. Nu-i de mirare că mahomedanismul are ceva din spiritul ei combativ, așa cum religia quakerilor posedă ceva din spiritul ei pacifist. După creștinism au apărut nenumărate astfel de emulații sau extensii. Înainte nu exista niciuna.

Așadar, Biserica Militantă este unică fiindcă ea este o armată care mășăluiește pentru a realiza mântuirea universală. Robia din care lumea urmează a fi astfel izbăvită este simbolizată cât se poate de elocvent de condiția Asiei, precum și de aceea a Europei păgâne. Nu mă refer exclusiv la condiția lor morală sau imorală. Misionarul are, în realitate, mult mai multe de spus în apărarea sa decât își imaginează cei iluminați, chiar și atunci când afirmă că păgânii sunt idolatri și imorali. Un contact sau două cu experiența realistă a religiei orientale, incluzând-o pe cea musulmană, va revela câteva insensibilități frapante la nivel etic, cum ar fi indiferența practică față de granița dintre pasiune și perversitate. Nu prejudecata, ci experiența practică spune că Asia este plină în aceeași măsură de zei și de demoni. Însă răul despre care vorbesc se află în minte. Și sălășluiește acolo în toate cazurile în care mintea a lucrat mult timp singură. Este ceea ce se întâmplă când întreaga visare și toată

gândirea au ajuns la final, într-un vid care reprezintă simultan negarea și necesitatea. Seamănă cu anarhia, însă este, de asemenea, sclavie. Constituie ceea ce a fost deja numit *roata Asiei*, toate acele dispute recurente despre cauză și efect sau despre lucrurile al căror început și sfârșit se află în gândire, care fac cu neputință ca sufletul să devină cu adevărat independent, să meargă undeva ori să realizeze ceva. Iar esența constă în aceea că roata nu le este cu necesitate specifică asiaticilor, ci le-ar fi fost specifică și europenilor... dacă nu s-ar fi întâmplat ceva. Dacă Biserica Militantă nu ar fi pornit un marș, atunci toți oamenii ar fi bătut pasul pe loc. Dacă Biserica Militantă nu ar fi impus disciplina, atunci toți oamenii ar fi îndurat sclavia.

Lucru pe care l-a adus în lume această credință universală și, totuși, luptătoare a fost speranța. Poate că singurul lucru comun mitologiei și filosofiei era autentică tristețe a amândurora, în sensul că ele nu aveau speranță, chiar dacă înglobau nuanțe de credință ori de caritate. Putem numi budismul credință, deși nouă ne apare mai mult ca îndoială. Este posibil să-l calificăm pe Domnul Compasiunii drept un Domn al Milei, dar mila aceasta pare extrem de pesimistă. Însă aceia care insistă cel mai mult asupra vechimii și dimensiunii unor astfel de culte trebuie să fie de acord că, în toate epocile, acestea nu și-au acoperit integral domeniile cu acest fel de speranță practică și combativă. Nădejdea nu a lipsit niciodată din creștinism, ci a fost mai curând rătăcitoare, extravagantă și excesiv de fixată pe șanse perisabile. Revoluția și reconstrucția ei perpetue au constituit cel puțin dovada că oamenii se aflau într-o stare de spirit mai bună. Europa și-a recăpătat, la propriu, tinerețea, asemeni vulturilor, tot așa cum acvilele Romei s-au ridicat din nou peste legiunile lui Napoleon ori, cum s-a întâmplat de curând, vulturul de

argint al Poloniei a brăzdat din nou văzduhul. Dar în cazul polonezilor fiecare revoluție a însoțit întotdeauna religia. Napoleon însuși a căutat reconcilierea cu ea. Religia nu a putut fi separată niciodată definitiv nici măcar de cea mai ostilă dintre speranțe, pur și simplu pentru că ea este chiar sursa speranței. Iar cauza trebuie găsită în religia însăși. Aceia care se ceartă în această privință rareori examinează faptul în sine. Nu avem, în cartea de față, spațiul necesar și nici nu se cade să expunem aici o apreciere completă a acestei chestiuni ; vom spune doar câte ceva pentru a explica o reconciliere care se tot repetă și care, totuși, pare a necesita lămuriri.

Dezbaterile epuizante despre liberalizarea teologiei nu vor ajunge la sfârșit până când oamenii nu vor admite că singura ei componentă liberală este în realitate cea dogmatică. Dacă este dogma incredibilă, ea este astfel numai datorită naturii ei incredibil de liberale. Dacă este irațională, atunci iraționalitatea este posibilă numai pentru că ne oferă o mai mare garanție a libertății decât poate rațiunea să justifice. Exemplul evident îl constituie acea formă esențială a libertății pe care o numim liber-arbitru. Este absurd să spunem că omul își demonstrează toleranța prin negarea propriei libertăți, dar poate fi susținut faptul că, pentru a-și afirma libertatea, el trebuie să afirme o doctrină transcendențială. Există un sens în care am putea spune în mod rezonabil că, dacă omul posedă puterea primară a alegerii, el deține în această circumstanță puterea supranaturală a creației, de parcă ar putea să învie morții ori să dea naștere celor nezămisliți. În acest caz, omul este un miracol ; trebuie să fie cu certitudine un miracol pentru a fi om și, foarte sigur, pentru a fi om liber. Însă este absurd să i se interzică ipostaza de om liber, iar aceasta să se facă în numele unei religii mai libere.

Această afirmație este adevărată și în multe alte privințe. Oricine crede cât de cât în Dumnezeu trebuie să creadă în supremația Lui absolută. Însă, în măsura în care această supremație permite într-adevăr orice gradații care să poată fi numite liberale sau intolerante, este evident că puterea intolerantă este zeitatea raționaliștilor, iar puterea liberală - cea a dogmațiștilor. În măsura în care monoteismul se transformă în monism, acesta devine și despotism. Tocmai Dumnezeu necunoscut al omului de știință, cu intenția sa impenetrabilă și cu legea lui inevitabilă și nestrămutată, ne amintește de un autocrat prusac alcătuind planuri rigide într-un cort îndepărtat și mutându-i de colo-colo pe oameni ca pe niște jucării. Dumnezeu miracolelor și al rugăciunilor care primesc răspuns ne evocă un principe liberal și popular care primește petiții, ascultă parlamentul și examinează cererile tuturor supușilor. Nu voi sublinia acum raționalitatea acestei concepții și în alte privințe ; trebuie doar reținut că ea nu este irațională, așa cum presupun unii, întrucât nu există nimic irațional în faptul că cel mai înțelept și mai bine informat rege ia decizii diferențiate, în funcție de acțiunile acelora pe care dorește să-i salveze. Vreau numai să accentuez natura generală a toleranței sau a atmosferei de acțiune libere ori extinse. Iar în această privință avem certitudinea că regele se caracterizează prin *magnanimitate*, calitate pe care alții preferă să o califice drept „capriciu”. Catolicul, care chiar are sentimentul că rugăciunile lui contează atunci când le rostește pentru cei vii și pentru cei morți, are și sentimentul că trăiește ca un cetățean liber într-o structură aproape similară cu o comunitate de națiuni constituțională. Monistul, care își duce viața sub o unică lege de fier, are senzația că trăiește ca sclavul sub domnia sultanului. Accepțiunea inițială a cuvântului „sufragiu”,

având acum în politică semnificația de „vot”, era utilizată în teologie privitor la rugăciune. Se spunea că morții din Purgatoriu au sufragiile celor vii. Iar în acest sens, al unui fel de drept la petiție către conducătorul suprem, putem spune just că întreaga comuniune a sfinților, precum și ansamblul Bisericii Militante sunt fondate pe sufragiul universal.

Acest lucru este adevărat, mai presus de orice, cu privire la imensa problemă a tragediei care a creat divina comedie a credinței noastre. Nimic mai puțin decât extrema, puternica și izbitoarea doctrină a divinității lui Hristos nu va determina acel efect deosebit care poate însufleți, ca o trâmbiță, mintea poporului : ideea că regele însuși slujește în armată precum un soldat de rând. Considerând acest personaj ca fiind exclusiv uman facem povestea mult mai puțin umană. Îi răpim esența care străpunge efectiv umanitatea, acel vârf de sens care a constituit literalmente vârful unei sulite. Afirmția că oameni buni și înțelepți pot muri pentru părerile lor nu umanizează în mod special universul, nu mai mult decât ar face-o, cu multă zarvă, orice fel de noutate populară, ca aceea că în armată este posibil ca soldații buni să fie cu ușurință uciși. Nu reprezintă o noutate faptul că regele Leonida este mort în mai mare măsură decât faptul că și regina Anne a murit, iar oamenii nu au așteptat creștinismul pentru a fi oameni, în sensul deplin al atitudinii eroice. Însă, chiar dacă facem o listă a tuturor faptelor care țin de generozitate, popularitate și chiar pitoresc, chiar și o superficială cunoaștere a naturii umane ne va spune că nicio suferință a fiilor oamenilor sau chiar a slujitorilor lui Dumnezeu nu atinge aceeași notă ca ideea suferinței stăpânului în locul servitorilor săi. Este vorba, subliniem, de zeitatea teologică, nu de aceea științifică. Niciun monarh misterios, ascuns în pavilionul lui înstelat

de la baza sediului de campanie cosmic, nu are câtuși de puțin celestul spirit cavaleresc al Căpitanului care își poartă cele cinci răni în prima linie a bătăliei.

Ceea ce vrea în realitate să spună orice critic al dogmei nu este că aceasta ar fi rea, ci, mai curând, că este prea bună ca să fie adevărată. Că dogma este prea liberală pentru a fi probabilă. Dogma îi conferă omului prea multă libertate pentru că îi îngăduie să cadă. Până și lui Dumnezeu îi oferă dogma prea multă libertate pentru că îi permite să moară. Aceasta s-ar cuveni să susțină scepticii inteligenți ; nu este deloc intenția mea să neg că această chestiune ar fi indiscutabilă. Sensul afirmației criticilor constă în considerarea universului în sine ca închisoare universală și a existenței însăși ca limitare și control ; nu degeaba concep ei cauzalitatea ca fiind un lanț. Într-un cuvânt, ei vor să spună doar că nu pot crede lucrurile acestea, nu că nu ar fi demne de crezare. Noi afirmăm, la modul cel mai propriu cu putință, că adevărul ne-a eliberat. Ei spun că adevărul ne face atât de liberi încât nu poate fi chiar adevărul. Pentru ei, a crede în libertatea de care ne bucurăm echivalează cu credința în tărâmul zânelor. A întreține fantezia oamenilor cu voință seamănă cu credința în oameni înaripați. A crede în omul liber să întrebe sau în Dumnezeu liber să răspundă este similar cu a accepta fabula despre conversația veveriței cu muntele. Eu unul voi arăta întotdeauna respect pentru genul acesta de negații, bărbătești și raționale, însă nu voi arăta nicio urmă de respect pentru aceia care, înainte de orice, ciuntesc aripi și închid veverița în cușcă, nituiesc lanțurile și refuză libertatea, încuie toate ușile închisorii cosmice în fața noastră cu zăngănit de fier veșnic, ne spun că emanciparea noastră este vis și că temnița noastră este o necesitate, iar apoi se întorc calm și ne comunică faptul că ei posedă o gândire mai liberă și o teologie mai liberală.

Morala tuturor acestor lucruri este una veche : religia înseamnă revelație. Cu alte cuvinte, ea este o viziune, una primită prin credință, dar o viziune a realității. Credința constă în a se convinge de realitatea viziunii. Aceasta este, de exemplu, diferența dintre viziune și reverie. Și aceasta este deosebirea dintre religie și mitologie. Aici diferă credința de toată acea broderie îndeajuns de umană și mai mult sau mai puțin sănătoasă pe care am examinat-o sub titulatura de „mitologie”. În utilizarea rezonabilă a cuvântului „viziune” există ceva care implică două lucruri despre noțiune : în primul rând, că apare foarte rar, posibil o singură dată, și, în al doilea rând, că probabil vine odată pentru totdeauna. Reveria poate apărea în fiecare zi și poate varia de la o zi la alta. Este mai mult decât deosebirea dintre a povesti întâmplări cu stafii și a trăi o astfel de întâmplare.

Însă, dacă nu ține de mitologie, nici de filosofie nu ține. Nu este o filosofie pentru că natura ei de viziune nu generează un tipar, ci o imagine. Nu este una dintre simplificările acelea care soluționează totul prin reducția la o explicație abstractă, ca, de exemplu, faptul că totul este recurent, relativ, inevitabil sau iluzoriu. Nu constă într-un proces, ci într-o poveste. Are proporții, de genul acelor observate într-o pictură ori într-o poveste ; nu prezintă repetițiile regulate ale unui tipar sau proces, ci le înlocuiește, fiind convingătoare în maniera picturii ori a poveștii. Cu alte cuvinte, este exact ca viața, cum spune o zicală. Fiindcă înseamnă cu adevărat viața. Un exemplu pentru ceea ce am afirmat aici poate fi găsit în felul în care este tratată problema răului. Este destul de ușor să alcătuim un plan al vieții al cărui fundal să fie negru, cum fac pesimiștii, și apoi să îngăduim un grăunte sau două de praf de stele, mai mult sau mai puțin accidentale ori cel puțin insignifiante, în sens literal. Și este îndeajuns de ușor

să facem un alt plan pe hârtie albă, așa cum procedează scientologii, și să explicăm sau să îndepărtăm cumva prin explicație acele puncte ori pete care este posibil să fie dificil de negat. În cele din urmă, poate că este mai ușor să spunem, cum susțin dualiștii, că viața este ca o tablă de șah în care cele două culori sunt egale și despre care se poate afirma la fel de just că ar consta din pătrate albe pe tabla neagră sau din pătrate negre pe tabla albă. Însă fiecare om simte în inima lui că niciunul dintre aceste trei planuri de pe hârtie nu seamănă cu viața și că niciuna dintre lumile acestea nu este una în care să se poată trăi. Ceva îi spune că lumea nu este rea, nici măcar neutră ; contemplând cerul, iarba, adevărurile matematicii sau chiar un ou abia ouat, omul are sentimentul vag, ca umbra aceluia enunț al marelui filosof creștin Toma d'Aquino, că „fiecare existență, luată ca atare, este bună”. Pe de altă parte, altceva îi spune că a minimaliza răul până la dimensiunea unui punct ori a unei pete este o dovadă de lașitate, de pervertire și chiar de boală. El își dă seama de caracterul morbid al optimismului. Acesta se prezintă, dacă este cu putință, încă mai morbid decât pesimismul. Dacă omul ar urma întocmai aceste sentimente vagi, dar sănătoase, ar rezulta ideea că răul constituie într-un anumit mod o excepție, dar una enormă, și că, în cele din urmă, răul este o invazie sau, chiar mai adecvat spus, o rebeliune. Omul nu crede că totul este bun sau rău ori în egală măsură bun și rău, ci crede cu adevărat că binele are dreptul să fie bine și, prin urmare, și dreptul de a exista, pe când răul nu are niciun drept să fie rău și, în consecință, nici dreptul la existență. Răul este prințul lumii, dar ca uzurpator. Așa că omul va simți o teamă vagă de ceea ce îi oferă cu însuflețire viziunea, nimic mai puțin decât întreaga stranie poveste a trădării din cer și a marelui abandon prin care răul a vătămat și a încercat să

distrugă un cosmos pe care nu l-a putut crea. Este o poveste foarte ciudată, cu proporții, linii și culori la fel de arbitrar și absolute precum compoziția artistică a unei picturi. Este o viziune pe care o simbolizăm, de fapt, în tablouri prin membre titanice și trăsături apăsate de pensulă, toată acea perspectivă abisală a stelelor căzătoare și a strălucirilor înfumurate ale nopții. Însă povestea aceea stranie are un mic avantaj față de diagrame. Ea seamănă cu viața.

Un alt exemplu s-ar putea găsi nu în problema răului, ci în ceea ce se numește „problema progresului”. Unul dintre cei mai de ispravă agnostici ai timpului nostru m-a întrebat odată dacă eu cred că omenirea a devenit mai bună sau mai rea ori a rămas aceeași. Era încrezător că alternativa acoperă toate posibilitățile și nu vedea că ea cuprinde numai tipare, nu și imagini ; procese, iar nu povești. L-am întrebat dacă el crede că domnul Smith din Golder’s Green a devenit mai bun sau mai rău ori a rămas exact la fel în cei zece ani scurși de la vârsta de treizeci la aceea de patruzeci de ani. A părut atunci să-și dea brusc seama că ar depinde mai curând de domnul Smith și de cum a ales el să meargă mai departe. Nu-i trecuse niciodată prin cap că s-ar putea să depindă de modul în care decide omenirea să continue și că traiectoria acesteia nu este o linie dreaptă sau o curbă ascendentă ori descendentă, ci un parcurs ca acela al omului care traversează o vale și merge unde vrea, se oprește unde pofteste, intră într-o biserică sau cade într-un șanț. Viața omului este o poveste : o poveste de aventuri, așa cum cred că este și povestea lui Dumnezeu.

Credința catolică înseamnă reconciliere fiindcă ea constituie atât împlinirea mitologiei, cât și a filosofiei. Este o poveste și, în acest sens, este una dintr-o sută, numai că este una adevărată. Este o filosofie și, în această

acceptiune, una dintr-o sută, numai că este una asemănătoare vieții. Dar, mai presus de toate, ea este reconciliere pentru că reprezintă ceva care poate fi numit doar *filosofia poveștilor*. Acel instinct narativ normal care a produs toate basmele este neglijat în toate filosofiele, cu excepția uneia. Credința constituie justificarea acelui instinct popular : descoperirea unei filosofii despre el sau analiza filosofiei pe care o conține. Exact cum personajul dintr-o poveste de aventuri trebuie să treacă diverse teste pentru a-și salva viața, tot astfel trebuie și omul filosofiei acesteia să izbândească în mai multe încercări pentru a-și mântui sufletul. Există în ambele ideea liberului-arbitru care operează sub condițiile unui plan ; cu alte cuvinte, există un scop și este treaba omului să țină seama înspre el. Prin urmare, urmărim povestea să vedem dacă reușește sau nu. Acest instinct profund, democratic și dramatic, este ridiculizat și ignorat în toate celelalte filosofii fiindcă ele sfârșesc toate acolo unde au început, iar definiția poveștii este că ea se încheie diferit, că începe într-un loc și se termină în altul. De la Buda și roata lui la Akhenaton și discul său, de la Pitagora și abstracția numărului până la Confucius cu a lui religie a rutinei nu există nicio poveste care să nu păcătuiască în vreun fel împotriva sufletului poveștii. Nu se află între ele niciuna care să perceapă cu adevărat noțiunea umană a istorisirii, încercarea, aventura, chinul omului liber. Ca să spunem așa, fiecare lasă instinctul narativ să moară de foame și strică viața umană considerată ca poveste de aventuri, fie prin fatalism (pesimist sau optimist) și acel destin care reprezintă moartea aventurii, fie prin indiferență și acea detașare care înseamnă moartea dramei, fie printr-un scepticism fundamental care îi dizolvă pe actori în atomi, fie printr-o limitare materialistă care blochează perspectiva consecințelor morale sau printr-o recurență

mecanică atribuind monotonie până și încercărilor morale, dar și printr-o relativitate fără margini care face nesigure chiar și testele practice. Există un lucru numit *povestea umană* și există ceva definit ca *povestea divină*, care este, de asemenea, umană, însă nu există nimic de genul unei povești hegeliene, moniste, relativiste sau deterministe, întrucât fiecare narațiune – da, până și romanul de duzină ori cel sentimental ieftin – posedă ceva intrinsec universului nostru, iar nu al lor. Fiecare nuvelă începe cu creația și se încheie cu judecata de apoi.

Iar aceasta este rațiunea pentru care miturile și filosofii s-au aflat în război până la venirea lui Hristos. De aceea l-au ucis democrația ateniană pe Socrate, din respect pentru zei, și din acest motiv își dădea fiecare sofist plimbăreț aere socratice de câte ori putea să vorbească într-o manieră superioară despre zei ; din această cauză și-a nimicit faraonul eretic idolii și templele uriașe pentru o abstracțiune și de aceea au putut preoții să revină triumfali și să-i calce dinastia în picioare ; din acest motiv a trebuit budismul să se separe de brahmanism și din această cauză a existat în fiecare epocă și în fiecare țară din afara creștinătății o dușmănie veșnică între filosof și preot. Ne vine destul de ușor să spunem că, în general, filosoful este, dintre cei doi, mai rațional ; ne este încă și mai ușor să uităm că preotul este întotdeauna mai popular. Preotul le spunea oamenilor povești, iar filosoful nu înțelegea filosofia poveștilor. Ea a venit în lume odată cu povestea lui Hristos.

Și de aceea a trebuit să existe o revelație sau o viziune trimisă de sus. Oricine se va gândi la teoria poveștilor ori a imaginilor va înțelege cu ușurință această idee. Povestea adevărată a lumii trebuia spusă de cineva altcuiva. Prin însăși natura narațiunii, ea nu poate fi lăsată să-i treacă oricui prin minte. Povestea are proporții, variații, surprize

și stări de spirit individuale, care nu pot fi calculate abstract, prin reguli, ca o sumă. Nu putem deduce dacă Ahile va înapoia sau nu trupul lui Hector din teoria pitagoreică a numărului ori a reîncarnării și nu am putea concluziona în ce mod va recăpăta lumea trupul lui Hristos numai din premisa că toate lucrurile se mișcă în cerc pe roata lui Buda. Este posibil ca cineva să aplice o teoremă euclidiană fără să fi auzit de Euclid, însă același om nu ar putea duce la bun sfârșit legenda precisă a lui Euridice fără a fi auzit de acest personaj. În orice caz, nu ar fi sigur cum se va încheia povestea și dacă Orfeu va fi învins în cele din urmă. Însă și mai puțin ar putea un astfel de om să ghicească finalul poveștii noastre sau legenda lui Orfeu ridicându-se neînfrânt dintre morți.

În concluzie : lumii i-a fost restabilită judecata sănătoasă, iar sufletului omenesc i s-a oferit mântuirea prin ceva care a satisfăcut cu adevărat cele două tendințe conflictuale ale trecutului, care nu fuseseră niciodată satisfăcute integral și, foarte cert, niciodată împreună. Acel ceva a desăvârșit căutarea mitologică a aventurii prin natura sa narativă, dar și căutarea filosofică a adevărului prin faptul de a fi o poveste reală. De aceea, figura ideală a trebuit să fie un personaj istoric ; nimeni nu a simțit vreodată că Adonis sau Pan sunt personaje istorice. Acesta este și motivul pentru care personajul istoric a trebuit să fie o figură ideală și chiar să exercite multe dintre funcțiile atribuite altor personaje ideale, cauza pentru care El a fost deodată sacrificiul și sărbătoarea și motivul pentru care El a putut fi arătat sub emblemele viței în creștere sau ale soarelui la răsărit. Cu cât ne gândim mai profund la această chestiune, cu atât mai sigur vom concluziona că, dacă există într-adevăr un Dumnezeu, atunci creația Lui cu greu ar fi putut atinge un alt punct culminant în afara faptului de a-i fi oferit lumii această autentică poveste de

aventuri. Altfel, cele două părți ale minții omenești nu ar fi putut intra deloc în contact, iar creierul uman ar fi rămas despicat și dublu, cu un lob visând vise imposibile, iar celălalt repetând calcule invariabile. Creatorii de imagini ar fi fost blocați pentru totdeauna în pictarea portretului nimănu. Înțelepții s-ar fi blocat pentru veșnicie în adunarea unor cifre care nu duc la niciun rezultat. Abisul acela nu-l putea acoperi nimic altceva decât o întrupare, o întruchipare divină a viselor noastre. Iar El stă deasupra acelui abis al cărui nume înseamnă mai mult decât „preot” și care întrece în vechime chiar și creștinismul : Pontifex Maximus, cel mai puternic creator de punți.

Însă și de această dată revenim la același simbol creștin special, parte din aceeași tradiție : modelul perfect al cheilor. Lucrarea de față reprezintă o schiță istorică, nu teologică, așa încât datoria mea este nu de a apăra în detaliu teologia, ci doar de a evidenția că ea nu ar putea fi justificată nici măcar în intenție fără a-i fi demonstrată justetea în detaliu... ca o cheie. Dincolo de sugestia amplă a acestui capitol, nu încerc o apologie pentru acceptarea credinței creștine, ci doresc să ofer un răspuns, în numele a milioane de alți oameni, la întrebarea istorică „De ce a fost și este acceptat creștinismul ?” : pentru că se potrivește în broască. Fiindcă este ca viața. Pentru că este o poveste printre multe altele, însă una adevărată. Este una dintre multele filosofii, atâta doar că, întâmplător, reprezintă adevărul. Îl acceptăm, iar pământul devine trainic sub picioare și în fața noastră se deschide drumul. Creștinismul nu ne încarcerează într-un vis al destinului sau în conștiința amăgirii universale. Ne dezvăluie nu doar ceruri incredibile, ci și ceea ce unora li se pare a fi un pământ la fel de neverosimil, tocmai de aceea credibil. Acesta este genul de adevăr dificil de explicat deoarece constituie un fapt, dar unul pentru care putem să chemăm

martori. Suntem creștini și catolici nu fiindcă venerăm o cheie, ci pentru că am trecut printr-o poartă și am simțit vântul care este trâmbița libertății suflând peste tărâmul celor vii.

VI. CELE CINCI MORȚI ALE CREDINȚEI

Intenția acestei cărți nu este de a urmări istoria cronologică a creștinismului, în special a aceluia timpuriu, care implică anumite controverse despre care sper să scriu mai pe larg în altă parte. Doresc numai să sugerez că religia creștină, apărând în mijlocul umanității păgâne, avea în totalitate caracterul unui lucru unic și chiar al unui supranatural. Nu era similară niciuneia dintre celelalte religii și, cu cât o studiem mai mult, cu atât mai puțin seamănă ea cu celelalte. Există, însă, o anumită caracteristică a ei care a marcat-o de atunci înainte chiar până în momentul prezent, iar cartea de față se poate încheia cu câteva rânduri dedicate acestui subiect.

Am spus că Asia și lumea antică aveau aerul că sunt prea bătrâne ca să moară. Creștinătatea a avut un destin complet opus. Ea a trecut printr-o serie de revoluții, iar creștinismul a murit în fiecare. De multe ori a murit și s-a ridicat din morți fiindcă avea un Dumnezeu care cunoștea drumul afară din mormânt.

Însă primul fapt extraordinar care marchează această istorie este următorul : Europa a fost răscolită mereu și mereu, iar la finalul fiecăreia dintre revoluții s-a descoperit că aceeași religie învinsese încă o dată. Credința își convertește întotdeauna epoca, nu în calitate de religie veche, ci ca fiind nouă. Acest adevăr li se ascunde multora

prin intermediul unei convenții prea puțin observate. În mod straniu, este o convenție de genul aceleia pe care aceia care o ignoră pretind că ar detecta-o și denunța-o cu deosebire. Ei ne spun mereu că preoții și ceremoniile nu constituie religia și că organizarea religioasă poate fi o escrocherie fără substanță, dar cu greu realizează cât de real este acest lucru. Atât de real, încât de cel puțin trei sau patru ori în istoria creștinătății întregul suflet al creștinismului părea să-l fi părăsit și aproape fiecare om îi aștepta în inima lui sfârșitul. Faptul acesta este mascat în perioada medievală și în alte perioade numai de însăși acea religie oficială pe care astfel de critici se mândresc că o sprijină până la capăt. Creștinismul a rămas religia oficială a prințului Renașterii sau a episcopului din secolul al XVIII-lea tot așa cum se întâmplase cu o veche mitologie în cazul lui Iuliu Cezar ori după cum s-a păstrat multă vreme crezul arian ca religie oficială a lui Iulian Apostatul. Însă a existat o diferență între situațiile lui Iuliu și Iulian, tocmai fiindcă Biserica își începuse strania ei carieră. Nu exista niciun motiv pentru care oameni ca Iuliu să nu adore pentru totdeauna zei precum Jupiter în public și să nu râdă pentru eternitate de ei în particular. Însă când Iulian a considerat creștinismul mort, a descoperit că acesta revenise la viață. Întâmplător, a mai descoperit că nu exista nici cel mai firav semn că Jupiter ar putea reveni vreodată la viață. Cazul lui Iulian și episodul arianismului reprezintă doar primele dintr-o serie de exemple care aici pot fi numai indicate cu aproximație. După cum s-a spus, arianismul deținea toate caracteristicile exterioare umane pentru a constitui modalitatea firească prin care putea fi de așteptat ca superstiția individuală a lui Constantin să se epuizeze. Se trecuse prin toate etapele obișnuite ; credința devenise un lucru respectabil, se transformase în ceva ritual și fusese apoi schimbat într-un lucru rațional, iar

raționaliștii erau pregătiți să-i risipească ultimele rămășițe, exact cum fac în ziua de azi. Dar creștinismul s-a ridicat iarăși, dintr-o dată, și i-a aruncat la pământ, aproape la fel de neașteptat ca învierea din morți a lui Hristos. Există multe alte exemple ale aceluiași fapt, chiar datând cam din același timp. Năvala misionarilor din Irlanda, de pildă, are în întregime aparența unui surprinzător atac violent al oamenilor tineri asupra unei lumi bătrâne, chiar asupra unei Biserici care dădea semne de îmbătrânire. Unii dintre ei au fost martirizați pe coasta peninsulei Cornwall, iar autoritatea principală în domeniul antichităților locale mi-a spus că nu crede pentru o clipă că ar fi fost lucrarea păgânilor, ci (după cum s-a exprimat el, cu ceva umor) „a unor creștini mai curând neglijenți”.

Dacă ar fi să plonjăm pe sub suprafața istoriei – deși nu este scopul argumentației de față –, presupun că am găsi mai multe exemple în care creștinătatea să fi fost săpată din interior de îndoială și indiferență, așa încât se putea să rămânem doar cu o veche cochilie creștină, așa cum, multă vreme, avea să se păstreze aceea păgână. Însă diferența rezidă în aceea că, în fiecare caz de acest gen, au existat copii fanatici pentru credință acolo unde părinții ajunseseră neglijenți. Acest fenomen este evident în cazul tranziției de la Renaștere la Contrareformă și este la fel de clar în cazul tranziției de la secolul al XVIII-lea la multe regenerări catolice din vremurile de acum. Îmi pot imagina, însă, multe alte exemple care ar merita studii separate.

Credința nu înseamnă supraviețuire. Nu este ca și cum druizii ar fi putut să supraviețuiască undeva preț de două mii de ani. Poate că astfel de lucruri s-au petrecut în Asia ori în Europa antică, în acea atmosferă de indiferență sau de toleranță în care mitologiile și filosofiele puteau trăi veșnic alături. Credința nu a supraviețuit ; ea a revenit iar

și iar în această lume occidentală a schimbării rapide și a instituțiilor care se distrug perpetuu. Europa, în tradiția Romei, încearcă mereu revoluția și reconstrucția, refăcând din temelii o republică universală. Începe întotdeauna prin a respinge această piatră veche și sfârșește prin a o așeza în cheia de boltă, prin a o recupera din grămada de moloz ca să devină coroana capitolului. Anumite pietre de la Stonehenge au rămas în picioare, altele s-au prăbușit ; unde cădea-va piatra, acolo va rămâne. Nu a avut loc o renaștere druidică la fiecare secol sau două, în care tineri druizi încununați cu vâsc proaspăt să danseze în soare pe Câmpia Salisbury. Stonehenge nu a fost reconstruit în toate stilurile arhitecturale, de la cel normand rotund și rudimentar până la ultima fază rococo a Barocului. Locul sacru al druizilor se află la adăpost de vandalismul restaurației.

Însă Biserica din Occident nu ființează într-o lume în care lucrurile sunt prea vechi ca să moară, ci într-una în care ele sunt întotdeauna suficient de noi pentru a fi ucise. Consecința este că adeseori a fost într-adevăr omorâtă la modul superficial și exterior ; ba, mai mult, uneori s-a epuizat chiar fără a fi fost ucisă. Iar aici se află un fapt pe care îl găsesc întrucâtva dificil de descris și pe care, cu toate acestea, îl consider a fi câte se poate de adevărat și de important : așa cum fantomele sunt un fel de umbră a omului – și, în acest sens, și a vieții –, tot astfel un fel de umbră a morții trecea din când în când peste viața aceasta nesfârșită. Venea în clipa în care viața ar fi pierit de-ar fi fost pieritoare. Veștejea tot ce era netrainic. Dacă atari paralele cu animalele ar fi demne de ocazie, am putea spune că șarpele se cutremura, schimba o piele și mergea mai departe sau chiar că pisica intra în convulsii pe când își pierdea numai una dintre cele nouă sute nouăzeci și nouă de vieți. Mai adecvat ar fi să spunem, folosind o

imagine mai respectabilă, că suna ceasul și că nu se întâmpla nimic ; ori că bătea clopotul vestind o execuție care se amâna pentru veșnicie.

Ce a însemnat întreaga neliniște difuză, dar amplă, a secolului al XII-lea când, după cum s-a spus extrem de frumos, Iulian s-a tulburat în somn ? De ce a apărut, ciudat de devreme, în clar-obscurul zorilor care au urmat Evului Mediu, un scepticism atât de profund care a aruncat nominalismul împotriva realismului ? Fiindcă realismul contra nominalismului însemna, de fapt, realismul împotriva raționalismului sau împotriva a ceva mai distructiv decât ceea ce numim raționalism. Așa cum unii au considerat Biserica drept o parte, pur și simplu, a Imperiului Roman, tot așa au existat alții mai târziu care au socotit-o drept o parte a Evului Mediu. Acesta s-a încheiat, așa cum se sfârșise și Imperiul, iar Biserica ar fi trebuit să moară împreună cu ele dacă ar fi fost și ea una dintre umbrele nopții. Însă în realitate a avut loc încă una dintre acele morți spectrale sau simulări ale extincției. Vreau să spun că, dacă nominalismul ar fi reușit, ar fi fost ca și cum arianismul ar fi fost încununat de succes ; ar fi însemnat începutul unei confesiuni pe care creștinismul o dezamăgise. Nominalismul reprezintă un scepticism fundamental, într-o măsură mult mai mare decât simplul ateism. Aceasta a fost problema pusă deschis atunci când Evul Mediu se extindea în lumina zilei pe care noi o numim „lumea modernă”. Și care a fost răspunsul ? Răspunsul a fost Toma d’Aquino așezat pe jilțul lui Aristotel, absorbind toate cunoștințele lumii sale ; iar zeci de mii de flăcăi de toate rangurile, până la cele mai de jos clase de țărani și șerbi, au trăit în zdrențe, hrănindu-se cu coji de pâine pe lângă marile colegii numai pentru a audia filosofia scolastică.

Ce însemna toată acea șoaptă de teamă care a înconjurat Occidentul sub umbra Islamului și care va umple toate vechile povești cavalerești cu imagini paradoxale ale cavalerilor sarazini umblând țanțoș prin Norvegia sau prin Insulele Hebride ? De ce erau acuzați oamenii din Occidentul extrem - ca, de exemplu, regele Ioan al Angliei, dacă îmi amintesc bine - că sunt musulmani disimulați, așa cum și acum oamenii sunt învinuiți a fi atei nedeclarați ? De ce s-a produs acea cumplită alarmă în rândul unora dintre autorități privitor la versiunea arabă, raționalistă, a operelor lui Aristotel ? Rareori autoritățile se alarmează așa, poate doar atunci când este prea târziu. Răspunsul constă în aceea că sute de oameni au crezut, probabil, cu sinceritate că Islamul va cuceri creștinătatea, că Averroes era mai rațional decât Anselm și că, în realitate, cultura sarazină era una superioară, așa cum părea la prima vedere. Vom descoperi, probabil, din nou că o întreagă generație, cea veche, trăia în îndoială, deprimare și istovire. Venirea Islamului ar fi semnat doar apariția unitarianismului cu o mie de ani înaintea vremii sale. Este posibil ca multora să le fi părut destul de rezonabilă impunerea Islamului, chiar cu o probabilitate cât se poate de mare. În acest caz, ar fi fost surprinși de ceea ce s-a întâmplat de fapt, și anume urletul ca de tunet scos de mii și mii de tineri care și-au aruncat toată tinerețea într-un singur contraatac entuziast : cruciadele. Erau fiii Sfântului Francisc, Clovnii lui Dumnezeu, cutreierând în cântece voioase toate drumurile pământului ; era goticul înălțându-se ca o ploaie de săgeți ; era trezirea lumii. Analizarea războiului albigenzilor ne aduce la breșa din inima Europei și la victoria zdrobitoare a unei filosofii noi, care aproape că a pus pentru veșnicie capăt creștinismului. În cazul de față, acea nouă filosofie era și una foarte recentă : pesimismul.

Semăna cu ideile moderne întrucât avea vechimea Asiei ; majoritatea ideilor moderne manifestă această asemănare. Este vorba despre revenirea gnosticilor. De ce s-au întors ? Fiindcă se încheia o epocă, așa cum pierise și Imperiul ; ar fi trebuit să se petreacă și sfârșitul Bisericii. Era umbra lui Schopenhauer plutind peste viitor, dar era și Maniheus, ridicându-se din morți pentru ca oamenii să aibă parte de moarte cu asupra de măsură.

Acest fenomen este oarecum mai evident în cazul Renașterii, pur și simplu pentru că perioada respectivă se situează mult mai aproape de noi, iar oamenii știu mult mai multe despre ea. Chiar acel exemplu pe care îl cunoaște majoritatea lumii conține, însă, mai mult. Pe lângă controversile specifice, pe care prefer să le păstrez pentru un studiu separat, epoca a fost mult mai haotică decât sugerează acestea în mod obișnuit. Când protestanții îl numesc pe Latimer⁷⁷ martir al protestantismului, iar catolicii reacționează nominalizându-l pe Campion⁷⁸ ca martir al catolicismului, se uită adesea că mulți dintre aceia care au pierit în astfel de persecuții ar putea fi descriși doar ca mucenici ai ateismului, ai anarhismului sau chiar ai diabolismului. Lumea de atunci era aproape la fel de sălbatică precum a noastră, iar printre oamenii care rățăceau în ea se afla și genul de om care spune că nu există Dumnezeu, ca și cel care susține că ar fi el însuși Dumnezeu, precum și acela care spune ceva din care nimeni nu poate pricepe o iotă. Dacă am putea fi martorii epocii care i-a urmat Renașterii, probabil că ne-ar șoca negațiile ei nerușinate. Remarcile atribuite

⁷⁷ Hugh Latimer (1487-1555), capelanul anglican al lui Eduard al VI-lea, considerat unul dintre cei trei martiri ai anglicanismului.

⁷⁸ Edmund Campion (1540-1581), preot romano-catolic iezuit englez, martir al Bisericii Catolice.

lui Marlowe sunt, probabil, cât se poate de tipice pentru genul de discuții care aveau loc în tavernele intelectuale. Tranziția Europei de la pre- la post-Reformă s-a desfășurat printr-un vid de întrebări plictisitoare ; și totuși, pe termen lung răspunsul a fost același. Era unul din acele momente în care, așa cum a umblat Hristos pe apă, tot astfel pășea creștinismul prin aer.

Însă toate aceste cazuri sunt îndepărtate ca dată și ar putea fi demonstrate doar în detaliu. Mult mai clar percepem faptul semnalat în cazul păgânismului Renașterii, care a pus capăt creștinismului, iar acesta a pornit încă o dată de la început, în mod inexplicabil. Îl vedem cel mai limpede în cazul care ne este apropiat și care abundă în dovezi manifeste și minuțioase, și anume acela al marelui declin al religiei inițiat cam pe vremea lui Voltaire. Acest moment a determinat direct specificul vremurilor noastre și am văzut cu ochii noștri cum și acest declin și-a trăit propria decădere. Cele două sute de ani de la Voltaire încoace nu trec pe lângă noi într-o clipită, precum secolele al IV-lea și al V-lea ori al XII-lea și al XIII-lea. Noi putem percepe îndeaproape acest proces, adeseori repetat ; știm cât de complet își poate pierde o societate religia fundamentală fără a o aboli pe cea oficială. Cunoaștem cum oamenii pot deveni cu toții agnostici cu mult înainte de a-i goni pe episcopi. Și știm că și în acest ultim sfârșit, care nouă chiar ni s-a părut a fi cel de pe urmă, lucrul incredibil s-a petrecut din nou, iar credința are mai mulți adepți printre tineri decât în rândul bătrânilor. Când Ibsen vorbea despre noua generație care bate la ușă, cu siguranță că niciodată nu s-a gândit că această ușă ar fi poarta bisericii.

Prin urmare, credința a părut că se duce pe pustii de cel puțin cinci ori : cu arienii, cu albigenzii și scepticii umaniști, apoi cu Voltaire și Darwin. În fiecare dintre

aceste cinci cazuri tocmai pustiile s-au dus. Cât de complet a fost colapsul și cât de stranie a fost revenirea putem vedea în detaliu numai în cazul cel mai apropiat vremii noastre.

S-au spus o mie de lucruri despre Mișcarea de la Oxford⁷⁹ și despre revirimentul catolic francez paralel, însă puțini au remarcat cel mai simplu fapt privitor la acest fenomen : că a reprezentat o surpriză. A fost și o enigmă, pentru că majorității oamenilor le-a apărut ca un fluviu care se întoarce din mare și încearcă să urce din nou în munți. A fi citit literatura secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea înseamnă a ști că aproape toată lumea ajunsese să considere că religia era un lucru care se va extinde în continuu, precum un fluviu, până va ajunge la o mare infinită. Unii se așteptau să se prăbușească într-o cataractă a catastrofei, cei mai mulți sperau că ea se va deschide într-un estuar al egalității și moderației, însă toți îi priveau întoarcerea pe propriile urme ca o minune la fel de incredibilă precum vrăjitoria. Cu alte cuvinte, cei mai mulți dintre moderați socoteau despre credință că, aidoma libertății, urma să se îngusteze lent, iar unii, mai avansați, opinau că ea se va strâmta - ca să nu spunem „aplatiza” - foarte rapid. Toată acea lume a lui Guizot și Macaulay și a toleranței comerciale și științifice era, poate, mai sigură decât oricine de înainte sau de după ea de direcția în care merge. Oamenii aveau atât de mult certitudinea direcției, încât se contraziceau numai cu privire la ritm. Mulți anticipau alarmați - și câțiva cu simpatie - o revoltă iacobină care avea să-l ghilotineze pe Arhiepiscopul de Canterbury ori o răscoală cartistă care să-i spânzure pe preoți de stâlpii felinarelor. Însă, ca într-o convulsie a

⁷⁹ Mișcare inițiată la Universitatea din Oxford în 1833 ; s-a opus tendințelor de liberalizare și raționalizare și a evidențiat caracterul istoric și catolic al Bisericii.

naturii, Arhiepiscopul, în loc să-și piardă capul, a început să-și caute mitra, iar noi, în loc să ne diminuăm respectul datorat parohilor, ni l-am întărit până nivelul aceluia cuvenit preoților. Acest lucru a revoluționat însăși viziunea asupra revoluției și a întors o lume aflată cu susul în jos într-una anapoda.

Pe scurt, fiind divizată numai privitor la curgerea mai lentă sau mai rapidă a șuvoiului, lumea a devenit conștientă de ceva vag, dar colosal, mergând împotriva curentului. Atât în sens propriu, cât și în sens figurat, există în acest fapt ceva profund tulburător, din rațiuni esențiale : un lucru mort poate fi dus de șuvoi, însă numai o ființă vie este capabilă să meargă contra lui. Câinele mort poate fi ridicat de salturile apei cu iuțeala unui ogar în săritură, însă numai un câine viu este în stare să înoate îndărăt. Barca de hârtie poate să plutească peste puhoiul umflat al apelor cu toată aroganța eterică a unei corăbii a zânelor, dar, dacă vasul fantastic reușește să navigheze în amonte, atunci ființele aflate la vâsle sunt într-adevăr zâne. Iar printre lucrurile care doar s-au lăsat purtate de valul mareic al progresului și expansiunii aparente au existat mulți demagogi ori sofști ale căror gesturi nebunești erau, în realitate, la fel de lipsite de viață ca mișcarea membrelor unui câine mort tremurând în curentul învârtit și multe filosofii sunt neobișnuit de similare bărcii de hârtie, de genul acelor care se strică foarte ușor. Dar până și lucrurile cu adevărat vii și chiar dătătoare de viață care se mișcau împreună cu acel șuvoi nu și-au dovedit prin aceasta natura vie sau procreatoare. Cealaltă forță era singura cu adevărat și inexplicabil vie : energia misterioasă și nemăsurată care împingea fluviul înapoi. Ea a fost resimțită asemenea mișcării unui monstru imens și, cu toate acestea, monstrul era evident un lucru viu, deși majoritatea oamenilor l-au privit ca aparținând

preistoriei. A avut loc, totuși, o răsturnare nenaturală, distonantă și, pentru unii, comică, de parcă dintr-o dată s-ar fi ridicat Marele Șarpe de Mare din Round Pond⁸⁰, dacă nu cumva considerăm mai probabil ca Șarpele de Mare să trăiască în Serpentine⁸¹. Elementul acesta impertinent al fanteziei nu trebuie ratat întrucât a reprezentat una dintre cele mai clare dovezi ale naturii neașteptate a reversiei. Epoca aceea simțea, de fapt, că o anumită calitate absurdă a animalelor preistorice le era proprie și ritualurilor istorice, că mitrele și tiarele semănau cu coarnele ori crestele creaturilor antediluviene și că apelul la Biserica Primitivă era similar costumării în om primitiv.

Mișcarea aceea tot mai pune lumea în încurcătură, însă mai ales pentru că ea însăși continuă să se miște. Am menționat în altă parte câteva observații despre reproșurile mai curând aleatorii care se îndreaptă încă împotriva ei și despre consecințele acestora, mult mai importante. În acest loc este suficient să spun doar atât : cu cât i se aduc mai multe imputări, cu atât devine mai inexplicabilă. Într-un anumit sens, în paginile de față mă preocupă nu neapărat explicarea, cât sugerarea direcției sale, dar, mai presus de toate, doresc să evidențiez un lucru specific în privința ei, și anume că totul se mai petrecuse înainte, chiar de mai multe ori.

În concluzie, în măsura în care este adevărat că secolele recente au fost martorele unei atenuări a doctrinei creștine, ele au dat mărturie numai despre ceea ce văzuseră veacurile cele mai îndepărtate. Până și exemplul modern s-a încheiat doar în maniera în care s-au terminat și exemplele medieval și pre-medieval. Este deja limpede – și crește în limpezime cu fiecare zi – faptul că el nu se va

⁸⁰ Lac ornamental aflat în Kensington Gardens din Londra.

⁸¹ Celebrul lac artificial din Hyde Park.

sfârși odată cu diminuarea și dispariția credinței, ci mai curând cu revenirea acelor părți ale sale care dispăruseră în realitate. Se va încheia în modul compromisului arian, așa cum au luat sfârșit și tentativele de compromis cu nominalismul și chiar cu doctrina albigensă. Dar esența care trebuie sesizată în cazul modern, precum și în toate celelalte, este că lucrul care revine nu reprezintă o teologie simplificată și purificată, ci pur și simplu o teologie. Reprezintă entuziasmul pentru studiile teologice care a marcat cele mai doctrinare epoci ; este știința divină. Se poate ca un bătrân Don cu inițialele D. D. adăugate după nume⁸² să fi devenit figura tipică a plicticosului, însă aceasta fiindcă el însuși era plictisit, și nu entuziasmat de teologia lui. Tocmai pentru că era, după cum se știe, mai interesat de latina lui Plaut decât de aceea a lui Augustin și mai preocupat de greaca lui Xenofon decât de aceea a lui Hrisostomos. Și exact pentru că era mai interesat de o tradiție moartă decât de una categoric vie. Pe scurt, tocmai întrucât reprezenta el însuși un personaj-tip al epocii în care credința creștină era slabă, și nu pentru că oamenii nu ar aclama, dacă ar putea, viziunea minunată și aproape nebunească a unui doctor în teologie.

Există oameni care își afirmă dorința ca religia creștină să rămână un spirit. Ei vor să spună literalmente că își doresc să rămână o stafie. Dar nu se va întâmpla deloc așa. Ceea ce urmează acestui proces de moarte aparentă nu ține de registrul umbrei, ci de acela al reînvierii trupului. Oamenii aceștia sunt suficient de pregătiți să verse lacrimi pioase și respectuoase asupra mormântului în care zace Fiul Omului ; însă nu sunt pregătiți ca Fiul lui

⁸² *Don* este titlul acordat unui membru în consiliul unui colegiu de la Oxford sau Cambridge, iar inițialele „D. D.” provin de la *Doctor of Divinity*, doctor în teologie.

Dumnezeu să pășească încă o dată pe dealurile zorilor. Ei – și chiar majoritatea lumii – s-au obișnuit destul de mult cu ideea că vechea lumină a candelii creștine se va pierde în aceea a zilei triviale. Această lumină le-a apărut multora la modul foarte cinstit ca flacăra de un galben palid a lumânării lăsate să ardă în lumina zilei. A fost cu atât mai neașteptat și, prin urmare, cu atât mai evident că sfeșnicul cu șapte brațe s-a înălțat dintr-o dată spre cer ca un copac miraculos și că a ars cu flacăra până la pâlirea soarelui. Alte epoci, însă, au văzut cum lumina zilei biruia pâlpâirea lumânării, dar apoi cum lumina lumânării o învinge pe aceea a zilei. Mereu și mereu, înaintea vremii noastre, oamenii au ajuns să se mulțumească cu doctrine diluate. Și, de fiecare dată, acelei diluări i-a urmat, venind ca din întuneric într-o cascadă stacojie, puterea vinului roșu dintâi. Și spunem azi încă o dată ceea ce au spus deja părinții noștri : „Cu ani lungi și veacuri în urmă părinții sau întemeietorii poporului nostru au băut, după cum visau, din sângele Domnului. Trecut-au ani și secole îndelungate de când tăria acelui uriaș cules nu este altceva decât legenda vremii uriașilor. Cu secole înainte a fost deja timpul întunecat al fermentării de-a doua, când vinul catolicismului s-a prefăcut în oțet al calvinismului. Mult s-a scurs de când acea băutură amară s-a diluat ea însăși, a fost clătită și spălată de apele uitării și de valul lumii. În veci nu ne-am gândit să încercăm din nou spiritul și chiar acel gust amar al sincerității și, cu atât mai puțin, tăria mai bogată și dulce a viilor purpurii din visele noastre despre Epoca de Aur. Zi de zi și an de an ne-am micșorat speranțele și ne-am împutinat convingerile, ne-am obișnuit din ce în ce mai mult să vedem cazanele și viile copleșite de potopuri, savoarea de pe urmă și sugestia acelui element special dispărând ca o pată de purpură într-o mare cenușie. Ne-am învățat cu diluarea, cu disoluția și cu

o îndoire a vinului cu apă care a durat o veșnicie. Însă «Tu ținut-ai vinul cel bun până acum».”

Acesta este faptul ultim și cel mai extraordinar dintre toate. Credința nu numai că murea deseori, dar se stingea de multe ori de bătrânețe. Nu era doar ucisă, ci murea nu o dată de moarte bună, în sensul că ajungea la un sfârșit firesc și necesar. Este evident că supraviețuia celor mai sălbatice și generale persecuții, de la șocul furiei dioclețiene până la acela al Revoluției Franceze. Însă și-a păstrat o tenacitate neobișnuită și chiar mai stranie : supraviețuia nu numai războiului, ci și păcii. Nu doar că murea deseori, ci și degenera și decădea ; a supraviețuit propriei slăbiciuni și chiar propriei capitulări. Nu este nevoie să repetăm faptul extrem de evident privitor la frumusețea sfârșitului lui Hristos în a lui nuntire a tinereții cu moartea. Dar este aproape ca și cum Hristos ar fi trăit până la cea din urmă vârstă cu puțință, ca și cum ar fi ajuns un înțelept cu părul alb, bătrân de o sută de ani, și ar fi murit din cauza declinului natural, ridicându-se apoi reîntinerit, despicând cerul în sunet de trâmbițe. S-a spus, cu destulă îndreptățire, că, în slăbiciunea lui recurentă, creștinismul omenesc s-a însoțit uneori prea mult cu puterile lumii ; dar, dacă s-a nuntit cu ele, a și rămas foarte des văduv. Un văduv ciudat de nemuritor. Un dușman se poate să fi susținut la un moment dat că el reprezenta doar o caracteristică a puterii cezarilor, iar astăzi sună la fel de straniu ca a-l numi trăsătură a faraonilor. Vrăjmașul poate spune despre creștinism că ar fi constituit credința oficială a feudalismului ; o astfel de afirmație apare și acum la fel de convingătoare precum aceea că ar fi trebuit să piară odată cu antica vilă romană. Toate lucrurile acestea și-au urmat într-adevăr cursul firesc până la capăt, iar pentru religie nu părea să existe

un alt curs, decât să se sfârșească împreună cu ele. S-a sfârșit și a început din nou.

„Cerul și pământul vor trece, dar cuvintele mele nu vor trece.” Civilizația Antichității însemna întreaga lume, iar oamenii nu visau la sfârșitul ei, așa cum nu puteau concepe moartea luminii. Ei nu-și puteau imagina o altă ordine decât dacă aceasta s-ar fi aflat într-o altă lume. Civilizația lumii a trecut, dar cuvintele acestea nu au trecut. În lunga noapte a Evului Mediu feudalismul era un lucru atât de familiar, încât nimeni nu se putea închipui lipsit de senior ; iar religia era atât de întrețesută în rețeaua aceea, încât nimeni nu ar fi crezut să fie cu puțință a le rupe una de alta. Feudalismul însuși s-a rupt în zdrențe și a putrezit în viața populară a Evului Mediu autentic, iar puterea dintâi și cea mai proaspătă în acea nouă libertate a fost bătrâna religie. Feudalismul a trecut, dar cuvintele nu au trecut. Ordinea medievală în integralitatea sa, constituind, din multe puncte de vedere, un cămin cât se poate de complet și aproape cosmic pentru om, s-a epuizat gradual la rândul ei și s-a crezut, iarăși, că vor muri cuvintele. Ele au mers înainte peste întreg abisul radios al Renașterii și, după cincizeci de ani, aveau să îi folosească toată lumina și învățătura pentru noi temelii religioase, pentru noi apologeți, noi sfinți. Se va presupune că s-ar fi veștejit în sfârșit sub lumina seacă a Epocii Rațiunii ; se va crede că ar fi dispărut în cele din urmă în cutremurul Epocii Revoluției. Știința o îndepărta prin explicații, dar ea tot acolo era. Istoria a deshumat-o în trecut, iar ea a apărut brusc în viitor. Azi stă încă o dată în calea noastră și crește văzând cu ochii.

Dacă relațiile noastre sociale și consemnările istorice își mențin continuitatea, dacă oamenii învață cu adevărat să aplice rațiunea la faptele adunate în această poveste, atât de zdrobitoare, atunci s-ar părea că mai devreme sau mai

târziu chiar și dușmanii vor învăța din dezamăgirile lor nesfârșite și interminabile să nu caute nimic mai simplu decât moartea ei. Se poate ca aceștia să continue a se război cu ea, dar va fi ca și cum ar purta război cu natura, cu munții și cu cerurile. „Cerul și pământul vor trece, dar cuvintele mele nu vor trece.” O vor urmări, așteptând să se poticnească și să-și rățăcească drumul, însă nu îi vor mai anticipa sfârșitul. În mod irațional și chiar inconștient, ei vor împlini prin propriile așteptări tăcute termenii relativi ai uluitoarei profeții, vor uita să caute simpla extincție a ceea ce adeseori a fost stins în zadar și vor învăța instinctiv să caute întâi cu ochii venirea cometei sau înghețarea Soarelui.

CONCLUZIE

Sumarul acestei cărți

Mi-am luat o dată sau de două ori libertatea de a împrumuta o excelentă expresie privitoare la lucrarea *Schiță a istoriei*, cu toate că studiul meu, deși se ocupă de un adevăr special și de o eroare deosebită, nu poate pretinde, firește, să fie comparat în vreun fel cu bogata și complexa enciclopedie istorică a lui H. G. Wells. Și totuși, există o rațiune pentru a face o astfel de comparație ; există și un sens în care cele două lucrări se ating și chiar se intersectează. Fiindcă istoria lumii în relatarea domnului Wells ar putea fi criticată aici pentru a fi numai o schiță. Însă, destul de ciudat, mie mi se pare că această lucrare eșuează tocmai în a fi o schiță. Este admirabilă ca acumulare istorică și splendidă ca depozit sau tezaur al istoriei, reprezintă o fascinantă cercetare temeinică a

istoriei și este atrăgătoare tocmai prin amplitudinea expunerii, însă este cât se poate de departe de a fi o schiță a istoriei. Unicul lucru care îmi dă impresia de a fi eronat la ea este chiar conturul schiței, genul de contur care se poate desena, de fapt, dintr-o singură linie, precum aceea care diferențiază complet profilul caricaturizat al domnului Winston Churchill de acela al lui Sir Alfred Mond. Mă refer, în limbaj simplu și familiar, la lucrurile care sar în ochi și care compun simplitatea unei siluete. Cred că proporțiile sunt greșite : raportul dintre ceea ce este cert, respectiv incert, dintre lucrurile care au jucat un rol important în comparație cu unul mai puțin însemnat, dintre ceea ce este ordinar, respectiv extraordinar, și dintre lucrurile care se subsumează într-adevăr unei medii și acelea care ies în evidență ca excepții.

Nu expun aceste observații pentru a construi o critică meschină la adresa unui mare scriitor și nu am niciun motiv să o fac, mai ales că simt că eu însumi am eșuat oarecum în misiunea pe care mi-am asumat-o, de o anvergură mult mai mică. Am foarte mari îndoieli că am transmis cititorului ideea centrală referitoare la proporțiile istoriei și la motivul pentru care am stăruit mai mult asupra anumitor lucruri decât asupra altora. Mă îndoiesc că am realizat în mod clar planul stabilit în capitolul introductiv și, din această cauză, adaug acum rândurile de față, ca un fel de rezumat în capitolul de încheiere. Cred într-adevăr că lucrurile asupra cărora am insistat sunt în mai mare grad decisive pentru o schiță a istoriei decât acelea pe care le-am tratat ca secundare sau pe care le-am ignorat pur și simplu. Nu cred că trecutul este descris în modul cel mai autentic în termenii unui lucru în cadrul căruia pur și simplu umanitatea se pierde în natură și civilizația în barbarie și în care religia se stinge, absorbită

de mitologie, sau în care credința noastră se estompează printre cele ale lumii. Pe scurt, nu cred că modalitatea cea mai bună de a realiza o schiță a istoriei constă în ștergerea liniilor. Mai cred că, dintre cele două opțiuni prezentate, ne-am situa mult mai aproape de adevăr dacă am depăna povestea cât mai simplu cu putință, ca pe un mit primitiv despre omul care a creat soarele și stelele sau despre zeul care a intrat în trupul maimuței sacre. Voi eticheta, așadar, tot ceea ce am expus mai devreme prin ceea ce mi se pare o afirmație realistă și rezonabil proporționată : scurtă istorie a omenirii.

Pe tărâmul luminat de astrul învecinat, a cărui vâlvătaie ne dă lumina zilei, se află multe și foarte felurite lucruri mișcătoare și nemișcătoare. Iar printre ele se mișcă o rasă care, în relație cu celelalte, este una zeiască. Acest fapt nu este diminuat, ci potențat de capacitatea acesteia de a se purta ca o rasă a demonilor. Caracterul ei distinct nu constituie o iluzie individuală, asemenea păsării care se împăunează cu propriul penaj, ci este un lucru solid și cu multe dimensiuni, demonstrat prin înseși speculațiile care au dus la negarea lui. Că oamenii, zeii acestei lumi inferioare, sunt legați de ea în diverse moduri este adevărat, dar reprezintă un alt aspect al aceleiași adevăr. Că ei cresc cum crește iarba și umblă aidoma fiarelor este o necesitate secundară acutizând distincția primară. Seamănă cu afirmația că vrăjitorul trebuie, la urma urmei, să aibă înfățișare de om sau că nici măcar zânele nu ar putea dansa fără picioare. În ultima vreme a fost la modă concentrarea întregii gândiri asupra acestor similarități moderate și auxiliare, pierzându-se cu totul din vedere faptul principal. Se obișnuiește să se insiste că omul seamănă cu celelalte creaturi. Da, însă această asemănare numai omul o vede. Peștele nu urmărește modelul de os de pește în zburătoarele văzduhului și nici elefantul nu-și

compară scheletul cu al păsării emu. Chiar și atunci când spunem că omul este una cu universul, el se bucură de o universalitate extrem de singuratică. Însuși faptul că își percepe uniunea cu toate lucrurile este de ajuns pentru a-l despărți de toate.

Privind în jurul său cu ajutorul luminii unice, la fel de unică precum flacăra concretă pe care doar el o poate aprinde, acest semizeu ori demon al lumii văzute îi conferă acesteia vizibilitate. El vede împrejur o lume de un anumit tip sau factură, care pare a proceda conform unor reguli ori, cel puțin, conform unor repetiții certe. Percepe o arhitectură verde care se construiește pe sine în absența oricăror mâini vizibile, dar care se urmărește un plan sau un tipar foarte exact, ca un proiect deja desenat în aer de un deget nevăzut. Nu este, după cum se sugerează în prezent, un lucru vag. Viața nu se dezvoltă orbește, nu bâjbâie la întâmplare. Fiecare lucru își caută scopul, unul glorios și radios chiar și pentru cea din urmă margaretă sau păpădie observate atunci când privim în zare un câmp oarecare. Însăși forma lucrurilor conține în sine mai mult decât creșterea vegetației ; există și o finalitate a florii. Există o lume a inflorescențelor. Impresia aceasta, fie că reprezintă ori nu o iluzie, a influențat atât de profund rasa de gânditori și stăpâni ai lumii materiale, încât cei mai mulți dintre ei au fost determinați să adopte o anumită perspectivă asupra lumii respective. Ei au concluzionat, corect sau greșit, că lumea are un plan așa cum și copacul are un plan, așa cum și floarea are un plan și un scop. Însă atâta timp cât rasa de gânditori a avut capacitatea de a gândi a fost evident că recunoașterea acestei idei de plan a adus cu sine un alt gând, mai palpitant și chiar mai teribil. Există și altcineva, o ființă stranie și nevăzută care a proiectat aceste lucruri, dacă ele chiar au fost create după un model. Există un străin care este și prieten, un

binefăcător misterios care a ființat înaintea lor, care a înălțat codrii și dealurile pentru venirea lor și a aprins răsăritul la vremea trezirii, așa cum face slujitorul focul. Conceperea unei inteligențe care dă un sens universului a primit din ce în ce mai mult confirmare în gândirea oamenilor, prin meditații și experiențe mult mai subtile și mai critice decât orice argumentație privitoare la planul exterior al lumii. Aici, însă, mă interesează să mențin povestea în termenii ei cei mai simpli și chiar cei mai concreți ; ajunge să spun acum că cei mai mulți dintre oameni, inclusiv cei foarte înțelepți, au ajuns la concluzia că lumea deține un astfel de scop ultim și, prin urmare, o cauză primară. Dar, într-un anumit sens, majoritatea oamenilor s-au separat de cei mai înțelepți când s-a pus problema abordării acelei idei. Au apărut două moduri de a face aceasta, care au alcătuit împreună partea cea mai considerabilă a istoriei religioase universale. Majoritatea, asemenea minorității, aveau senzația intensă că lucrurile posedau un înțeles secund și că exista un stăpân ciudat care cunoștea secretul lumii. Însă majoritatea, gloata sau masa oamenilor, manifestau tendința firească de a trata această chestiune mai curând în spirit de bârfă, care conținea, ca toate bârfele, mult adevăr și multă falsitate. Lumea a început să-și spună povești despre ființa neștiută ori despre fiii, slujitorii sau mesagerii săi. Unele pot fi catalogate, pe drept, ca povești vânătorești, fiind doar niște amintiri foarte îndepărtate despre zorii lumii, mituri despre copilăria lunii sau despre munții făcuți pe jumătate. Altele s-ar putea defini mai adecvat drept istorii de călătorie deoarece constituie relatări curioase, dar contemporane, aduse din anumite țărâmurii de graniță ale experienței, precum vindecările miraculoase ori zvonurile despre soarta celor morți. Multe sunt, probabil, veridice ; destule conțin atât adevăr cât să determine persoanele cu

bun-simț să admită posibilitatea existenței a ceva mai degrabă minunat dincolo de cortina cosmică. Dar, într-un sens, se merge doar pe aparențe, chiar dacă ele se numesc apariții. Este o chestiune de apariție... și *dispariție*. În cel mai bun caz, zeii sunt stafii, adică întrezăriri. Pentru cei mai mulți dintre noi, ei reprezintă mai curând o bârfă despre întrezăriri. Cât privește restul, lumea întreagă este plină de zvonuri, dintre care cele mai multe sunt în mod declarat povești de aventuri. Marea majoritate a poveștilor despre zei, stafii și regele nevăzut se spun, dacă nu de dragul poveștii, măcar de dragul subiectului. Ele sunt dovezi ale interesului etern pentru temă ; nu demonstrează nimic altceva și nici nu sunt destinate a o face. Ele țin de mitologie sau de poezia necuprinsă în cărți... ori necuprinsă în niciun fel.

Între timp, minoritatea - înțelepții sau gânditorii - se retrăsese la o parte și se apucase de o îndeletnicire la fel de plăcută. Întocmea planuri ale lumii, despre care toți credeau că posedă un plan. Începea să-l expună cu seriozitate și la scara exactă. Își potrivea mintea direct după inteligența care crease lumea cea misterioasă, examina de ce fel putea fi ea și care i-ar putea fi scopul suprem. Unii dintre înțelepți au considerat că această inteligență ar fi mult mai impersonală decât crede în general omenirea, câțiva au simplificat-o aproape până la nivelul unui spațiu gol, iar puțini, foarte puțini, s-au îndoit cu totul de ea. Unul sau doi dintre cei mai morbizi și-au imaginat că se putea să fie malefică și vrăjmașă ; doar unul sau doi dintre cei mai degradați ai categoriei celeilalte au venerat demoni, în loc de zei. Însă majoritatea acestor teoreticieni au fost teiști ; nu doar că au perceput un plan moral al naturii, ci l-au extins, în general, și la umanitate. Cei mai mulți au fost oameni buni, au realizat fapte bune, așa că au fost păstrați în amintire și onorați în

diverse moduri. Au fost scribi, iar scrierile lor au devenit, mai mult sau mai puțin, scripturi. Au fost legiuitori, iar tradiția lor a devenit nu numai juridică, dar și ceremonială. Putem spune că au primit onoruri divine, în sensul în care, în anumite țări, regii și marii comandanți primeau astfel de onoruri. Într-un cuvânt, oriunde putea intra în joc, celălalt spirit popular – acela al legendei și al bârfei – i-a învăluit în atmosfera mai mistică a miturilor. Poezia populară i-a transformat pe înțelepți în sfinți, însă numai atât. Înțelepții rămâneau ei înșiși, iar lumea nu a uitat, de fapt, niciodată că erau oameni, prefăcuți în zei doar în sensul în care dobândeau calitatea de eroi. „Divinul Platon”, precum „Divinul Cezar”, reprezenta un titlu, nu o dogmă. În Asia, unde atmosfera era mai mitologică, omului îi era conferită în mai mare măsură aparența de mit, dar tot rămânea om. Își păstra apartenența omenească la o anumită clasă socială ori școală de gândire, primind și meritând mari onoruri din partea omenirii. Acești oameni compun ordinul sau școala filosofilor, aceia care și-au propus cu seriozitate să urmărească ordinea conținută în toate categoriile aparentului haos al viziunii asupra vieții. În loc să trăiască din zvonuri imaginative, din tradiții îndepărtate și din cercetarea experiențelor excepționale referitoare la inteligența și semnificația din fundalul lumii, ei au încercat, într-un anumit sens, să proiecteze aprioric scopul primar al acelei inteligențe. S-au străduit să pună pe hârtie un plan posibil al lumii, aproape ca și cum aceasta nu ar fi fost creată încă.

Exact în centrul tuturor acestor lucruri se înalță o enormă excepție. Se deosebește de orice altceva. Este un lucru la fel de ultim precum trâmbița Judecării de Apoi, deși reprezintă și o veste bună sau una care pare prea bună pentru a fi adevărată. Este vorba despre nimic altceva decât afirmația răsunătoare că misteriosul creator

universal și-a vizitat în persoană lumea. Ea declară că în lume a pășit într-adevăr, chiar recent ori tocmai în mijlocul timpurilor istorice, această ființă originară nevăzută despre care gânditorii concep teorii și mitologii transmit mituri : Omul Care A Făcut Lumea. Existența unei astfel de personalități superioare în spatele tuturor lucrurilor a fost, de fapt, sugerată întotdeauna de toți gânditorii de excepție, precum și de ansamblul celor mai frumoase legende. Însă niciuna dintre aceste categorii nu a oferit vreodată sugestia a nimic de genul acesta. Este pur și simplu fals să spunem că toți ceilalți înțelepți și eroi s-au gândit că El este stăpânul și creatorul tainic la care visase lumea și care generase atâtea dispute ; niciunul nu și-a revendicat vreodată o atare calitate. Niciuna dintre sectele sau școlile lor nu a emis vreo pretenție în acest sens. Toți profeții religioși au declarat cel mult că erau slujitorii unei astfel de ființe. Niciun vizionar nu a afirmat vreodată mai mult decât că era posibil ca oamenii să sesizeze străfulgerări ale gloriei acelei ființe spirituale sau, mult mai adesea, ale unor creaturi spirituale inferioare. Toate miturile primitive au sugerat cel mult prezența Creatorului în momentul Creației. Însă faptul că El a fost prezent în cadrul unor scene oarecum secundare față de dineurile lui Horațiu, că vorbea cu colecții de impozite și cu oficialii guvernamentali din viața mărunță a Imperiului Roman și că adevărul acesta a continuat a fi susținut cu fermitate de acea grandioasă civilizație în totalitatea ei pentru mai mult de o mie de ani, toate acestea se deosebesc net de orice altceva din natură. Avem de-a face cu cea mai mare și mai frapantă dintre afirmațiile emise de om, de când acesta a rostit primul său cuvânt articulat în loc să latre ca un câine. Caracterul unic al acestei afirmații poate fi utilizat ca argument atât pentru, cât și contra ei. Ar fi ușor să ne concentrăm asupra ei ca fiind un caz izolat de nebunie, dar

ea reduce religia comparată la nimic mai mult decât absurdități și pulbere.

Acest fapt a venit asupra lumii cu vântul și năvala solilor în goană care proclamau prevestirea apocaliptică ; și nu ar fi o fantezie să spunem că aceștia încă mai gonesc. Lumea, cu filosofii ei înțelepți și cu ai săi visători poeți păgâni, este pusă în încurcătură de preoții și oamenii Bisericii Catolice pentru că aceștia se poartă în continuare de parcă ar fi mesageri. Mesagerul nu visează la ce s-ar putea să conțină mesajul lui, nici nu discută în contradictoriu despre ceea ce ar conține acesta, ci îl transmite ca atare. Aceasta nu este o teorie sau o fantezie, ci un fapt. Pentru schița din această carte, intenționat rudimentară, nu este relevantă demonstrarea detaliată a naturii sale factuale, ci simpla evidențiere a adevărului că acești mesageri abordează problema în maniera în care se raportează oamenii la un fapt. Tot ceea ce este condamnat în tradiția, autoritatea și dogmatismul catolice, precum și refuzul de a retracta și modifica sunt doar atributele umane firești ale unui om care are un mesaj despre un fapt. În acest ultim rezumat doresc să evit ansamblul aspectelor complexe controversate care ar putea întuneca încă o dată liniile simple ale poveștii ciudate pe care am numit-o deja, în cuvinte mult prea firave, ca fiind cea mai stranie poveste din lume. Doresc, pur și simplu, să marchez liniile principale și, în special, locul unde urmează a fi trasată, de fapt, linia cea mare. Judecată la proporțiile sale juste, religia lumii nu se divide în nuanțe subtile de misticism sau în forme mai mult ori mai puțin raționale de mitologie, ci este împărțită prin linia de demarcație dintre oamenii care aduc mesajul și aceia care nu l-au auzit sau nu pot încă să-l creadă.

Însă atunci când retrăducem termenii acelei istorii ciudate în terminologia mai concretă și mai complicată a

timpului nostru, o găsim pe aceasta acoperită cu nume și amintiri a căror familiaritate în sine reprezintă o falsificare. De exemplu, când spunem că o țară cuprinde un anumit număr de musulmani, sensul real al afirmației noastre este că există în ea un anumit număr de monoteiști, iar prin aceasta spunem, de fapt, că țara respectivă are un anumit număr de locuitori care susțin vechea și obișnuita presupunere că nevăzutul care ne conduce se menține invizibil. Ei acceptă această presupunere împreună cu obiceiurile unei anumite culturi și supunându-se legilor mai simple ale unui anumit legiuitor, însă ar proceda la fel dacă legiuitorul lor ar fi Licurg ori Solon. Ei dau mărturie despre ceva care constituie un adevăr necesar și nobil, dar care nu a fost niciodată un adevăr nou. Credința lor nu aduce o culoare inedită, ci este nuanța neutră și normală din care se compune fundalul vieții multicolore a omului. Mahomed nu a găsit, asemenea Magilor, o nouă stea, ci a văzut prin propria fereastră specială o străfulgerare venind de la marele câmp cenușiu al anticei lumini stelare. Așadar, atunci când afirmăm că o țară cuprinde un anumit număr de confucianiști sau de budiști, vrem să spunem că ea include un anumit număr de păgâni ai căror profeți le-au oferit o altă versiune, oarecum mai vagă, a puterii nevăzute, făcând-o nu doar invizibilă, ci și aproape impersonală. Când susținem că au și ei temple și idoli, preoți și festivaluri periodice, ne referim pur și simplu la faptul că genul acesta de păgân este în suficientă măsură ființă umană pentru a accepta elementul popular al pompei, imaginilor, sărbătorilor și basmelor. Vrem să spunem doar că păgânii au mai multă minte decât puritanii. Însă natura presupusă a zeilor și ceea ce sunt mandatați preoții să transmită nu constituie un secret senzațional, cum este acela comunicat de mesagerii Evangheliei în goana lor. Nimeni altcineva, cu excepția lor,

nu deține vreo Evanghelie ; nimeni altul nu are vreo veste bună din simplul motiv că nimeni altcineva nu are nicio veste.

Acești alergători speciali acumulează dinamism pe măsură ce gonesc. Deși a trecut foarte multă vreme după eveniment, ei tot vorbesc de parcă el tocmai s-ar fi petrecut. Nu și-au pierdut iuțeala și avântul de olăcar ; abia dacă s-a stins în ochii lor privirea sălbatică a martorului. În Biserica Catolică, care este păstrătoarea mesajului, se manifestă în continuare acele acte încăpățănate de sacralitate care menționează un lucru rapid și recent : un sacrificiu de sine care înfioară lumea ca o sinucidere. Dar nu este suicid și nu reprezintă ceva pesimist, ci, dimpotrivă, ține de optimismul Sfântului Francisc al florilor și păsărilor. Este mai proaspăt în spirit decât cele mai recente școli de gândire și se află, aproape cu certitudine, în ajunul unor noi triumfuri. Fiindcă acești oameni slujesc o mamă care pare a spori în frumusețe pe măsură ce aduce la ființă noi generații, care cresc numind-o „binecuvântată”. Ne putem imagina că Biserica devine mai tânără pe măsură ce lumea îmbătrânește.

Aceasta este cea din urmă dovadă a miracolului : un lucru suprafiresc a devenit atât de firesc. Vreau să spun că orice pare unic atunci când este privit din exterior ar trebui să se prezinte exclusiv universal privirii din interior. Nu am minimizat scala miracolului, așa cum cred unii dintre teologii noștri mai nestăpâniți că s-ar cuveni să facem. Am preferat să insist asupra acestei incredibile întreruperi, ca o lovitură care a frânt însăși coloana vertebrală a istoriei. Nutresc o mare înțelegere pentru monoteiștii musulmani sau evrei, cărora această întrerupere li se pare o blasfemie, una care ar putea cutremura lumea. Dar ea nu a făcut aceasta ; dimpotrivă, a stabilizat lumea. Cu cât îl examinăm mai mult, acest fapt ne va apărea mai solid și

mai straniu. Consider că insistența necredincioșilor de a stăruia asupra cutezanței actului de credință care li se cere imperios constituie un simplu act de justiție. Sunt de bunăvoie și călduros de acord că o astfel de sugestie poate apărea, ca un vârtej, chiar și în mintea credinciosului atunci când își dă seama de credința lui. Însă mintea aceluia care crede scapă de acest vârtej, nu și necredincioșii. Le vedem mințile amestecate pe fiecare latură și în fiecare extravagantă a eticii și psihologiei, în pesimism și negarea vieții, în pragmatism și negarea logicii ; îi vedem cum își caută semnele în coșmaruri și canoanele în contradicții, le auzim țipătul ascuțit de frică la vederea îndepărtată a lucrurilor de dincolo de bine și de rău ori șoptirea despre stele străni atunci când doi și cu doi fac cinci. Între timp, lucrul acesta solitar al cărui contur pare, inițial, extrem de scandalos se menține în substanță solid și sănătos. Rămâne moderatorul tuturor acestor manii, salvând rațiunea din mâinile pragmatistilor exact cum a eliberat râsul de puritani. Repet, i-am accentuat intenționat caracterul intrinsec sfidător și dogmatic. Este un mister cum de s-a putut ca un lucru extrem de frapant să se fi păstrat sfidător și dogmatic și să fi devenit, cu toate acestea, perfect normal și firesc. Am recunoscut direct că, luând în considerare incidentul în sine, omul care declară că este Dumnezeu poate fi pus în aceeași categorie cu acela care susține că ar fi din sticlă. Însă omul care afirmă că este din sticlă nu este geamgiul care face ferestre pentru întreaga lume. El nu rămâne pentru veșnicie ca o figură strălucitoare și cristalină, în lumina căreia devine totul limpede precum cleștarul.

Însă nebunia aceasta a rămas sănătoasă la minte. Și-a păstrat rațiunea pe când toate celelalte înnebuneau. Ospiciul este o casă spre care vin în continuu oameni, dintotdeauna, ca și cum s-ar întoarce acasă. Aceasta este

enigma care se păstrează : cum se poate ca un lucru atât de dur și de aberant să fie considerat încă drept ceva locuibil și ospitalier. Nu îmi pasă dacă scepticul spune că este o poveste vânătorească ; nu văd cum ar putea un turn predispus la răsturnare să stea drept atât de multă vreme fără vreun sprijin. Încă și mai puțin înțeleg cum ar putea un astfel de turn să devină, așa cum s-a și întâmplat, căminul omenirii. Dacă ar fi apărut și dispărut pur și simplu, atunci este posibil să fi fost ținut minte sau explicat ca ultimul salt realizat de furia iluziei, mitul fundamental al stării de spirit finale, în care mintea lovește cerul și se frânge. Însă ea nu s-a frânt. Este unica inteligență care rămâne intactă în sfârșirea lumii. Dacă ar fi fost o eroare, atunci abia dacă ar fi putut rezista o zi. Dacă ar fi doar un extaz, atunci o astfel de stare nu ar putea dura mai mult de o oră. A dăinuit aproape două mii de ani, iar lumea dinlăuntrul ei a fost și încă este mai lucidă, mai echilibrată, mai rezonabilă în speranțe, mai sănătoasă în instincte, mai plină de umor și de voieșie în fața sortii și a morții decât tot restul lumii din afară. Fiindcă sufletul creștinismului a fost acela care a venit de la Hristos cel de necrezut. Și sufletul însemna bun-simț. Cu toate că nu îndrăzneam a-i privi fața, puteam să-i vedem roadele și, prin acestea, să-l cunoaștem. Roadele sunt trainice, iar rodnicia este mai mult decât o metaforă. Nicăieri în lumea aceasta tristă nu sunt mai fericiți băieții urcați în măr, nicăieri nu cântă mai armonios oamenii care strivesc strugurii pentru vin decât sub strălucirea fixă a acestei iluminări instantanee și intolerante, fulger devenit etern precum lumina.

ANEXA I

Despre omul preistoric

Simt, la recitirea paginilor de față, că am încercat în multe locuri și prin nenumărate cuvinte să spun ceva ce ar putea fi exprimat într-un singur cuvânt. Într-un anumit sens, studiul acesta a fost destinat să rămână superficial. Adică nu a fost menit să fie o cercetare a lucrurilor care trebuie studiate, ci mai curând o rememorare a lucrurilor percepute atât de rapid, încât aproape că sunt uitate la fel de repede. Am putea spune că morala studiului de față constă în aceea că gândurile inițiale sunt cele mai bune, așa cum numai fulgerul poate să dezvăluie un anumit peisaj ; așa cum turnul Eiffel sau piscul Matterhorn se văd numai o singură dată în lumina fulgerului așa cum nu se vor vedea niciodată în lumina zilelor obișnuite. Am încheiat cartea cu imaginea fulgerului veșnic ; dar, vai !, această mică străfulgerare a durat, dintr-un anumit punct de vedere, prea mult. Însă metoda prezintă și anumite dezavantaje practice, despre care consider că este potrivit să adaug următoarele două observații. Poate că această metodă pare să simplifice excesiv și să respingă din ignoranță. Simt aceasta cu deosebire în pasajul despre imaginile preistorice, care nu se preocupă de ansamblul lucrurilor pe care se poate ca învățații să le afle de la ele, ci de unica idee a ceea ce ar putea învăța oricine din faptul că există imagini preistorice. Sunt conștient că tentativa de a o exprima în termenii inocenței este posibil să exagereze chiar și propria mea ignoranță. În absența oricărei pretenții de cercetare sau informații științifice, mi-ar părea rău să se considere că nu știu mai mult decât ceea ce se vedește în pasajul respectiv privitor la stările în care a fost divizată umanitatea primitivă. Desigur, sunt conștient și de faptul că povestea a căpătat o formă stratificată într-un mod complex și că au existat mai multe

etape înainte Omului de Cro-Magnon și populațiilor cu care asociem astfel de imagini. Într-adevăr, studiile recente despre neanderthalieni și alte rase tind mai degrabă să repete morala care are aici cea mai mare relevanță. Ideea redată în paginile de față despre ceva cu necesitate lent sau tardiv în dezvoltarea religiei va câștiga, de fapt, puțin din aceste descoperiri ulterioare privitoare la precursorii creatorului de imagini de reni. Erudiții par a susține că, indiferent de natura religioasă sau nu a imaginii renilor, populația care a trăit înainte apariției sale era deja religioasă, îngropându-și morții cu mărcile semnificative ale misterului și speranței. Acest fapt ne readuce, evident, la aceeași discuție în contradictoriu, care nu se va rezolva prin măsurarea craniului omului primitiv. Ne este de și mai puțin folos să comparăm capul omului cu acela al maimuței din moment ce acesteia nu i-a trecut niciodată prin minte să-și îngroape surata punând nuci în mormânt pentru a o ajuta în drumul spre sălașul ceresc al maimuțelor. Apropo de cranii : știu că tigva Omului de Cro-Magnon era mult mai mare și mai fină decât a oamenilor moderni. Această poveste mi se pare deosebit de amuzantă fiindcă un eminent evoluționist, prinzându-se cu întârziere de miza acestei descoperiri, a protestat contra inferențelor realizate pe baza unui singur specimen. Este de datoria unui singur craniu să demonstreze că strămoșii noștri ne erau inferiori. Orice tigvă singuratică care își ia libertatea să arate că ne erau superiori dă impresia că suferă de o inflamare a capului.

ANEXA II

Despre autoritate și exactitate

Simt că în cartea de față – menită a fi exclusiv o critică obișnuită a unor erori obișnuite și, adesea, foarte vulgare – am dat uneori impresia că mă strâmb disprețuitor în direcția lucrărilor științifice serioase. Intenția mea a fost, cu toate acestea, complet opusă. Nu intru în dispută cu omul de știință care explică ceva despre elefant, ci doar cu sofistul care, explicându-l, îl elimină. Și, la drept vorbind, sofistul a jucat întotdeauna pentru public, așa cum a făcut-o și în Grecia antică. El stârnește interesul ignoranților, în special când apelează la erudiți. Însă niciodată nu am intenționat ca propria critică să reprezinte o impertinență la adresa celor cu adevărat învățați. Cu toții le datorăm enorm cercetărilor, cu deosebire aceloră recente care studiază onest problemele abordate în această carte ; recunosc eu însumi că am cules câte ceva din astfel de cercetări. Însă nu mi-am încărcat argumentația abstractă cu citate și referințe, care dau de obicei impresia de erudiție ; cred că în anumite cazuri stilul meu aluziv, aparent dezlânat, mai curând induce în eroare, chiar și în ceea ce privește sensul afirmațiilor mele. Pasajul despre Chaucer și Copilul-martir nu este prea inspirat ; probabil că poetul Angliei îl avea în minte pe sfântul englez, concepând o versiune străină a poveștii acestuia. De asemenea, două enunțuri din capitolul care tratează mitologia urmează unul altuia într-un asemenea mod încât este posibil să sugereze că a doua poveste despre monoteism se referă la Mările Sudului. Pot explica faptul că Atahocan nu le aparține primitivilor din Australasia, ci americanilor. Așadar, în capitolul numit „Antichitatea civilizației”, despre care am senzația că este cel mai nesatisfăcător, mi-am expus într-o manieră prea extinsă impresia despre semnificația dezvoltării monarhiei egiptene, ca și cum ar fi totuna cu faptele pe baza cărora s-a format, așa cum ne apar acestea prezentate în lucrări

ca acelea ale profesorului J. L. Myres. Însă această confuzie nu este una deliberată, după cum nu am avut în intenție nici să sugerez, în restul capitolului, că speculațiile antropologice despre rase ar fi mai puțin valoroase decât sunt, fără îndoială. Critica mea este strict relativă ; pot afirma că piramidele sunt mai plate decât căile deșertului fără a nega posibilitatea ca oameni mai înțelepți decât mine să vadă urme în ceea ce mie mi se pare a fi doar nisip fără urmă.

Table of Contents

[Notă preliminară](#)

[Introducere. Planul cărții de față](#)

[Partea I. Despre creatura numită om](#)

[I. Omul din peșteră](#)

[II. Universitarii și omul preistoric](#)

[III. Vechimea civilizației](#)

[IV. Dumnezeu și religia comparată](#)

[V. Omul și mitologiile](#)

[VI. Demonii și filosofii](#)

[VII. Războiul zeilor cu demonii](#)

[VIII. Sfârșitul lumii](#)

[Partea a II-a. Despre omul numit Hristos](#)

[I. Dumnezeul din peșteră](#)

[II. Enigmele Evangheliei](#)

[III. Cea mai stranie poveste din lume](#)

[IV. Martora ereticilor](#)

[V. Eliberarea de păgânism](#)

[VI. Cele cinci morți ale credinței](#)

[Concluzie. Sumarul acestei cărți](#)

[Anexa I. Despre omul preistoric](#)

[Anexa II. Despre autoritate și exactitate](#)